

Андреја Деак

ПОД  
ЖУТОМ  
ТРАКОМ





**СУБНОР ГРАДА НОВОГ САДА**

**Андреја Деак**  
ПОД ЖУТОМ ТРАКОМ

**Едиција**  
СТРАДАЊА И ОТПОРИ, књига 1

**Издавач**  
СУБНОР града Новог Сада

**За издавача**  
Маријан Кубик

**Уредник едиције**  
Душан Опачић

**Дизајн корица**  
Александар Бањанац

**Фотографија аутора**  
Јеврејски историјски музеј у Београду

**Унос текста**  
Светлана Врањеш

**Прелом и штампа**  
Пресинг издаваштво, Младенивац

Тираж 300

ISBN 978-86-901860-4-4

Copyright © 2022. СУБНОР града Новог Сада

Фотокопирање или умножавање ове публикације на неки други начин забрањено је. Свако коришћење публикације у целини или неког њеног дела подлеже законима о ауторским правима и копирајту

**Др Андреја Деак**

# **ПОД ЖУТОМ ТРАКОМ**

СУБНОР ГРАДА НОВОГ САДА  
НОВИ САД, 2022.



General Sturroja Deak

## НАПОМЕНА ИЗДАВАЧА

После 70 година пред читаоцима поново се нашло сведочанство др Андреја Деака насловљено „Под жутом траком“. Дуго, неправедно, заборављено и запостављено чекало је да поново нађе свој пут до читалачке публике, да живом речју и личним сведочанством дочара све оне страхе кроз које је сам аутор са својом породицом прошао у годинама окупације 1941-44. године.

Издање које се пред читаоцима нашло данас посвећено је 80-то годишњици крваве трагедије – Рације у јужној Бачкој. Догађај који ће несумњиво ударити трајан печат у животима десетина хиљада житеља Бачке, догађај које је угасио на хиљаде живота оних чија је једина кривица била што су били другачије вере, нације и личних уверења. И сам аутор са својом породицом прошао је Голготу Рације и само пуким случајем сачувао је живот. Трагедија и искуство које ће трајно бити утиснуто у његову свест и које ће обликовати сећања пренета у ову књигу. Можда ће се читаоцима неки делови учинити сувише сурови у личном односу писца према људима и времену, али не треба сметнути са ума величину трагедије кроз коју је лично прошао и суочавање са оним најгорим у човеку, са истинским злом и смрћу.

У тексту др Андреа Деака „Под жутом траком“ који преносимо у целисти према издању Просвете из 1953. године у редакцији Чедомира Миндеровића, Драги Миленковића, Стевана Мајсторовића и Антонија Исаковића начињена су само најнужнија правописна уједначавања и прилагођавања савременом српском језику без задирања у суштину и смисао сваке написане реченице. У самом тексту садржан је велики број страних речи које су последица и самог ауторовог непотпуног познавања српског језика којег је савладао „у ходу“ по доласку у Југославију, односно Србију. Редакција

се трудила да због бољег разумевања исте заменим синонимима из српског језика или да их објасни посебном напоменом и фуснотом.

Дубоко верујемо да ће објављивање ових сећања, оживљавање многих личности и ситуација у истинском времену зла пробудити жељу за даљим истраживањем, али пре свега за борбом против унутрашње негације човека и његовог свесног негирања не човечанским поступцима према људима другачије вере, нација или чиног уверења. Мало је рећи да у временима која подсећају на она која је Еразмо Ротердамски описао кроз „Похвалу лудости“ трагамо и на овај начин за оно људско у човеку, борећи се против заборава и људског зла.

## ПРЕДГОВОР

Деаково дело Под жутом траком представља једно од најпотреснијих и најживописнијих сведочења о мржњи човека према човеку и мрачним идеологијама које озакоњују ту мржњу и омогућују јој несметано уништавање људи. Ако бисмо ближе посматрали почетак, развијање и кулминацију Холокауста широм Европе, онда можемо уочити одређене етапе које се препознају и у судбини писца. Почињало је обичним, наизглед безазленим, забранама слушања радио-апарата, возње градским превозом или шетњом улицом, настављало се кроз отворено шиканирање и краткотрајне принудне радове, а потом и пљачку имовине и појединачним убијањем, а завршавало се колективном стигмом, затварањем у гета која Деак готово епски описује, или логоре и потом физичким истребљењем индиректно изгладњивањем, директно у гасним коморама, или на друге начине. О злу Холокауста треба изнова и изнова писати, причати, сведочити, али не треба дозволити да то буде једина карактеристика јеврејске заједнице. Ти људи су пре свега тога и волели, и желели, и стварали, једноставно били су људи. Уколико се сведу на број и на, како се кроз дело провлачи, обичан предмет – досије, онда умањујемо монструозност тог зла. Тога Деак очигледно постаје и свестан, па наглашава именом и презименом не само нацисте / фашисте, него пре свега жртве, често безимене и заборављене.

Међунационална и међуверска мржња која је створила и подстрекивала нацизам / фашизам није била присутна само у владајућем слоју тих држава и нису задате циљеве истребљења Јевреја и Срба спроводили само војници. Деак се уверио и сведочи будућности, да је за страдање цивила крив и Хитлер, и Салаши, али и жена која је добацивала уреду новосадским Јеврејима, као и обичан сеоски чиновник који ће пре бити савестан грађанин државе и испунити за-



коном прописан циљ, него бити човек и помоћи невином. Мржња која је општенародна, која је стварана годинама унапред, на крају је створила и мржњу код жртава према својим џелатима. Деак не генерализује, не баца кривицу на цео народ, бар не директно. Он јасно разграничава фашизам од позитивног национализма. Међутим, стиче се утисак, а о томе је и писано, дискутовано и потврђивано, да је пасивно држање по страни, такође активно учешће у злочину. Највећи проблем је што, како Деак наводи, „расна мржња не постане само политика, она постане религија за народ”. А религији се тешко одупрети. Немогуће је разумети тврдоглаво спровођење расистичких закона од стране обичних чиновника. За њих депортација није злочин, него етичко обављање посла које им је држава наложила.

Иако је четири односно пет година рата на простору Краљевине Југославије генерално обојено крвљу, садизмом и мржњом, простор Бачке је посебно уочљив због само једног догађаја – јануарске Рације 1942. године. И да није било свега пре Рације и свега после, само овај догађај је, као и крвава усташка акција Виктора Томића у Срему, сасвим довољна да се мржња мађарских фашиста према Србима, Јеврејима и антифашистима из других народа, упише у историју као нешто што је без преседана, нешто што се не заборавља, и нешто што се никад не сме поновити. Ако то зло треба представити статистички, онда треба навести да је у својим истраживањима Александар Вељић дошао до цифре од 25.000 убијених на територији Бачке у току Рације. Деаково сведочење као директног очевица Рације, непобитан је доказ злочина мађарских фашиста према цивилима, злочин подстакнут верском и националном мржњом, која је, како Деак наводи, годинама припремана и учена по школама, удружењима, факултетима, академијама. Можда су највреднија сведочанства они невероватни моменти о којима Деак пише, а који најбоље показују да је жртва обичан

човек попут сваког од нас – слепа жена која грли стрељаног супруга, умирући старац који на грудима притиска икону, неутешна мајка која чува део лобање настрадале кћерке. Деак нас упозорава да злочин не смемо посматрати кроз статистику, цифре, као досије или предмет, него кроз јасне опипљиве слике људи, лица детета и онога што су они чинили у последњим моментима свог живота.

Др Андреја Деак је и доказ да се човек у несрећи не сме препустити, већ се мора борити за себе, и то уз веру у Бога, позитивне мисли, или како он наводи у свом случају – обичну срећу. Рат човека претвара у звер, било да сте жртва или џелат. Небројени су случајеви сукоба између логораша, цивила у редовима за храну. Тешко је остати прибран и човек. Негде почетком 1930-их година у разговору са једним пријатељем римокатоликом, шидски златар Јеврејин Мајер Француз је сазнао за једног сиромашног човека из Словеније, Словенца римокатолика, који је био у толико лошој материјалној ситуацији да тих дана није могао својој бројној породици да обезбеди божићни ручак. Мајер Француз је спаковао пуну кутију хране и послао том непознатом Словенцу. Готово деценију касније, Мајер, његова супруга и две кћерке бежали су из Шида, из усташке Независне Државе Хрватске, и са лажним папирима доспели у Љубљану. Мајер је тамо откривен и спроведен у затвор где је чекао депортацију у логор. Прво вече у затвору дошло је до смене страже и нови стражар је кренуо да обилази затворенике и проверава њихов идентитет. Када је дошао до Мајера и када је овај рекао име и презиме, стражар је заћутао. Убрзо га је питао да ли је он тај и тај који је његовој деци пре десет година послао храну. Мајер је потврдио. Узбуђени Словенац је одлучио да помогне Мајеру. Послао је у Шид Мајерово писмо упућено једној Јеврејки и објаснио јој где је сакривен део злата из његове златаре и замолио је да то пошаље у Љубљану. Злато је веома брзо стигло до затворског стража-

ра. Делом злата је потплаћен други стражар да пусти Мајера, делом злата је плаћен водич да проведе Мајера преко планине у Швајцарску, а преостали део је дао стражару који му је помогао. Да ли су див-хероји Деакове судбине помогли њему и његовој породици да узврате некад нечију услугу, као што је то урадио овај Словенац у Мајеровом случају, или су једноставно задржали људскост када је то било готово немогуће? Ту остајемо без одговора. Али ови примери потврђују да вреди и да је увек узвишено бити човек. Увек.

Деаков ратни пут је изузетно комплексан. Прошао је готово све етапе и све кључне догађаје рата: Априлски рат, повлачење војске Краљевине Југославије, принудну регистрацију Јевреја, хапшење, физичку и психичку тортуру, бригу о породици, гето, логор и ослобођење. Деак се на свом путу не ограђује од других жртава. Са великим пијететом описује и српско страдање под мађарским фашистима. Национална, верска и идеолошка мржња мађарских римокатоличких фашиста према првенствено Јеврејима и Србима, кулминирала је толико пута у току рата да је тешко уочити њен врх. Али, као што је већ наведено, слика разбацаних лешева по новосадским улицама, снег црвен од крви, хиљаде невиних бачених под дунавски лед, урезана је као рељеф у гранит и постала симбол целокупног страдања невиних Бачвана од стране подивљалих хорди мађарских фашиста.

Овде се треба присетити још једног сегмента Холокауста – то је културни геноцид. Нацисти и фашисти се нису потрудили да само физички истребе јеврејски народ, него и да у потпуности затру сваки траг постојања овог народа. Уништаване су синагоге, гробља, школе, архиве, библиотеке, уметничка дела. Скоро је затрт јидиш док се ладино може сматрати језиком истребљеним у Холокаусту.

Нама данас, скоро је немогуће у потпуности разумети Холокауст и судбину појединца у тој ситуацији. Трудимо се да разумемо, да објаснимо, да анализирамо, али на крају,

све то што ми данас напишемо представљено је очекиваном формом, која је ипак лишена дубоко личног, проживљеног. Зато су, оваква сведочења очевидаца, особа које су на својој кожи (и својој души) осетиле мржњу попут Деака, од неизмерне важности, да бисмо сагледали Холокауст, његове узроке и последице, из аутентичног, живог извора, без обојености нашим (пред)убеђењима.

Осим тога, иако потресна, исповедна проза мемоарског карактера, као Деакова, подстичу и негују културу сећања, која је неопходна да посведочи живот човека у времену, и наду у ЧОВЕКА.

Радован Сремац

## ОД АУТОРА

Ова књига није историја, већ збирка података за будућег историчара.

У неизмерном мору патњи и злочина фашизма, ја сам био само један од многих милиона оних који су се давили у тој ђаволској катаклизми. Стога ова књига не може бити систематски приказ догађаја, већ само рапсодична слика појединих драмских успомена из године 1941-45. Не може бити ни говора о потпуности, јер је тема исувише грандиозна. Она обухвата скоро цело човечанство, целу земљину куглу и бескрајну скалу душевних манифестација људи у позитивном и негативном смислу подједнако.

Ја сам само један од многих милиона паћеника. Према томе, можете ме с правом питати: шта вам могу ја (појединац) у овој књизи пружити? Мало, но ипак много.

Замислите, да се неко купа у мору, а када изађе, кожа му је покривена танким слојем морске воде. Она мала количина воде, која му је тада на телу, истина, само је сићушни део бескрајног океана, али је свака кап ипак морска вода са истим битним својствима, као што их има цео велики океан.

Тако вам и ја доносим у овој књизи само неколико капи из мора ужаса, страдања и крви. Истина неколико капи, али су и те неколико капи исто тако слане и горке, као и онај неизмерни океан ужаса и крви, познат под именом фашизам. То чудовиште XX века хоћу да евоцирам кроз своје доживљаје.

Спасавати чињенице од заборава и поставити их на право место — то је први циљ ове књиге. Стално, интензивно и разумно сећање на догађаје за време владавине фашизма, биће један од најчвршћих моралних стубова будућности човечанства.

Према фашизму можемо имати само један осећај – мржња. Морамо га мрзети неизмерно, одушевљено, фанатично.

Моја је жеља да ова моја књига буде подстрек тој мржњи. Овде чујете само неколико болних акорда из паклене симфоније хитлеризма. Моја евокација фашистичке прошлости биће црна од туге, плачна од очаја и скроз проткана револтом. Желим да ова књига буде отворени позив на мржњу против фашизма и фашистичких метода и на безобзирност у тој мржњи.

Наша мржња мора да освећује муке наших мученика. Наша мржња мора да пламти као џиновска буктиња, чија светлост, жестина и убитачна снага неће бити мања од светлости, жестине и убитачне снаге самога сунца.

*др Андреја Деак*

## МОБИЛИЗАЦИЈА

По свом ратном распореду преузео сам команду болнице за заразне болести Прве армије. Мобилизацијско место ове болнице било је у Петроварадину. Радосно, одушевљено и енергично сам се латио посла. Некако подсвесно мислио сам: *Qui habet tempus, habet vitam* (ко има времена, има и живота).

Но, ако сам у првим часовима мобилизације само нејасно, подсвесно, инстинктивно слутио почетак једне гигантске трагедије, потресни догађаји истргнули су ме из моје ратне еуфорије већ први дан мобилизацијских припрема. Брзо сам могао да видим праву ситуацију у потпуној кобности и драстичности. Наиме, већ у првим часовима мобилизацијских припрема, јављали су се јасно извесни лоши знаци. У замаху ратних припрема једне целе земље, могле би бити ове појаве само безначајне ситнице, али је моја болесна и преосетљива душа примала и схватала брзо и јасно судбоносни значај ових ситница. Ево неколико таквих.

Рекао сам већ где је било мобилизацијско место моје болнице. Ово место је било одређено већ давно, за време мира. Оно је било и тачно означено од стране генералштаба у строго поверљивом мобилизацијском плану целе армије. Тачна одређеност и ограниченост мобилизацијских места појединих установа и трупних јединица у мобилизацијском плану, представљају гаранцију несметаног извршења саме мобилизације. Те планове израђивала је цела бивша југословенска војска кроз 20 година под вођством и контролом генералштаба.

Ја сам почео мобилисати моју болницу на поменутом месту. На капије појединих кућа одређеног реона написао сам кредом, који ће делови болнице бити смештени

у појединим кућама. На то се појавио неки ветеринарски мајор-командант једне марвене болнице<sup>1</sup>.

– Шта ћете ту? — запитам га.

– Мобилишем марвену болницу — одговори ми он.

– Овде?

– Баш овде.

– То није могуће. Ово је место одредио генералштаб као мобилизацијско место заразне болнице. Ево вам званичан план.

– То је могуће — рекао је ветеринар — али и за моју марвену болницу одређено је такође баш ово место. Ево вам званичан план.

И заиста, они кућни бројеви који су били уписани и одређени за моју болницу, били су одређени и за марвену болницу. Онај, који је већ вршио мобилизацију, зна какве могу бити крупне овакве ситне грешке и шта значи у рату када генералштаб греша.

Ствар сам коначно регулисао споразумом са ветеринаром, али овај догађај учинио је на мене дубок утисак. Нехотице, али стално сам мислио да је то лош знак.

Почела су пристизати кола која је требало да дају сељаци нашој болници по плану мобилизације. За пријем тих кола сам одредио комисију. Увече, првог дана пријема, јавља ми председник комисије да се код давања кола показује очигледна саботажа. Кола стижу са старим, трошним точковима и другим неисправним деловима, тако да са товаром неће издржати ни пет километара. Ниједна исправна кола нисмо примили. Опет ситница, али за нас важна, крупна ситница. Мислио сам — боље ишта него ништа, те сам наредио да се кола примају, па била она у ма каквом стању.

---

1 Ветеринарска станица



Дошло је време изузимања ратне спреме из слагалишта. По плану мобилизације требао сам за ту сврху добити од аутомобилског пука шест камиона. Ово је било предвиђено и у плану команданта ауто-пука. Али аутомобили ми нису стигли у одређено време. Чекали смо. Ништа. Позовем телефоном команданта ауто-пука и тражим камионе.

– Знам да ти следују, али шта ћу? Камионе имадем, али немам ниједног шофера. Чим наиђе неки, упутићу ти бар један камион.

Предвиђеног дана предвече (уместо у 6 сати ујутру) стигао је коначно један камион. Брзо у слагалиште<sup>2</sup>! Но, официр, кога сам био упутио са камионом у слагалиште, јавља ми, после првог товара, да је за нас предвиђено око тридесет товара спреме, и да ову спрему није могуће пребацити једним камионом ни за три дана, а камоли у року од шест сати, како је то предвиђено. После другог товара, изјавио ми је шофер да је радио цео дан, да је уморан и гладан и да даље не може. Наредио сам му, молио га, дао му новац за храну. Коначно је пристао да ради даље. Мислим да је пребацио још два товара, па је нестао и више га никада нисам видео.

---

2   Стовариште, магацин

## ПОКРЕТ

Мислим, 6. априла добио сам наређење за покрет. Имао сам да пребацим болницу у Обреж на Сави. Међутим, делови болнице налазили су се у кућама — без икаквих превозних средстава. По плану су били предвиђени за мој покрет камиони. Разуме се није дошао ниједан. Трчао сам за камионе од Понтија до Пилата<sup>3</sup>, али узалудно. Коначно, са два дана закашњења, стигли су камиони, али без бензина...

Још неколико ситница. Људство за болницу примио сам из Бачке. Оно је било, дакле, у погледу националности, веома хетерогено. Имао сам Срба, Хрвата, Мађара и Немаца. Ово сам људство распоредио по појединим деловима болнице тако да разне народности буду измешане. Међутим, други дан известио ме дежурни подофицир да су се у току ноћи сакупили у једној кући Мађари и Немци и одржали неку скупштину.

Коначно смо, утоварили болницу на камионе, да извршимо први наш покрет. Људство је имало да следи аутомобиле пешке. Са пешачком колоном ишли су и апарати за чишћење воде, као и дезинфектор. Запрега би требало да буде воловска, али пошто нисмо имали волова, упрегли смо краве...

Моји су људи стигли у Обреж у доста очајном стању. Апарати су остављени на путу, јер краве нису биле у стању да их вуку. Људи су били преморени, нерасположени, гладни. Хране? То нисмо имали. Већ првих дана рата није функционисала интендантура<sup>4</sup>. Односно, она је функционисала,

---

3 „Тражити, лутати за неким циљем, ићи од немила до недрага, обијати прагове”; „обраћати се многим, уз разне перипетије, безуспешно тражити помоћ”

4 Служба која се у војсци стара о снабдевању њених припадника храном и опремом

само нас није могла хранити. То је доказало наређење које сам примио у Обрежу, да за исхрану болесника и људства морам да се бринем сам, јер интендантура није у могућности да то учини. Поклали смо, дакле, наше краве и настала је јурњава за хлеб.

Не знам већ откуд, али смо коначно створили брашна. Баш смо се спремали да сами печемо хлеб, кад смо примили наређење за даљи покрет. Правац Шабац. Опет смо морали чекати два дана, док смо, након поновљених ургенција, коначно добили камионе. Но тада, услед малог броја камиона, морали смо већ један део наше опреме оставити код општинских власти у Обрежу. Ту смо оставили и неколико крава које већ нису могле ходати. Распоред је био исти као и пре, спрема са камионима напред, а људи пешке за нама.

Други дан око подне стигли смо у Шабац. Овде је била велика гужва, да не кажем паника. Место је било крцато војском. Сељачким колима, аутомобилима, топовима, муницијским колима, понтонским деловима били су сви путеви закрчени. Тешко и полако могли смо да кренемо напред. Узбуђење, комешање, псовке, галама, неред. Поједини делови војске јуре према Лозници.

Хтели смо у Шапцу да останемо и да ручамо, али то није било могуће. Гунгула је била таква да смо гледали чим пре да напустимо варош, док је још могуће, јер су већ причали да ће најкасније у току ноћи, стићи Немци. Те вести су потврдили сами догађаји: неуредно одступање војске, евакуација слагалишта (свако је могао узети што год је хтео) као и припреме да се мост на Сави дигне у ваздух. Коначно је то потврдила и званична инструкција коју сам добио у Шапцу од начелника санитета и која је гласила: Одмах даље. Правац Лозница.

У једном предграђу, 4-5 км од Шапца према Лозници, зауставили смо се да мало одморимо. Било је то у једној запуштеној школској згради покрај друма. Овде је било већ право ратиште. Напуштено ратиште. Узбудљиво, очајничко, безнадежно ратиште.

Ту у школи смо срели једног ваздухопловног официра, нашли остатке телефона и радио апарата. У близини школе изгорели аероплани<sup>5</sup>. Зовемо официра на ручак, но он то одбија. Сав је утучен, очајан.

– Шта је побогу? – питам га.

– Све је изгубљено – рече. – Имао сам седам апарата<sup>6</sup>. У току јучерашњег и данашњег дана сви су оборени. Сви су ми најбољи пилоти погинули. Не можемо даље, изгубљени смо. Нема спаса.

Облио ме је хладан зној. Нисам ручао ни ја. Потом сам хтео себе утешити, и помислио сам да је официр петоколо-наш. Нисам му веровао. Па рат је, има и губитака. Седам апарата не одлучују исход рата. Доћи ће наша војска па ће бранити Саву. Истрајност, храброст, не клонути духом. Хај-демо. Издао сам наређење за даљи покрет.

На путу сам примио наређење да идемо до најближег села и да тамо чекамо. Но, баш када смо хтели с камионима да сиђемо са главног друма према назначеном селу, јавили су ми да и не покушавам поћи, јер у село не могу стићи ни сељачка кола, а камоли наши натоварени тешки камиони.

Тако смо остали на главном друму, у једном насељу 7-8 км од Лознице. Остали смо овде два дана. Пре свега да се одморимо, а друго, да сачекамо наше људе, који су нас следили пешке. Село је било препуно војске и избеглица. Спа-вали смо у једној малој соби једне гостионе ваљда нас петнаест. Жене, деца, болесници, одојчад. Прљавштина,

---

5 Авиони

6 Мисли се на авионе

смад, плач деце, алармантне вести, узбуђеност, неизвесност, очај.

Два дана смо на овом месту чекали даље наређење. Два дана смо гледали неуредно одступање наше војске. Цео дан су одступали понтонири<sup>7</sup> са тешким понтонским деловима. Дакле, нећемо бранити Саву!

Пристизали су моји људи. Изморени, гладни, деморалисани. Стигли су само Срби и нешто Хрвата. Мађара и Немаца већ није било, застали су успут. Нисам имао чим да их нахраним. Послао сам интенданта у Шабац, да нађе нешто хране. Он се вратио касно у ноћ. Донео је само брашно и нешто двопека. Хајде да печемо хлеб. Још у току ноћи смо нашли пекарницу и почели ужурбано месити. Међутим, после поноћи, чула се страховита детонација. Наши су мост код Шапца дигли у ваздух. Паника у малом насељу била је готова. Свако је бежао. Причало се да су Немци већ запосели Кленак и да ће, још у току ноћи, прећи Саву и заузети Шабац.

У страшној дилеми, бдио сам у тешкој атмосфери бедне собице, и дуго се нисам могао одлучити ни на шта. Коначно, око један сат после поноћи, издао сам наређење за покрет. Камione с којима сам дошао до овде, нисам више отпустио и они су се паркирали натоварени у једном дворишту насеља. Кренули смо по тамној ноћи према Лозници. Путеви су били закрчени разним колонама, нарочито понтонским деловима. То је било већ хаотично, панично одступање. Војници нервозни, недисциплиновани, безобзирни, груби. Испред нас неизвесност, а иза нас такође неизвесност.

У току ноћи смо стигли у Лозницу. Варошица је већ била претворена у прави војнички логор. Сви путеви, све улице и тргови крцати коморама, топовима, војницима, избеглица-

---

<sup>7</sup> Припадници војске задужени за градњу посебне врсте мостова за прелаз водених површина

ма. Даље кретање било је немогуће. Тражили смо нашу команду, да примимо наређење, обавештење. Нико није знао ништа да нам каже.

Коначно смо отишли на пошту, да бар ту нешто сазнамо. Пошта у Лозници радила је још те ноћи, али ситуација је била таква, да је сваки час могла престати да функционише. Једна старија чиновница седи код телефонске централе и разговара са Шапцем.

– Сад су ушли Немци у варош — јавља она осталим поштанским чиновницима сакупљеним у великој поштанској соби. Потом је хтела још да разговара, али се Шабац није више јавио.

Настала је сада у соби велика, тешка, мучна тишина. Потом плач, уздисање, псовке и комешање. Затим ужурбано спремање за евакуацију. Један је чиновник бацио свеже новчанице у торбу, спаљени су неки списи, књиге су бачене у сандуке, па нервоза, викање, дезоријентација, бежање.

Потресен, немо сам гледао овај приказ. Неколико минута сам заборавио своју болницу, команду, своју властиту беду, све. Обузела ме је снага оне драме, која се преданом одиграла у овим тренуцима у поштанској соби у Лозници. Није нико на мене обратио пажњу. Сваки је био заузет својим пословима, својом личном трагедијом. Новац и архиву су изнели напоље и товарили на камион. Стајао сам дубоко замишљен, у неком црном трансу и док сам се тргао, био сам већ сам у соби.

Одмах смо кренули даље и стигли до Зворника. Ситуација је овде била слична оној у Шапцу. Техничке су се трупе спремале да баце у ваздух мост на Дрини. Хтели смо ту да се одморимо. Но, наишли су неки артиљеријски официри и терали нас даље. Где нам је памет, да се овде, на најистакнутијем месту, на главном друму и у близини моста паркирамо са целом колоном, рекли су нам. Имали су право,

јер су већ наишли и тешки топови и заузели положај око моста и поред друма. У ваздуху су кружили авиони. Било их је све више и више. После неколико минута чула се већ и артиљеријска паљба, детонације, пушкарање и зујање мотора. Наша је колона стајала на отвореном путу и, заиста, на најистакнутијем положају. Сада се чула већ из непосредне близине детонација. Нема шале, упали смо у жариште неке битке. Хтео сам баш да наредим полазак, кад ето у непосредној мојој близини опет детонација. Пољуљао сам се. То мора бити само неколико корака од нас. Комади камења и железне парчади лете и ударају о камионе. Хајдемо! Јурили смо лудо да изађемо из овог пакла.

На путу смо чули да је правац одступања Сарајево, да је врховна команда у Хан Пијеску и да ће ту на Дрини бити упорна и одлучна одбрана. „Дрину ћемо држати по сваку цену“ – говоре неки. На раскрсници код Љубовије, нашли смо коначно нашег начелника санитета. Он ми је тамо, на друму, наредио да кренемо лево и да идемо до Сребренице, те да тамо чекамо даље наређење.

## СРЕБРЕНИЦА

Вијугастим и уским серпентинама<sup>8</sup> пењали су се наши камиони. Око подне смо стигли у Сребреницу. Ова варошица лежи у Ћорсокаку, и пут којим смо дошли овамо, овде и престаје. Кад будемо хтели да изиђемо из варошице, мораћемо путем, којим смо и дошли.

У току дана стигло је у Сребреницу још четири или пет војних болница. Ту је била и нека муницијска колона. Овде је било релативно мирно. Били смо ван главне саобраћајне линије. Људи смо имали врло мало, само оне који су пратили камионе. Остало људство је било још на путу, ишло је пешке. Поручио сам им по куриру где се налазимо и да их чекамо у Сребреници са храном.

Сместили смо се у основној школи. Организовано је печење хлеба. Изнајмили смо једну пекарску радњу. Тражио сам везу са командантом армије. Међутим, није било могуће добити везу. Нико није знао ништа. У току поподнева био је испечен хлеб у довољној количини. Ми смо га сместили у један камион у школском дворишту. Имали смо, поред тога, још и сандук пексимита. То је била сва наша храна. У варошици се налазио и генерал Бели Марковић – не знам већ у ком својству. Пошто је он био најстарији, обратио сам се њему за информације. Ни он ми није знао рећи ништа паметно. Једино ми је рекао, да ће у некој гостионици бити добра вечера. Био је циничан, неозбиљан, неискрен. Изгледало је, да је за њега већ изгубљен рат и да се он због тога није нимало секирао.

Међутим тога дана поподне десило се нешто значајно, да не кажем судбоносно. Пошто нисам имао више бензина, послао сам један камион у Љубовију, где се, како сам чуо, могло добити бензина. Сем шофера отишао је и један мој

---

8 Вијугав пут, пут са мноштвом кривина



подофицир. Љубовија је удаљена од Сребренице око 7 километара.

Већ после пола сата врати се камион, а шофер ми рече да није могао добити бензина. (Касније сам сазнао да је добио бензина, али га је на путу продао неким официрима). Поред тога ми је јавио да је подофицир остао у Љубовији са неким тешким рањеницима и да тражи једног лекара да им укаже помоћ.

Одмах сам упутио једног лекара (ђака, Немца) камионом у Љубовију. Међутим, након пола сата, вратио се и тај лекар и јавио ми је да помоћ није могао пружити рањеницима, јер су у Љубовији већ Немци. Они су му рекли да је то њихов посао. Затим, рекао ми је и то, да га је немачки командант у Љубовији испитивао шта се од војске налази у Сребреници. Када је рекао да су у Сребреници само болнице, вратили су га с тим да најстаријем официру саопшти њихово наређење, наиме, да сваки има своје оружје положити поред цесте, и да их војне и цивилне власти и цела војска сачека при уласку у варош. Ко се буде противио, или код кога буде нађено оружје, биће на лицу места убијен.

Најстарији официр у Сребреници био сам у оном часу ја. Генерал Бели-Марковић је већ био нестало. Иначе су били официри већином лекари и други намештеници болница. На ту вест почело је узбуђено саветовање. Сви су се официри, који су били тада у близини, окупили око мене. Био сам мишљења да је све то лаж. Доносилац вести је Немац потоколнаш. Не верујем му. Одлучним ставом сам успео да сугеришем и остале официре, па смо одлучили да нећемо поступити по наведеној поруци.

Међутим, вест о наводној немачкој поруци раширила се муњевитом брзином по варошици. У року од пола сата положила је муницијска колона све своје оружје поред друма. Тамо су већ били и сви војници и чекали Немце. У редо-

вима официра приметио сам такође збуњеност. Док су, још пре пола сата, сви били за то да примљену вест једноставно игноришемо, сада сам већ чуо гласове да нема смисла противити се.

За трен ока дошли су и представници цивилних власти: срески поглавар, попови, учитељи итд. Како су у року од неколико минута сазнали за долазак Немаца, још ни данас ми није јасно. Разуме се, они су били за дочек, за безусловну капитулацију. Мене су сматрали као неког команданта места и тражили су, сада већ категорички, да идемо заједно до улаза села и да тамо дочекамо Немце.

Изговарао сам се да нисам ту најстарији, и да је незгодно да баш ја, као Јеврејин, обављам ту мучну мисију, али је било све узалудно. Морам то учинити, пошто, веле, једино ја знадем добро немачки. Већ се формирала поворка за дочек Немаца и упутила се до улаза у село.

Мислим, не треба нарочито наглашавати како ми је било тешко на души. Као да се прекинуло нешто у мени. Предстојеће догађаје сматрао сам као уводну фазу у смрт и док смо стигли до краја села, неизмерно сам патио. Остали, иако су били узбуђени, ипак су сматрали улазак непријатеља у варош као неко решење, као неки модус вивенди<sup>9</sup>, чак и као неко олакшање драматично напете ситуације. Осећао сам са већ бруталном јасношћу шта ме чека.

Зауставили смо се код прве сеоске куће и тамо чекали. Чекали смо у почетку напето, узбуђено, а доцније већ стички. Међутим, друм према Љубовији био је пуст и све до мрака није се појавила ни жива душа. Немци нису дошли. Инстинктивно ми је постало лакше у души. Након другог саветовања шта сада да радимо, предложио сам да се вратимо у село. Убедио сам депутацију<sup>10</sup> те се разишла.

---

9 Сарадња упркос међусобном неслагању

10 Делегација

Тешко замишљен упутио сам се према свом конаку, у основној школи. Када сам стигао у школско двориште, видим тамо неку гужву. Чим сам онако по мраку успео да се оријентишем, било ми је јасно да група разузданих војника јуриша на камион, на спремљени хлеб за моје болничаре. Они су требали да стигну у току ноћи.

Приступио сам тој групи и хтео да енергично интервенишем, али ме нико није слушао. Кад сам и даље оштро инсистирао на томе да прекину пљачку, ухвати ме неко за блузу. Био је то један поручник који, дрмајући ме, претећим тоном рече:

– Шта овде вичете?! Нема више пуковника. Војска је војска. Ови су војници гладни, нека се наједу...

– Господине поручниче, какав је то тон? – револтирао сам се.

– Изгубите се, јер ћете настрадати – одговори ми поручник и потеже свој револвер. Ситуација је већ била таква, да сам био срећан што сам се жив извукао, јер су сви били на страни поручника.

Када су већ све разграбили из камиона, изгубили су се у мраку. У школској згради била је сад тишина, црна, мучна, смртна тишина. Ситуација ми је била јасна: дисциплина је престала, а јучерашња војска претворила се у гладну, разуздану и безобзирну. Видео сам да је сваки енергичан старешински потез илузоран и опасан. Ако бих још имао неколико оружаних војника — можда би и вредело нешто. Али овако голорук – нема смисла. У најбољем бих случају постао смешан.

Хтео сам да спавам, али тешка дилема у којој сам се налазио одузела ми је сан. Морао сам да се одлучим за идући, важан, судбоносни дан. Затим, морао сам да у току ноћи прихватим своје војнике, који ће стићи преморени, гладни, а ја немам ништа да им понудим.

У току ноћи стигли су војници и, разуме се, тражили да једу. Изложио сам им догађаје и дао свечано обећање, да ћу им сутра ујутро сам створити храну. Разуме се, мојим речима војници се нису могли заситити. У њиховим редовима појавило се очито незадовољство. Чуо сам гунђање, гласне примедбе, чак и отворене претње. Гледао сам, да се што пре изгубим из њихове средине. Касније, у току ноћи, дошао је у моју собу командир болничке чете и известио ме, да незадовољство и огорчење гладних војника стално расте. Они већају и није могуће предвидети шта ће се догодити. Био сам немоћан. Војници су били у праву. Ја сам их заклињао да чекају до зоре – биће хране.

Конечно, њих је ућуткала замореност и заспали су. Неки су отишли још у току ноћи у пљачку. У мукама сам се прервтао на патосу школске канцеларије, на импровизираном лежишту. Но, нисам имао срећу да будем дуго у миру. У току ноћи дошли су благајник и интендант и изјавили да је, по њиховом мишљењу, рат завршен. Тражили су да поделим службене паре војницима и официрима, па да иде сваки куд зна. Они су одлучили, да се неће предати Немцима, већ иду у Црну Гору. Не верују, да је све пропало и тражиће срећу и спас у шуми.

Покушавао сам да их задржим. Изгубљена битка још није једнака са изгубљеним ратом. Сам сам осећао своје речи као празне фразе. Почела је дуга, узбуђена дебата. Резултат свега тога био је да сам свакоме ликвидирао једномесечну плату, а благајнику сам наредио да остатак новца преда првој државној благајни. Тако је још у току ноћи почело дељење новца. Благајник, интендант, командир чете и неки војници отишли су ускоро. Ишли би и остали, али су били уморни и гладни.

Лекари су једногласно одлучили да остану и да се предају Немцима.

Коначно сам остао у својој канцеларији сам, са својим мукама. Разбијао сам главу одакле ћу набавити храну гладним људима. На крају сам се одлучио, да рано ујутро потражим председника општине и да набавим помоћу њега нешто хране.

У праскозорје био сам већ на улици. Питам неке људе где бих могао да нађем председника општине. Они су ми рекли да је председник у току ноћи побегао. Ко је његов заменик, то ми нико није могао објаснити. Без одређеног плана лутао сам по варошици. Тада сретнем управитеља основне школе, учитеља Шабана Бегића. Испричам му своју муку и затражим од њега, као мештанина, савет шта да радим.

– Хајд на кафу – рече ми он – нешто ћемо већ измислити.

Отишли смо у једну кафану. Седели смо ту само неколико минута, онда наиђе неки дечко и нешто шапну управитељу, па оде. Управитељ се уозбиљио и ћути. Потом ми каже тихо:

– Докторе, тебе траже.

– Шта?

– Треба да идеш на дочек Немаца. Они су већ пошли из Љубовије, па могу бити ту сваки час.

Свака управитељева реч деловала је на мене као тешки ударац. Био сам максимално узбуђен. Дрхтао сам и сам могао проговорити ни једну реч. Управитељ ме гледа пажљиво, дуго и немо. Затим ме запита сасвим мирно, тихо и одлучно:

– Хоћеш ли да бежиш?

Тргуно сам се. У празну тмину моје душе унеле су ове речи муњевитом брзином светлост. Нама још непознати, али неоспорно веома фини органи људске душе радили су у моме мозгу и живцима брзином коју не може човечји ум

ни замислити. Без логике, али са елементарном снагом инстинкта одговорио сам:

– Хоћу, помози ми.

– Добро. Сада иди брзо до школе, узми твоје најнужније ствари, па се врати овамо. Остале твоје ствари остави у мојој канцеларији, ја ћу их чувати.

Ушуњао сам се у школу као лопов, да ме не виде војници. Спремао сам један ранац. Никоме изгледа, није пало у очи моје спремање, јер сам рекао да ствари носим зато, што ћу се преселити код управитеља. Но, нико се није нарочито ни бринуо за мене. Војници су изашли у варош да сами нађу хране.

Учитељ Шабан ме је већ чекао у кафаници. Брзо смо отишли до његове куће. Тамо ме је он одвео у једну шупицу, дао ми је подерано цивилно одело и фес за главу. Затим је написао неку цедуљицу на турском језику и придодао ми је једног дечка као водича.

– Ти ћеш сада да идеш преко баште. Тамо ћеш прескочити тарабу да те нико не види. Ићи ћеш затим преко ливаде, па ето тамо ти је већ она шума. Стићи ћеш до једног мог пријатеља. Ево ти писмо за њега. Дечко ће те водити. Сада срећно!

Пошли смо журно. После неколико минута били смо већ у шуми. Нисмо ишли путем да нас не види ко. Био сам смирен и некако поносан. Пењали смо се по некој шумовитој стрмој планини. Нигде ни живе душе, само шума. Тамна, мирна, тајанствена, непрегледна шума.

После десетак минута хода чули смо интензивно зујање мотора. Погледали смо према долини у којој лежи Сребреница. По сивој, вијугавој траци друма видели смо дугачку колону како се приближава варошици. Немци су ушли у Сребреницу. Овај призор учинио је на мене драматичан утисак. Но, ја сам пркосно подигао главу и довикнуо дечку: „Хајдемо!“

## У ШУМИ

Пут је био тежак и трајао све до мрака. Цео дан смо ходали по шуми и то већином узбрдо. Била је већ ноћ кад смо стигли до једног малог насеља. Ту је била и једна турска кафаница усред шуме. У кафаници је било живахно. Она је била препуна војника који су или тражили или напуштали своју јединицу. Ових последњих је било више.

Кафеџија, стари Турчин, није био нимало ганут мојим доласком. Није био непријатан, но није био ни пријатан. Примиио ме је једноставно к знању. Рекао ми је да могу спавати са осталим војницима у кафаници на патосу. Дао ми је и неколико куваних јаја, проје и чај, а даље се није бринуо за мене. Имао је много посла, јер је промет био јак, а посао је посао. Сваки час је дошао по неки војник и хтео да се окрепи. Ја сам седео у једном углу и гледао испред себе, а у глави и души осећао празнину. Циљ данашњег дана – кафаница – био је постигнут. Тражио сам циљ за идући дан. Узалудно. Коначно ме је умор оборио. Заспао сам као заклан.

Када сам се, касно ујутро, пробудио, кафаница је била већ празна. Гости су се разишли. Остао сам сам. На лицу старог Турчина видео сам, да би њему било најдраже да и ја одем. Но, кад сам му рекао, да бих желео дан два да се одморим у његовој кући и да ћу му за то платити, није се противио. Око кафанице је била дивна, густа, стара шума, а ваздух је био оштар и чист. Осећао сам се ту као у неком санаторијуму. У кафани сам сео у један угао, на миндерлук, без мисли, без узбуђења, као неки живи леш. Стари Турчин, клечећи на једном кожуху, обављао је своју јутарњу молитву. Завидео сам му на мирноћи, вери, кући, породици, на свему.

Но, нисам имао много времена за дубоко размишљање. Још у току преподнева наишла је једна већа група војника и официра на коњима и до зуба наоружана. Били су то неки жандарми, делови краљеве гарде као и неки други војници. Већином подофицири, нижи и виши официри.

У кафану је ушао један потпуковник. Ту сам се, у том моменту, налазио једино ја, у похабаном цивилном оделу и са фесом на глави, необријан, згужван, неугледан. Потпуковник ме погледа са подозрењем и неким презиром, па рече:

– Јеси ли ти овде газда?

– Не, ја сам путник.

– Онда се губи одавде, јер овамо ће доћи официри.

Изашао сам из куће и натерао свој мозак да мисли. „Ту је војска наоружана, сређена војска, која није положила оружје, која хоће да се бори, која има свој циљ. Јасно је, да ћу се придружити њима“. Пришао сам дакле једном подофициру и запитао одлучно:

– Који је међу вама најстарији?

– Ено га, пуковник.

Приђем пуковнику, представим се војнички и покажем му своју официрску легитимацију.

– А шта ћете овде? — запита ме.

– Нисам хтео да се предам Немцима, па сам јуче побегао из Сребренице.

– Ми такође нећемо да се предамо. Идемо у Црну Гору. Тамо морају бити знатни делови наше војске. Пробићемо се кроз шуму ван путева, ван насељених места.

– Могу ли са вама?

– Можете.

Тако сам се придружио овој групи.



Други дан, рано ујутро, пошли смо даље. На путу су ми нашли шајкачу и шињел. Фес сам бацио, те сам изгледао опет као војник. Био сам задовољан, да не кажем срећан. Имао сам опет свој циљ. Поред тога, деловало је на мене и расположење мојих сапутника, које је било одлично, пуно самосвести и нада.

Пут кроз густу шуму и планине био је тежак, али и занимљив. Путовање ми се чинило као романтична и узбудљива пустиловина. Командант је имао добру војничку карту, па смо били добро оријентисани. Кретали смо се опрезно, у обезбеђеној формацији. Напред смо увек послали извидницу, да сазнаје ситуацију, нарочито по насељеним местима. У првом реду нас је интересирало има ли у месту Немаца.

Углавном смо се кретали око Бајине Баште. Понекад смо спавали у шуми, понекад у насељеном месту. Народ нас је, углавном, примио радо, у нади да још није све пропало, али, после неколико дана, већ су нас се људи бојали. Наше је кретање постајало све теже. У сваком месту куда смо хтели да идемо, били су већ немачки војници. Имали су свуда своје експозитуре.

Таква места смо наравно брижљиво избегавали. Једино сигурно место била је шума. Међутим, видећи безизгледност нашег лутања, попустио је морал у нашој дружини. Сваки дан било нас је све мање. Од око 70, колико нас је било испочетка, остало нас је само двадесет и неколико. По мишљењу команданта, било је и то много. Оваква повећа група наоружаних људи пада у очи, па ћемо морати да се прегрупишемо. Тако се једна група, већином жандарма, издвојила и отишла супротним правцем. Био је то за мене тежак моменат, јер сам знао шта то значи. Но, ипак нисам ни тада посве клонуо духом. Ми, који смо остали, наставили смо нашу одисеју сваки дан с новим надама. Међутим оне су постајале сваког дана све мање вероватне.

Хтели смо да избијемо у Вишеград, али то није било могуће, јер су били већ и ту Немци. Вратили смо се према Бајиној Башти. Шуме, планине, долине, стене и потоци крили су нас, али и отежавали нам живот сваки дан све више. Сваки дан постајало је све теже одржавати везе са удаљеним местима и набављати храну а наше бројно стање стално се смањивало.

Појавила се идеја да се преко Дрине пребацимо у Србију. Мотивација је била чисто инстинктивна: тамо ћемо бити сигурнији. Тамо је народ стопроцентно поверљив, док смо овде, у Босни, били сигурни само по српским селима. Дакле, поменута идеја постала је циљ и узели смо правац — Дрина.

После претешког путовања стигли смо коначно у Брод на Дрини. То је сиромашно насеље, које је при нашем доласку било пуно војске. Сваки је хтео у Србију. Био је на располагању само један једини чамац и само један једини бродар вичан превозињу преко брзих и дивљих валова реке. Прећи Дрину није лака ствар. То је опасна, често смртоносна игра, нарочито када нас не вози мајстор веслач.

А тај мајстор, видевши нашу угрожену ситуацију, бездушно је искористио нашу невољу. Тражио је баснословне суме за превоз. Ја сам му платио пет стотина динара и једно ћебе. У току целе ноћи смо се с њим нагађали и рано ујутро почео је пребацивање. Мене је ухватила језа, када сам видео усред бесних валова како се чамац љуља, али бродар је био вешт и први пут је срећно прешао реку. Једино су неки коњи страдали. Коњи, су, наиме, били везани за чамац и за њим пливали. Неки нису издржали и почели су да се даве. Бродар је онда једноставно одрешио уже, којим су те несрећне животиње биле везане за чамац, и пустио их да се даве.

Коначно сам се нашао и ја преко Дрине, у Србији. Тада је била наша дружина већ осетно смањена. Било нас је седам или осам. Како и где се група тако растопила, то не знам ни сам. Тачно је, да се наш број и даље стално смањивао.

Седми или осми дан нашег лутања било нас је свега пет официра, два војника и један коњ. И ова шачица људи имала је свој одређени циљ. Сваки је хтео кући. А кућа им је била ту негде у близини. Црна Гора као циљ, била је немогућа и већ пре неколико дана напуштена.

Коначно сам једног дана остао сам. Последња два официра, један потпуковник и један поручник, су ме такође напустили. Њихово село Пецка било је ту у близини, па су отишли кући. Био је то за мене опет тежак моменат. Шта сам могао да радим? Ништа друго, ослањати се само на себе. Беда, нужда и привидна безнадежност пробудили су у мени неслућене снаге. Радило се о животу, а ја сам хтео да живим. Опет сам подигао главу, стиснуо зубе и рекао себи: Напред!

Сазнао сам да се налазим у близини Ваљева. Три дана марша пешице. Хтео сам и даље да идем кроз шуму да избегнем Немце. Узео сам водича и тај ме водио споредним стазама или по шумама те заиста нисам сусрео немачке крвнике све до Ваљева. Понекад сам видео издалека како јуре тенковима или другим моторним возилима по друму. Тада сам се инстинктивно сакрио.

## ВАЉЕВО

Десетог дана лутања стигао сам у Ваљево. Био сам изнурен, ослабљен, бедан. Брада ми је израсла, очи заморене, лице бледо, мршава, испијено. Чинио сам утисак оронолулог старца, који се са ранцем на леђима и са штапом у руци једва вуче.

Ваљево је тада било слично роју пчела. Непрегледне колоне немачке војске паркирале су се на тргу у вароши или су марширале улицама. Тоба дана сам први пут видео немачку фашистичку војску.

У вароши сам видео како се слободно крећу много официра југословенске војске у униформи и са еполетушкама<sup>11</sup>. Видео сам и како Немци терају дугачке колоне наших војника као заробљенике. Лутајући, нашао сам једног познатог официра већ обучена у грађанско одело. Он ме је саветовао да и ја нађем што пре грађанско одело, јер иначе нисам сигуран. Још ми је рекао, да је баш сада нека конференција у немачкој команди и да ће, по свој прилици, југословенски официри бити интернирани.

Пошао сам, дакле, да негде нађем цивилно одело, јер сам сваког часа све јасније осећао у каквој сам опасности због униформе. Но, то није било тако лако. Ја сам још имао неколико хиљадарки, али у вароши се није могло ништа купити. Ваљево је било страховито опљачкано. Све су радње биле празне. Ухватио ме је страх. Опет нисам знао како да решим овај за мене у том часу неоспорно животни проблем.

Лутајући по вароши, зауставим се поред једне опанчарске радње. Зашто баш ту, не знам. Вероватно инстинктивно. Моје кораке као да је водила тада нека непозната и неодољива сила. Радња је била празна, разбијена, опљачкана. Претварао сам се да гледам излоге, иако у излозима

---

11 Официрска ознака чина на војној блузи

није било ништа. Но из радње се чуло певање неког детета. Можда ме зауставило баш ово дечје певање. Стајао сам пред радњом тако дуго, да сам пао у очи оној жени, која се налазила у радњи са дететом. Она је изашла из радње па ме запитала:

– Шта би хтели, стари? Видите за продају нема ништа.

– Знам — одговорих тихо.

– А што стојите овде?

Одговорио сам опет несвесно, инстинктивно:

– Лепо бих вас молио чашу воде.

Жена ме тада позва у радњу. Понуди ме да седнем и донесе ми воде. Не знам шта је било у оном часу са мнош. Сигурно је само то, да сам, видевши мајку и дете, мислио на своју породицу и почео горко и грчевито плакати. Тако ми је било тешко на души када сам улазио у радњу, да ми је овај плач био једини природни начин олакшања.

Опанчарка ме је гледала зачуђено и са жаљењем. Затим, запита ме, шта ми је тако тешко на души и би ли она могла да ми помогне. Кад сам се смирио, рекао сам јој ко сам и шта сам и шта хоћу. Она је била спремна да ми помогне. Продала ми је подерано и прљаво радно одело свога мужа, па ми је донела и једну стару шубару. Скувала ми је кафу и дозволила да преноћим у њеној кући.

Ситуација је била, дакле, моментално опет спасена. Брзо сам се преобукао. Осећао сам се у прљавим дроњама као препорођен. Одмах сам био не само боље расположен, већ сам постао и одважан. Прошетао сам по живахним улицама вароши и без бојазности гледао оне, које сам иначе толико мрзео. Куће, улице, тргови, гостионице, каване и бербернице биле су крцате Немцима. Становници су их гледали немо, пуни мржње. Ваљево као да је било шокирано од тешких рана и као да су хијене одржале своју крваву, окрутну и одвратну гозбу по њеном испаћеном телу.

Сазнао сам да возови саобраћају према Обреновцу за Београд. Стога сам се одлучио да кренем за Београд. Хтео сам тамо да пронађем своју породицу.

У међувремену спустио се мрак. Отишао сам у једну гостионицу да нешто поједем. Локал је био крцат немачким војницима. Они су јели, пили, певали, господарили.

Било ми је мучно, али сам ипак сео у један ћошак. Нико ме није ни приметио. Послуга је била заузета „Херенфолком“. Седео сам код једног стола где се скупљало прљаво посуђе са остацима хране. Био сам гладан, и пошто ме нико није послужио, почео сам да једем остављена парчета хлеба, који су се налазили на том столу. Коначно сам се догурао до тезге и набавио чашу вина. Дуго сам тако седео, када ме је приметила власница локала. Била је то старија жена, чије је саучешће, вероватно, побудило моје тужно лице, или што је видела како сам јео кору хлеба, а можда и што сам говорио српски. Иначе се говорило, викало и певало у локалу само немачки. Извинила се да хране више нема, али ми је донела велико парче хлеба и још једну чашу вина. Када сам хтео да платим, одбила је да прими.

Од две чаше вина био сам добро расположен, скоро пијан. Отишао сам у бедну собицу моје опанчарке, у којој су, осим мене, спавали још тројица. Легао сам на под и заспао као топ.

Ујутро сам узео свој ранац и упутио се снажним корацима до железничке станице. Чекање овде чинило ми се као вечност. Коначно сам био у возу. Долазак у Београд био је предвиђен у 16 часова. У возу је била непријатна тишина. Путници су ћутали или, ако је неко имао шта да каже другом, шапутао је. Прекопута мене седео је просед човек, у официрској униформи, без еполетушки. Седео је ћутке, замишљено и тужно. Само би ретко проговорио неколико речи са својим суседом, старијим сељаком.

На једној станици ушао је у наш вагон један млађи немачки војник, наоружан пушком, бајонетом и бомбама. Контролисао је путнике. Не систематски, већ само тако — од ока. Срце ми је брзо и узбуђено куцало. Моја судбина овиси, дакле, сада од једног јединог наоружаног балавца, који је случајно овамо ушао.

Међутим, изгледа, нисам био за њега ни сумњив ни интересантан. То сам имао, вероватно, да захвалим мом несрећном *vis-à-vis*<sup>12</sup>-у у униформи југословенског официра. Немачком војнику постао је тај официр сумњив. Одмах му је наредио да пође с њим. Официр се дигао без речи, извадио је неке хартије и предао их свом суседу сељаку и рекао: „Предајте то мојој жени у Београду и реците јој шта је са мном. Збогом“. И са влажним очима оде.

Не знам, да ли сам довољно убедљиво приказао овај призор, да осетите његов дубоки ефект. Но, у сваком случају су ти тренуци били драматични. Замислите, колико милиона таквих драматичних призора су створили произвољни подухвати окупатора, када су срећа, здравље и живот човека зависили само од једног јединог погледа или тренутног расположења или хира тих разузданих разбојника!

После овог призора, постала је у возу још дубља и мучнија тишина. Путници су седели немо, непомично, укочена погледа. Само би се понекад чуо понеки тешки уздисај.

Стигли смо у Обреновац. Ту сам видео необичан призор. Наиме, био ми је то тада призор необичан, да не кажем језив, јер су разни призори постали за време окупације свакодневни, уобичајени, нормални. Близу станице видео сам групу радника: мушкарце, жене, децу и старце. Највише их је било обучено у добро грађанско одело. Они су чистили, у околини станице, прашину, блато, ђубре и то без алата — рукама. Око те групе радника трчала је нека смешна при-

---

12 Мисли се на лице које седи преко пута њега

лика обучена у беле гаће, белу кошуљу, а на глави је имала неку високу, белу капу у виду купе. То су били Јевреји на присилном раду. Несрећник у смешном белом оделу, имао је дужност да игра улогу глупог Августа и да забавља своје сународнике и немачке стражаре. Забављач је морао да буде вешт, проницљив, духовит — и неуморан, да се садистички стражари не досађују, јер су га иначе немилосрдно батинали.

Можете замислити како сам се осећао тада! А, тек како су се морали осећати они несретници! А колико је тек таквих „забава“ било у току оних црних година окупације?!

Воз је имао око 2 сата задоцњења. Већ се спустио мрак. У Београд, међутим, морао да стигнем по дану, јер сам већ у возу чуо да после шест сати не сме нико на улици бити. Немци стрељају после овог времена сваког без пардона.



## БЕОГРАД

У 17,30 часова стигао је воз на Чукарицу. Ту сам сишао. Прво зато, што се нисам усудио да се појавим на главној железничкој станици у Београду, а друго, што сам хтео да преспavam код једног мог пријатеља на Сењаку.

Био сам дезоријентисан, јер на Чукарици нисам био никада. Сазнао сам да је улица Петра Мркоњића на Сењаку доста далеко и да се морам јако журити ако хоћу тамо да стигнем пре мрака. Стога сам пошао трчећим кораком. То није било лако, јер сам на леђима имао тежак ранац.

Код зграде бивше краљеве гарде, стајао је немачки стражар. Опет за мене судбоносан моменат. Опет зависи мој живот од тренутног расположења и схватања дужности тог стражара. Но, приближавао сам се стражару мирно, као да се он мене ама ништа не тиче. Савршено сам морао изгледати као неки стари, уморни радник, јер кад сам му рекао „арбајт“<sup>13</sup> он ме је са презиром, али без речи пропустио.

Овај ми је успех опет повећао самопоуздање, чак и телесне снаге. Пут од скоро четири километра превалио сам трчећим кораком и срећно сам стигао до улице Петра Мркоњића. Ту сам тражио кућу мога пријатеља, но никако је нисам могао пронаћи, иако сам пре веома често био у њој. Кућа је додуше постојала, али је ја нисам могао препознати, јер је она била јако оштећена од бомбардовања, а био је већ скоро посве мрак.

Био сам нервозан. Ако ми не успе да у ту кућу брзо уђем и тамо преноћим, онда сам пропао. Коначно се појавила нека жена, која ме је увела у упола разрушену кућу, у којој је била једино још једна соба за становање. Она ми је испричала да су укућани побегли од бомбардовања. Изнурен,

---

13 Рад, посао (на немачком језику)

брзо сам заспао. Но нисам могао мирно да спавам, јер су у суседној вили оргијали пијани немачки војници целу ноћ.

Идући дан, рано ујутро, пошао сам у варош, да потражим своју породицу, коју сам послао из Новог Сада овамо пре четрнаест дана. Од тога времена нисам чуо о њима ништа. Стога сам био у неизвесности у погледу њихове судбине. Да је моја стрепња била оправдана, треба само помислити на она ужасна бомбардовања Београда почетком априла 1941. године.

Пошао сам у варош пешке, јер тих дана није било у Београду ни трамваја ни аутобуса. Варош је била смртно рањена, измучена, парализована. Рушевине грандиозних размера; очајање хиљада бескућних бедника; колоне несрећних сиромаша су чекале за хлеб или пијаћу воду, тражиле кућне предмете или лешеве под рушевинама. Загушљиви, тешки смрад паљевина, лешева и трулежи свуда — то је био Београд 20. априла 1941. године.

Људи су ходали улицама као тешко шокирани нервни болесници или као разбеснели умоболни. Погледи њихови су били празни, апатични, отупели или дивљи, или су плакали, викали, запомагали, псовали. По улицама су терали немачки стражари заробљене југословенске војнике и Јевреје на присилан рад. Чула се псовка оштрих, дрских и немилосрдних немачких војника. Уображени „есесовци“ у црним кошуљама и са хакенкројцом<sup>14</sup> јурили су по вароши аутомобилима или мотоциклима. Они су сада били неприкосновени, неумољиви и крвави господари Београда. Лојалну, одвратну, издајничку асистенцију су им пружали овдашњи „Фолксдојчери“<sup>15</sup>.

Скоро на сваком кораку видео сам, како терају несрећне ухапшенике, камионима или пешке. Видео сам како батинају једну бедну Јеврејку на улици, јер се још није прија-

---

14 Кукасти крст – ознака немачких нациста

15 Општи назив за Немце који живели ван граница Немачке

вила властима. Наиме, улицама су били излепљени строги плакати немачке војне команде, да се сваки Јеврејин имаде пријавити у року од 24 часа у Ватрогасном спремишту. Ко се не пријави, биће стрељан.

Свуда, куда самишао, видео сам језиве призоре. Све моје прикупљене импресије у Београду биле су обесхрабрујуће, ужасне, убитачне. Корачао сам као омамљен од свих оних свирепости, пустоши, пропадања и од материјалне и душевне мизерије, коју сам видео. Већ сам се просто бојао да некуда погледам, јер сам свуда видео само потресне слике. Ту су гурали неког тешког рањеника на таљигама. Парчад крвавог мяса вирила су из прљавих дроња. Тамо су радници скупљали разбацане делове људског тела, које је разнела бомба. На једном месту у рушевинама везују једног човека, који је, очигледно, полудео; на другом месту виче једна млада жена чупајући косе: – Љубице, где си Љубице? Не верујем, није истина да те нема, да су те убили. Љубице, Љубице ...

Чује се јака детонација. Оштро свирају сирене, а нико не зна зашто. Ватрогасци јуре. У једној групи свађају се и туку људи због пијаће воде. Погребна поворка. Мртвац лежи увијен у чаршав. Носе га мушкарци и жене на једној прљавој дрвеној платформи, која је импровизирана од неких врата. Немачка тенковска колона са топовима. Руше се напрсли зидови неке петоспратнице. Прашина, дим, смрад. Баволска симфонија зујања мотора, запомагања, псовки, плача и циничног или лудог смеха, оштрих немачких командних речи и пуцање митраљеца.

Идем напред тетурајући се и, коначно, стижем у Ивановачку улицу. Ту ми је становао школски друг. Надам се да ћу ту моћи нешто сазнати о својој породици, јер нисам знао ни њихову адресу. Рат је букнуо тако муњевито, да они нису ни стигли да ми јаве адресу. Поштански саобраћај је био прекинут већ првог дана мобилизације и ја сам их био просто изгубио из вида.

— Јесу ли моји живи? — запитах узбуђено пријатеља.

— Јесу.

То је било све. Поново сам се родио. Дотле сам био већ неурачунљив од многих телесних и душевних мука. То су биле натчовечанске патње. Сада сам постао у току од неколико секунди опет човек. Човек пун наде, снаге и храбрости.

Брзо сам пронашао и своју жену. Она ме није препознала. Сусрели смо се на улици. Плакали смо наспред улице. Ћерка ми је била већ у Новом Саду. Сада је моја жена прикупљала њене ствари из куће где је ћерка становала, а то није била лака ствар, јер је кућа била разрушена од бомбардовања. Да неко нешто изнесе из рушевина, била је потребна нарочита дозвола немачких власти. Замислите, шта је то значило кад је Јеврејка тражила нешто од немачких власти у оним данима! То је значило хапшење, злостављање, смрт. Ето, то је значило тада изнети нашу сиротињу из разрушених кућа. Стога моја жена није ни тражила дозволу, већ је једноставно украла своје властите ствари из свога властитог стана. Имала је срећу — успела је.

Након радости што смо се сретно нашли, почело је међу нама кратко и узбуђено саветовање о томе шта ћемо даље. Било нам је јасно, да је најопасније остати у Београду. Но кад бисмо и хтели да останемо, нико нас не би примио. Избегавати јаку, сталну и немилосрдну контролу, било је готово немогуће.

Према томе, резултат саветовања био је да напустимо Београд чим пре. Правац: Нови Сад. Како ћемо извести тај наш план, о томе нисмо ни размишљали. Слутили смо само да је наш план пун опасности. Али, били смо одлучни, имали смо јаку и пркосну вољу да спасавамо своје животе и осећали смо инстинктивно, да наш план мора успети, ако га заиста хоћемо, ако се будемо залагали за наш циљ потпуно и храбро.

## НА ХРВАТСКО – МАЂАРСКОЈ ГРАНИЦИ

Тако смо напустили Београд још истог дана. Београдска станица била је разрушена, а мостови на Сави бачени у ваздух. Возови су полазили са Земунске станице. Носили смо свој тешки пртљаг пешке до Савског пристаништа. Имали смо срећу, нико нам није тражио исправе. Прешли смо Саву лађом и стигли на Земунску железничку станицу без икаквог инцидента.

У Земуну смо се укрцали у воз за Петроварадин. Моја је жена имала неку исправу, пријавницу из Београда, по којој је она стално настањена у Новом Саду и боравила је само привремено у Београду. Ја међутим – сем војничких – нисам имао никаквих докумената. Војничке исправе показати, било би исувише рискантно. То би значило, у најбољем случају, заробљеништво.

Стигли смо срећно до Петроварадина. На путу нас нико није питао за исправе и били смо потпуно задовољни досадашњим резултатом свога подухвата. Али, при крају пута, јавили су се нови проблеми. Прво, куда да идемо и где да се сместимо у Петроварадину, који је онда био погранично место, у коме нисмо познавали никога. Други проблем је био Дунав, та велика препрека, тадашња граница између Мађарске и такозване Независне Државе Хрватске.

Био је већ мрак кад смо излазили из воза, а још нисмо знали куда ћемо. Лутати улицама ноћу било је више него опасно. То би значило смрт. У великој нашој муци сетили смо се једне моје болничарке Марике Колаковић. Пронашли смо је брзо. Она нас је примила братски. Тиме нам је просто спасила живот. Вечно јој хвала и овом приликом! Моја благодарност доброј Марики не припада само за топлу вечеру и за конак, што нам је она и поред опасности пружила, већ и за много важнију услугу. Она ми је, наиме, још у току ноћи

набавила исправу за прелаз у Мађарску. Исправа, истина, није била исправна, али је исправа ипак била нешто. Шта више, та исправа била је за мене тада много – све.

Командант места у Петроварадину био је тада неки Шајбер или Шрајбер, бивши војни писар старе југословенске војске. Он је познавао мене и Марику, па је издао неку пропусницу на моје име са прописним хрватским печатом. Уз ову исправу морао бих једино да набавим визу од мађарских војних власти, које су имале своју експозитуру у Петроварадину. Но, идући дан је била недеља, тако да се у мађарској експозитури у Петроварадину није радило. Морао бих, дакле, да чекам до идућег дана, до понедељка, или да покушам прелаз преко Дунава са пропусницом без обавезне визе. Ја сам се одлучио на ово последње. Зашто? То не могу објаснити. Та моја одлука није пала по некој логици, већ чисто инстинктивно. Верујте, да је здрави инстинкт човека у очају увек моћно, исправно и верно оружје.

Пошли смо на дунавску обалу до пристаништа. Наши су живци били напети до крајности. Срце као да ми је хтело да искочи из груди. Имали смо и разлога да будемо овако узбуђени. Пре свега, још на копну прегледао ми је пропусницу неки хрватски стражар. Он је одмах изјавио, да пропусница не ваља, недостаје на истој мађарска виза. Ја сам му објашњавао, да Мађари данас не раде. На то ми је стражар рекао, да покушам срећу.

Након дугог чекања били смо коначно на скели. Ту су нам опет живце кидале алармантне вести. Из разговора са путницима сазнали смо да сваки путник може да пренесе у Мађарску само 300 динара. Међутим, моја жена је имала у чарапи 2000 динара. Затим, да је контрола немилосрдно строга; да без мађарске визе никога не пуштају у Нови Сад.

Но, врхунац свих мука дошао је тек сада. Тачно пред полазак, појавио се на скели неки мађарски официр као зва-

нична пратња путника. На путу овај мађарски официр објавио је гласно: Ниједан Јеврејин нека не покушава да пређе, јер је то забрањено, па макар имао ма какве исправе. Ко не – ма исправа, или су му исте лажне, биће на лицу места стрељан.

Под утиском такве пароле прешли смо Дунав, ако се не варам, 24. априла 1941. године. Ја и жена стајали смо скупа и тешили смо се испрекиданим речима. Договорили смо се ужурбано, да се нећемо искрцати заједно, већ ће она ићи напред, а ја ћу покушати, да се искрцам међу последњима. Потом смо се растали. Она се одгурала близу излаза, док сам се ја повукао на супротну страну скеле, да не би изгледало да путујемо заједно.

Конечно је скела пристала на новосадску обалу. Тада је почела једна од најузбудљивијих сцена не само нашег путовања, већ и целог нашег живота. Ограду на скели су отворили, а путници су почели да се искрцавају. Путника је било много неколико стотина. Они су морали да се постројавају два по два. На обали је обављана двострука контрола: један жандармеријски наредник прегледавао је исправе, а неколико корака даље вршио је један детектив у цивилу лични претрес. Сумњиви су били одведени у једну оближњу кућицу и тамо су се морали свлачити.

Контрола је била заиста строга и веома спора. Пре почетка исте, чуло се поново саопштење: да Јевреји и не покушавају да се искрцају, јер ни у ком случају неће бити пропуштени. Моје тадашње узбуђење не могу да вам опишем. Моја жена, која се угурала у прве редове, већ је срећно прошла обе контроле и за неколико минута већ је била на копну. Њене су исправе биле у реду.

Ја сам стигао у последњим редовима и посматрао, напетих живаца, како тече контролна инквизиција. Међутим, ток те процедуре није био нимало охрабрујући. За најмање

недостатке или неисправности пропуснице били су путници задржавани. Наређено им је да стоје по страни, јер ће бити истом скелом пребачени натраг у Хрватску. Натезање, објашњавања или молбе нису помагале ништа. Наредник је био неумољив. Већ је стајало око 50 путника по страни. Бег није био могућ, јер је обала била густо запоседнута жандармима наоружаним до зуба.

Било ми је сваког тренутка све јасније, да ће тај наредник и мене, неоспорно, задржати. Сваког минута било ми је јасније, да сам од жене растављен читавим морем, непролазним зидом и необоривом ђаволском силом, можда заувек, иако је она стајала само неколико корака даље од мене. Ох, страшни су били ови минути! Страшни и дуги као вечност! Коначно, дошао сам на ред. Био сам пред наредником.

Оно што се сада десило у мојој души, могли би објаснити само психијатри. У оном моменту, када сам иступио пред наредника, моја је узбуђеност нестала. Наместо ње, обузела ме је нека велика, савршена, самртна мирноћа. Осећао сам сада неслућене, силне снаге у себи. Био сам савршено прибран. Сва моја чула била су спремна за ванредне аперцепције<sup>16</sup>, за ванредне асоцијације и ванредне одлуке. Величина најнепосредније опасности није ми могла више напети живце који су, изгледа, дошли у челично стање и нису више реаговали ни на најјачи надражај.

Мирно сам, дакле, предао нареднику своју пропусницу. Он је само погледао и оштро ми је рекао да пропусница не ваља, јер на истој нема мађарске визе. Наредио ми је да станем у страну, међу оне који ће бити враћени у Петрова-радин. Већ је хтео да узме у поступак следеће путнике.

---

16 Схватање, запажање



Сада је дошла до ерупције моја, већ поменуто тренутна патолошка констелација<sup>17</sup>. Како сам рекао, објаснити ову ерупцију могли би једино психијатри. Њена, нама непозната логика, корени се по тамним сокацима наше душе, а могу је пројцирати<sup>18</sup> само ванредни догађаји, као што је била моја тадашња непосредна смртна опасност. Дакле, оно што сам тада учинио, нисам радио по здравој памети, већ у неком патолошком трансу.

Шта сам радио? Ја, Јеврејин, активни пуковник потучене југословенске војске, почео сам да вичем на мађарском језику из све снаге демонстративно, дрско, претећи:

– Шта? Ја, Др Деак Андраш не могу кући? Ја, који бегим од Раца (Срба) већ десет дана? Ја, лекар новосадски, ја, Мађар ембер, не могу кући? Шта ви мислите наредниче? Је ли то правда? Ја ћу се жалити! Жалићу се до бога! Овако се штити мађарски живаљ?

Ја тражим, да ме одмах одведете до шефа мађарске полиције. Тражим то, разумете ли? Нечувено, мене, мене задржати! То ли је мађарска слобода?

Овај мој лудо смеони наступ збунио је наредника. Ја сам тај ефекат одмах приметио на његовом лицу и викао сам још јаче и још дрскије, док га нисам потпуно збунио. Људи су се прикупили око нас и били су на мојој страни. Већ се и наредник колебао. Узео је опет моју пропусницу, погледао је поново, затим је пришао детективу. Нешто га је питао. Детектив се окренуо према мени, а чуо сам кад је казао нареднику мађарски, али српским нагласком: То је овдашњи доктор из болнице. Познајем га.

Наредник гледа пропусницу и мисли, затим гледа мене у мојој одлучној глумљеној индигнацији<sup>19</sup>. Неоспорно ме

---

17 Стицај прилика

18 Пројектовати

19 Незадовољство срџба

је гледао као Мађар ембера<sup>20</sup>. Коначно, поздрављајући ме војнички, рече: „Видим да сте поштен мађарски човек, само вас покорно молим, јавите се одмах шефу полиције, да с њим ствар уредите. Путовница<sup>21</sup>, знате, није исправна, а ја сам на дужности.“

Одмах ћу се јавити шефу полиције — одговорих. Затим сам показао детективу новчаник и, пошто сам имао само неколико динара, он ме је пропустио без иједне речи.

Већ сам хтео да идем, кад ми је опет пришао наредник. Мислио сам, да ће ме одмах ударити кап. Да ме није, можда, ипак издао један мој непромишљени гест? Но, десило се сасвим супротно. Наредник је дошао да се још једаред извини.

Луда, невероватно опасна игра је успела. Међутим, ја сам био и даље у афекту. У грозничавом, лудом, крајњем афекту и по „нелогичној логици“ тог афекта, остао сам и даље дрзак, агресиван и претио сам глумом нареднику:

– Ја ћу од тога да правим питање...

– Немојте, велеучени господине.

– Уосталом, нисте криви ви, већ они који вас нису подучавали како треба поступати са Мађарима у Мађарској. Ви сте само вршили своју дужност. Не ради се о вама, већ о принципу ...

Комедија је била свршена. Прешао сам густи кордон жандарма полако и достојанствено као да идем у шетњу. Уздржавао сам се да не потрчим и да се не издам у последњим тренуцима комедије. Тако сам прешао хрватско-мађарску границу концем априла 1941. године.

Данас, док пишем ове ретке, чини ми се тај трик невероватним и после само неколико година. Као да пишем

---

20 Човек (на мађарском језику)

21 Пасош, документа за путовање

бајке, а не стварне доживљаје. Наши потомци, наша деца, наша унучад неће ни разумети, ни веровати тим таквим доживљајима.

Они ће бити, надамо се, већ други људи. Људи.

Биће то добро.

Патње нису биле узалудне.

## У НОВОМ САДУ

Коначно код куће. Но, бити код куће у оно време човеку у мом положају није била баш једноставна ствар. То сам одмах увидео, чим сам ступио на тле под окупацијом Мађарске. Антисловенска и антисемитска хајка била је у пуном јеку. Новине, леци као и поступци власти били су подједнако у служби тог безобзирног хушкања. Праведност? Ко се тада бавио таквим ситницама? Зашто су настрадале у масама невинне жртве? Рат је, чуло се цинично оправдање.

Заиста био је рат. У Новом Саду ратовали су до зуба наоружани мађарски „витезови“ против разоружаног, опљачканог и голоруког српског народа. Ратовали су против деце, жена, стараца, болесних и умоболних. Ратовали су по новосадском Штранду, по чувеном „kémelhárító“ (мађарски Гестапо). Ратовали су у собама за инквизицију, по затворима, ратовали су ти „витезови“ свуда против голоруког народа.

Чланови мађарског официрског кора, који су се увек и демонстративно хвалили својим ритерским<sup>22</sup> духом, били су, у ствари, већином празне, дегенерисане, шовинистичке и крволочне кукавице. Имена личности које су тада господариле по Новом Саду и по читавој Бачкој, као што су: генерал Зиндер, Граши, Зелди, Вереш, Бајор, Навај и други ђелати, потврђују да нисам нимало претерао при оцени официра витезова, политичара и осталих крвавих велможника, представника мађарске хришћанске државе Светог Стевана.

Мислим не морам даље нарочито ни објашњавати, да је атмосфера у Новом Саду била тада тешка, претешка. Човек као ја, није смео ни да се мрдне. Није ту реч о прогањању, већ о голом животу. Боравак, рад и живот, био је ту сваки дан, сваки час опаснији, био је питање среће и при оваквим околностима, неизванстан, мучан, неподношљив.

---

22 Средњевековни витезови племићког порекла

Војна и цивилна полиција јурила је и хапсила без икаквог повода чим си јој пао у очи, односно, као повод било је доста и то, што си угледао свет. Расна мржња није била само политика, она је постала религија. Јавно пропагирана, по црквама благословљена, званично одобрена, фанатичка вера. Живети и радити по догмама неке друге вере био је грех, неопростив, смртни грех, велеиздаја.

Ова вера се звала „интегрално мађарство“. Треба ли бити и човек? Не! Пре свега треба бити Мађар, то јест, мрзети, прогањати и истребљивати све оно што није мађарско. Тек ако си испуњавао ове предуслове мађарства, могао си бити и човек. Расну мржњу, антисемитизам, учили су млади официри у војној академији, а ђаци и студенти у својим „родољубивим“ удружењима, као засебну и обавезну науку. Ова и оваква наука учила се и по основним и средњим школама. Ова наука имала је своје професоре и на универзитету, и она је била по свима подесним: методама дидактике засађена у душе многих милиона као страховита, необично контагиозна<sup>23</sup>, братоубилачка пандемија. У овој пандемији морало се дакле живети у Новом Саду те извући из исте живу главу.

На основу изложених чињеница јасно је, да карактеристични елементи крвавих година мађарске окупације у Бачкој, као што су црна Рација на дан 23. јануара 1942. године у Новом Саду, гробови бораца народноослободилачких борби, гета, гасне коморе и остала мучилишта и губилишта наших народа, нису дела појединих окрутних витезова или политичара. Ове чувене окрутности природне су последице поменуте ђаволске вере, чије је семе први посадио у душу мађарског народа 1919. године, прототип политичког и тог „витешког“ неморала, званичан џелат са белим рукавицама

---

23 Заразна

„витез“ Миклош Хорти, племенита лоза „хиљадугодишње мађарске културе.“

Морао сам тада да живим у Новом Саду у убитачној атмосфери ове до крајности распириване мржње и надмености. Када сам се одлучио да овамо бежим, нисам био свестан страхоте овог и оваквог амбијента. Нисам знао да ли ћу и како подносити тај живот. Када бих само и слутио шта ме све чека у Новом Саду, сигурно не бих тамо ни отишао. Али, пошто сам већ био ту, ваљало је живети по паролу-како знаш.

После оне сцене на дунавској обали, у којој су моји живци били максимално ангажовани, савладала ме је нека душевна депресија као природна реакција свих дотадашњих ванредних и напетих доживљаја. Ова ме је депресија учинила посве непокретним, неактивним и неспособним. Затим ме је обузео велики страх. Бојао сам се свега, чак и властите сенке. Нисам се усудио да се покажем пред људима. Моја је фиксна идеја била да ме прогањају. Затворио сам се у засебну собу, у којој су били спуштени застори, јер сам се бојао да ме неко посматра из суседне куће. Постао сам ћутљив, тужан, неприступачан. Нека патолошка баханалија оргијала је у мом живчаном систему.

Ту, у затвореној и полумрачној соби, живео сам неколико недеља. Ту сам седео сатима непомично, без мисли, без речи. Када је неко звонио, срце ми је бесно куцало и облио ме је хладан зној од страха да то мене траже. Нисам могао да једем и патио сам од несанице. Ни пријатеље нисам могао да подносим. Једна непромишљена реч могла је да страховито узбурка моје живце. За спољне догађаје нисам хтео ни да чујем. Бежао сам од истине. Живео сам као ној за време буре: гурао сам главу у песак да не видим, да не чујем и да не осетим ништа.

Разуме се, није било могуће овако живети дуго. Тамо напољу је текао живот даље. Ја сам био члан такозваног људског друштва, а извући се из ове заједнице, није ми било могуће. Припадао сам људској заједници, а та ме је заједница тражила. Тражила ме као грађанина у различитом виду. Морао сам да се пријавим Полицијском пријавном уреду, Јеврејској општини, Лекарској комори, Електричној централи и Организацији за заштиту против напада из ваздуха итд. Наравно, све ове дужности биле су невинне грађанске обавезе, које, за човека здравих живаца, не престављају никакву емоцију, али за мој измучени живчани систем значиле су ове обавезе поновљене бруталне нападе. Нисам хтео, нисам могао да обављам своје грађанске дужности.

Укратко, живео сам у болној психологији тешких неуропата који уображавају да људи немају никаквог другог посла, но да њих посматрају. Кад сам овако живео већ неколико седмица, увидео сам, полако, да за окупатора не представљам никакву важну личност, да се ни враг не занима за мене. Заборавили су на мене, или ме уопште нису ни приметили.

Ово ме сазнање учинило храбријим. Усудио сам се да изиђем. Истина, кретао сам се само по мраку, а и тада сам своју главу добро увукао у шешир, да ме не би неко препознао. Одлазио сам са женом до једног пријатеља да слушамо радио. Испочетка ове посете значиле су за мене велике емоције. Но, брзо сам се навикао на ове мале слободе, које сам себи приуштио, па сам почео излазити и по дану. Кретао сам се обазриво, са лекарском торбом и са ужурбаном ношћу запосленог човека. Главно је било да сам се кретао. Жандарме, полицајце и друге униформисане људе, нарочито официре систематски сам избегавао.

Посла нисам имао, па просто нисам знао како да убијем време. По соби сам бројао кораке, брисао прашину са по-

кућства, рибао патос, прао посуђе, цепао дрва, а по улицама сам правио дугачке пешачке шетње.

Коначно, натчовечном вољом успело ми је, да опет поставим у свом душевном животу извесну равнотежу. Ова је равнотежа била, сувише лабилна, али ми је ипак омогућавала да живим. Нарочито су ми се смиривали живци дугим пешачењем. Гледао сам да се до мрака јако заморим како бих могао спавати, јер бесане ноћи су биле најстрашније.

Но, све ово било је само привремено. Мађарске власти су хтеле да организују мађарски живот по Бачкој, а први услов оваквог живота је била безбедност. Тако су се једног дана појавили плакати по улицама Новог Сада, да се у року од осам дана имају пријавити код војне команде сви бивши активни југословенски официри.

То је опет значило бруталан атак противу мог тако тешко стеченог душевног мира. Данима нисам могао опет ни јести, ни спавати. Време пријаве сам очекивао као судњи дан. Био сам дубоко уверен да ће то бити крај моје слободе, крај људског живота. Крај живота уопште. Укратко, живци су ми опет били напети до лудила. Али, из своје коже нисам могао никако.

Коначно освануо је дан пријаве. Био сам озбиљан и одлучан, али пун кобних слутњи. Опростио сам се од својих, у дубоком уверењу да се нећу више вратити, и отишао у Банску палату, као да идем на губилиште.

На ходнику чекало је већ око педесет бивших југословенских официра. Владало је међу нама прилично узбуђење. Сви смо били уверени да ће нас интернирати. Коначно нам је саопштено да ће „господа официри појединачно ући, и то по рангу“. Најстарији по рангу био сам ја.

Улазим. Обична канцеларија. Код стола седео је један војник-писар. Тај ми је учтиво понудио место, узео је неки формулар и почео да ме испитује. Узео је уобичајене подат-



ке: име, презиме, место и годину рођења итд. За веру није питао. Нарочито је био учтив када је сазнао да сам пуковник. Све је ишло глатко.

Сада сам чекао драматични завршетак да ме ухапсе. Међутим тај драматични поен је изостао. Писар је изјавио да смо готови. Био сам силно изненађен и запитао га наивно, да ли могу да одем. „Да, одговори ми он, можете, нека уђе следећи господин.“

Тако се свршио овај мој први званични сусрет са мађарском војском. Била је то права трагикомедија. Утврдио сам сада, коначно, да не представљам за њих никакву важну личност, већ сам само један број, један званичан акт, и да тај цео надувени процес пријаве није ништа друго, већ обична регистрација људи. Канцеларијски посао, евиденција, статистика. Глупост, коју обављају глупи људи.

Био сам опет задовољан, расположен и одважан. Оно испитивање било је одличан лек за моје живце. Почео сам се опет кретати још слободније. Одлазио сам већ и на званична места. Прегледао сам и неке болеснике и писао рецепте. Пре неколико недеља нисам хтео ни да чујем за неки паметан посао. Ускоро почела је прогресија к бољем.

Али ни овај сношљиви период мог мучног живота није трајао дуго. Ваздух је стално био пун електрицитета, нетрпељивости, мржње, убијања. Расна мржња, и опет расна мржња. Ова бестијална страст била је и средство и циљ властодржаца. Мађарски чиновнички апарат као да није уопште имао другог посла, већ само да одреди, да ли је неко Србин или не, Јеврејин или не. Ову своју дужност вршили су чиновници непрекидно, савесно, са правом садистичком пасијом. Ако тренутно није било неко расно питање на дневном реду, они су се већ побринули да оваква питања буду стално на званичном репертоару и да иритирају свакога пасивно и активно и подједнако. Компромиса није било.

## НА ПРИСИЛНОМ ФИЗИЧКОМ РАДУ

Једног дана су се појавили леци са наређењем да се сви Јевреји мушкарци од 18 до 60 године старости имају пријавити на физички присилни рад. Дуго сам се одлучивао да ли да се пријавим или не. Да не стварам непотребне компликације и да не отежавам своју иначе тешку ситуацију још више, коначно сам се решио да се пријавим.

Пријавио сам се дакле са осталим својим сународницима. Наш пријем је био обављен у сутерену Банске палате. Сада сам тек јасно видео праву ситуацију Јевреја. Већ први поступци с нама били су необично брутални. Мржња, презир, безобзирност испољавала се према нама при сваком додиру са „витезовима“. Кадровски персонал, који је био одређен да с нама управља, није нимало тајио да нас не сматра људима, већ животињама и то штетним, опасним животињама. Тако су и поступали с нама. Наш је назив био „смрдљиви чифутин“<sup>24</sup>, наша радна снага постала је неограничена својина власти, а наша плата била је батина.

Први дан смо чекали сатима док је извршено наше регистровање. Био је и такозвани лекарски преглед. Двојица или тројица полумртвих проглашени су неспособним. Остали су били сви „способни“ за рад. Оронули, болесни, умоболни – сви подједнако. Затим смо примили прво наређење, да ћемо радити на морнарској бази на Дунаву, дневно по десет часова. Ко буде забушавао биће стрељан. Спавати можемо код куће, а храну нека донесе сваки са собом. Сутрадан, тачно у пет сати, сваки има бити на месту рада. Алат: лопате, пијукове и ашове, дужан је сваки да понесе собом. Неки моји другови тражили су поједина објашњења, но наши будући господари нису с нама хтели уопште више да

---

24 Погрдни назив за припадника Јеврејског народа

разговарају. „Наређење је јасно, рекли су, а сваки нека ради како зна.“

Било ми је јасно да сам сада престао бити човек. Постао сам обична теглећа животиња. Но, нисам имао времена да дуго размишљам, морао сам да трчим по вароши и да нађем алат. То није била лака ствар. Наиме, стотине мојих пријатеља чинило је то исто. Међутим, купити алат није било могуће.

Сутрадан су нас постројили на пространој ливади пред улазом у морнарске базе. Сада је почела дуга и сурова процедура. Поступали су са нама веома строго. Почетни васпитни инструменти били су шамари, псовке, ударци ногама и слично. Један наш старији друг, који је био потпуно глув, није чуо своје име приликом прозива, па је морао трчати око круга пет пута. То је био пут дуг отприлике два километра. Несрећник се срушио после четвртог круга. „Баците га у јендек“, наредио је оберлајтнант Пинтер. Ми смо сами морали да га бацимо у јарак пун прљаве воде „да се освежи“.

Конечно је било готово наше формирање. Било нас је око пет стотина, подељених у две чете. Ја сам био у четвртом воду друге чете. Пре почетка рада, појавио се мађарски генерал Вереш и одржао нам, скоро дословно, следећи кратак али језгровит говор:

„Дакле сада вас имамо на окупу, чивутске курве, вашљиви беспосличари, шпекуланти, преваранти и лопови! Крвопије хришћанских народа! Имамо вас у нашој шаци и водићемо рачуна да радите све дотле док не цркнете. Ко од вас не цркне од рада, отићи ће у Украјину, па ће тамо да цркне. Наравно, ви би хтели да овде господаре Руси или Срби, али то нећете доживети! Ја лично јамчим за то! Знам, да ви мене не познајете, али знајте, да ја познајем вас. Знадем да ме мрзите, али не више неголи ја вас. Да! Мрзим вас из дна

душе! Сада ће сваки трчећим кораком до свог радног места. Смрдљиви, вашљиви, проклети чивути! Готов сам.“

Овај говор био је нама „добродошлица“. Овај говор, као убедљиви докуменат хиљадугодишње културе хришћанске Мађарске, заслужује да уђе у историју. Овај нам је говор одржао један генерал, један од највиших функционера не само у Новом Саду, већ у читавој Бачкој. Замислите, какав је могао бити службени став потчињених му органа према нама!

Били смо забезекнути. Знали смо да нас не воле, да нас мрзе, да нас прогањају, али на овакву бруталност ипак нисмо рачунали. Но нисмо имали времена за филозофирање. Још нисмо ни дошли к себи, већ су нас терали на рад кундацима, псовкама, шамарима и ударцима ногом.

Морнарска база била је посве разрушена од бомбардовања. Наш је задатак био да очистимо рушевине. Поделили су нас у мање групе, а сваку групу је надзирао мађарски војник. Морали смо радити непрекидно, без одмора и брзо. Пушење је било за време рада најстроже забрањено. Испочетка смо били ненавикнути, неспретни и, према томе, мање продуктивни. Но, војници су нас брзо тренирали батинама, шамарима, прекомерним радом и гладовањем.

Неколико дана био сам под страшним утиском овог животињског режима. Чинило ми се да овако нешто није могуће издржати човек, коме је још драго људско достојанство. Јако сам био преморен и ослабљен од форсираног физичког рада. Секирао сам се и мислио на бекство. Али тренутне околности диктирале су ми да бар сада ћу тим и трпим.

Тако сам одлазио и даље свакодневно на рад. Морао сам устајати већ у три сата ујутру, да благовремено стигнем на посао. На рад смо морали долазити пешке. Неки моји имућнији другови најмили су кола, да овако створе олакши-

цу, али наш командир, вешто је сазнао имена оних који су се возили на рад. Њих је казнио са по пола сата „вешања“. Затим је најстроже забранио ту „чивутску превару“.

Пре почетка рада имали смо пола сата гимнастичке вежбе на простору испред морнарске базе. То је било јавно место, а пролазници су посматрали наше мучење као неки циркус. Брзо се прочуло о том циркусу, те смо имали при нашим јутарњим вежбама стотине радозналих и према нама непријатељски расположених гледалаца. Падале су примедбе, поруге, увреде на наш рачун, а ми смо морали ћутати. У одмору смо морали певати анти-јеврејске песме. Један наш друг у строју, када му је једна жена добацила неку увредљиву примедбу, није више могао да влада собом и одговорио је њој такође увредом. Тај друг је стављен пред војни суд и кажњен са пола године робије због „увреде мађарске нације“.

Са мађарским војницима могли смо разговарати само службено. Ако се неки војник показао према нама као човек, био је одмах од стране командира узет на одговорност и одмах смењен. Директива је била: строгост, безобзирност, окрутност – стално, систематски, без пардона.

На морнарској бази брзо смо завршили радове па су нас преместили на аеродром, такође разрушеног до темеља. После смо радили на Дунавском пристаништу. Истоваривали смо ствари Мађара, који су били репатрирани<sup>25</sup> из Србије. Овде смо радили у две групе. Једна је група радила дању, друга ноћу, дневно по десет часова. Мање су групе отишле на истовар угља и другог материјала на железничкој станици или на друге тешке радове.

У току присилног рада, имао сам прилике да поближе посматрам живот некадашњих добровољаца из Првог свет-

---

25 Повратак у отаџбину, овде се мисли на повратак Мађара у окупирану Бачку из Недићеве Србије

ског рата. Након уласка Мађара у Бачку у 1941. године, били су сви добровољци<sup>26</sup> са породицама, пошто им је одузета имовина, прикупљени и интернирани. Једна повећа група од око 8.000 људи била је у интернацији на аеродрому у Новом Саду.

Једног дана био сам, са још четири лекара Јеврејина, одређен да пелцујем те људе против тифуса. Тако сам међу њима био неколико дана. То је била, истина, олакшица за мене, јер ту нисам имао толико физичких напора као у чети, али било ми је то душевно много теже, јер сам био у непосредном додиру са интернираним славенским живљем и њихове су патње учиниле на мене болан утисак.

Ови људи, чији је званични назив био „тетвеш рацок“ (вашљиви Срби), били су смештени у огромним хангарима аеродрома. Хангари су били већином порушени од бомбардовања и на више места нису имали ни крова. Прозори и врата су били свуда разлупани, те је у њима била стално промаја. Смештај је био до крајности збијен. Људи су лежали на хладном бетону, на којем је било прострто веома мало сламе. Простирача или друге постељне спреме није било.

Прашина, разни отпаци, задах мокраће, муве и смрад зноја, чинили су загушљиву, непријатну атмосферу по тим хангарима. Свака стопа цементираног патоса била је окупирана па је човек једва могао да прође. Укратко, ови су несретници у хигијенском погледу били до крајности запуштени.

Ту су лежали мушкарци, жене, деца, старци, болесни и здрави. Сви су били неумивени, необријани, неугледни.

---

26 Један од првих потеза мађарске окупационе власти у Бачкој односио се на депортацију свих Срба, Јевреја и Рома који су досељени после 31. октобра 1918. Ове мере највише су погодиле српско становништво, јер су међу колонистима после Првог светског рата огромну већину чинили управо српски ратни добровољци.

Деца запуштена, одрасли са запаљеним очним капцима, са шугавом, краставом и изгребаном кожом, у вашљивим и прљавим дроњцима. Деца су плакала, жене запомагале или су се свађале међусобно. Болесници су стењали, мушкарци псовали или седели непомично и гледали у једну тачку стакластим, празним погледом.

Храну су добијали једанпут дневно и то обично проју. Хлеба је било мало. Људи су били стално гладни. За парче хлеба, за кашику проје или за квадратни метар места на патосу, одигравале су се бурне и одвратне сцене. Људи су били намерно и потпуно понижени до животињског стања. Била је мука гледати њихову телесну и душевну беду. Они су били разочарани, зловољни, неповерљиви, неотесани, сурови и нерадо су се гледали.

И поред те њихове беде остали су горди, непокорени. Из сваког њиховог геста видело се да они мрзе непријатеља из дна душе. Никакву услугу, никакву олакшицу или милостињу нису од њих тражили. Само су ћутали и трпели стиснутих зуба. Једино су им очи сијале у тајанственој, немој и пркосној ватри.

Моје перо је исувише слабо да бих могао достојно и верно описати сву беду овог логора. На овом јавном ђубришту као да је била прикупљена сва невоља наших народа на једну гомилу. У једном углу стењало је неко болесно дете, тамо је бљувала једна старица, а на трећем месту рађала је нека несрећна мајка. У једном малом одељењу за оставу (то је било парадно место у логору) умирао је неки старац. Око њега на патосу крвави испљувак, бљувотине, остаци хране, прљаве дроње, муве, пацови. На грудима самртника икона, а около кукају неке старице.

Скоро свакодневно било је порођаја. Замислите те порођаје у тој очајној средини. Замислите живот здравих, болесних, умоболних и заражених у овој ђаволској гужви, ду-

шевно стање ових бескућника са великом породицом, без икаквих средстава за живот. Замислите њихов живот за време хладне кошаве и града. Тада су ти хангари били право предсобље пакла.

Стражари, официри, чиновници и остали „витезови“ логора ходали су међу овим несрећницима без нарочитог интереса, или су им се изругивали, понижавали и злостављали. Није ни чудо – они су учили још у основној школи да Срби нису људи, већ дивље звери.

Након много интервенција, команда логора одобрила је да се једна соба уреди као породилиште. Срби из вароши послали су и млека за жене у бабињама, али логорско особље, и то не само ниже, већ и више, гледало је те олакшице нерадо и саботерски. Затим се крало увелико. Често се чуло: „Шта се умножава та гамад? Морају да цркну, да нестану, морамо да им уништимо и семе“. То је била званична и најзваничнија парола, а радило се систематски и ревносно у духу ове паролe.

Укратко, режим у логору одговарао је поступку према опасним животињама. Режим је био војнички, полицијски, робијашки. Поред слабе хране, сваки који је био донекле способан за рад, морао је да ради око чишћења рушевина. Надзорници, стражари и чиновници били су сурови, безобзирни, цинични. Батињања, везивања и друге телесне и душевне муке биле су на дневном реду. Нарочито су страдала несташна и недисциплинована деца, коју су мађарски „културтрегери“ немилосрдно тукли за сваку ситницу.

Слаба храна, мизерни станови, слаба хигијена, форсирани физички радови, очајно душевно стање, брзо су учинили своје. Број болесних се пењао стално, а врховна санитарска установа била је логорска амбуланта са бедним уређајем и скоро без лекара. У болницу није могао доспети скоро нико, ни најтежи болесник. Или није примљен предлог амбулант-



ског лекара, који је био Србин или Јеврејин, или и ако је примљен, тај предлог је морао бити претходно одобрен од надлежних виших војних власти. Та процедура је била компликована и дугачка, те је несрећни кандидат за болничко лечење обично умро пре него је доспео до болнице.

Умирало се у великом броју. Умирало се у највећој беди, на ђубришту, умирало се у средини, у којој цркавају шугави пси. Умирало се у мукама, у очају, без потребе и без смисла. Умирало се ради краљевске мађарске политике, као што је било случајева и пре овог логоровања, за време Аустроугарске, милион и милион пута. Умирало се због научно пропагиране националне нетрпељивости Мађара због интереса феудалног племства и аристократије, због застарелог безобзирног и неморалног система владавине. Укратко умирало се од „благодети“ хиљадугодишње мађарске културе.

Бруталност режима није попустила у току целог нашег рада, већ, напротив, она се стално заоштравала. За најмање ситнице биле су предвиђене све строже и строже казне. Често су били кажњени и посве невини људи, јер су истраге и расправе биле врло кратке, површне и нимало објективне. Сем незваничне, али зато ипак свакодневно практиковане казне, била је за нас такође, скоро свакодневно, примењена и најстрожа званична казна: вешање и везивање. Ова средњовековна окрутна дисциплинска мера остала је још, можда, једино у кривичном закону мађарске војске.

Вешање и везивање људи свесно је физичко злостављање. Човеку везују руке иза леђа, затим му везују ноге, па овако везаног несрећника, обесе на неко дрво, ограду или решетку прозора. Несрећник виси рукама подигнутим изнад главе тако да му ножни прсти не додирују земљу. Изнад скочних зглобова пребачен је конопац помоћу којег је притегнуто тело према доле, фиксирајући ноге уз неки стабилни предмет.

У таквом затегнутом положају треба да виси деликвент по пропису десет до петнаест минута, а највише пола сата. Скоро сви тако вешани кажњеници падају, обично већ после пет минута у несвест од страшних мука. Но ништа зато, онесвешћеног полију хладном водом, која је већ унапред припремљена за овако вешање, те се несрећнику поврати свест и виси даље. Ако му успе да некако испружи ноге и да се наслони на земљу, извршитељ притегне горњи конопац да казна буде прописно извршена, а због изигравања правде, висиће кажњеник десет минута дуже.

Рекао сам да чак и окрутан мађарски војни законик предвиђа вешање максимум до пола сата и то, тек након исцрпљених других, блажих поправних мера. Али овај пропис за „вашљиву чивутску стоку“ није важио. Код нас је било вешање и блага и строга казна подједнако. Време вешања било је минимум пола сата. Обично су Јевреји висили сат, сат и по, а често и два. Вешање није било само казна, већ истовремено садистичко уживање мађарских „вitezова“.

За вешање су наши надзорни џелати обично употребљавали јак и танак конац или танку жицу место прописног дебљег ужета. Тај се танак конопац или жица дубоко урезао у месо тако, да је након оваквог вешања, било тело кажњеника ишарано необично болним, модрим и крвавим пругама. Растегнути рамени, ручни и ножни зглобови натекли су тако, да јадник на овакав начин кажњен данима није могао ни ходати ни радити. Лежао је на земљи и нико није смео да му помогне, да му пружи чашу воде, да му олакша његове муке. „Неће да цркне, а ако и цркне, тим боље,“ рекао је командир. Ми смо то, стиснутих зуба и немоћно, често пута видели и чули.

Казна није била само ствар кажњенога, већ се тицала целе чете. При извршавању казни морала је присуствовати цела чета. Примера ради, нашег колективног мучења ради.

То је било за нас најстрашније, јер смо знали, да ћемо једног дана и ми доћи на ред.

Наиме, како смо већ рекли, могао је бити неко кажњен ни крив ни дужан. То је невероватно, али је истина. Сећам се једног оваквог случаја. То није једини случај, а наводим га, јер је исти типичан.

Радили смо тада на дунавском пристаништу у ноћној смени. У осам часова смо сменили чету, која је радила дању. Скупили смо се на обали и чекали на почетак рада. Ту, на обали била је једна гостионица у некој дрвеној бараци. Нама, Јеврејима, било је строго забрањено да посећујемо ту гостионицу. Ту гостионицу су посећивали мађарски војници и обалски радници аријевске расе. Бити заједно са Мађарима у једном локалу, било је у оно време исто што и велеиздаја.

Стојимо на обали око те гостионе. С нама стоји један стари Јеврејин — неки Херцог. Он је био, можда, најстарији међу нама. Тај стари у току чекања узме своју термос боцу, која је била напуњена чајем и почне пити. На несрећу, учињено је то на неколико корака пред улазом у гостионицу, кад је туда баш наишао наш злогласни командир поручник Навај. Видети Јеврејина било је за тога звера исто што и бики црвена марама, а да Јеврејин још и пије чај из термоса, то није могао поднети.

– Свињо чивутска, нисам ли забранио да уђете у гостионицу?

– Господине поручниче, покорно јављам, нисам био унутра.

– Још се и објашњавате свињо. Сат вешања. Завршио сам.

– Али ја понављам, нисам био у гостиони, већ сам пио само свој чај.

– Тако? Онда ћете бити везани један сат прво зато, што нисте били у гостиони, а друго, бићете везани један сат, зато што сте били безобразни. Укупно два сата. Дежурни, бележите! Готов сам.

Несрећни стари Јеврејин висио је другог дана два сата. Пао је у несвест неколико пута, био је сав модар, дисао је тешко, а из устију му је текла крвава пена. Када су га одрешили, био је пола мртав а тело му је ужасно унакажено од крвавих, модрих пруга. Месецима сам после лечио тога Херцога, који је издржао немилосрдну казну баш ни крив ни дужан.

Жалбе? Право жалбе имали смо само на хартији. Ако се неко ипак усудио да се жали, погоршао је не само свој положај, већ и положај целе чете. Након оваквих жалби режим је бивао одмах оштрији и називали су нас бунтовницима. Коначно, нико није ни мислио више на жалбе, ма шта да су нам чинили наши џелати.

Нисмо се жалили, јер на овакве жалбе одговарали су наши садистички властодршци непосредном и окрутном осветом. За илустрацију тих непосредних освета навешћу овде такође само један случај.

Био је међу нама један слабашни младић, који је боловао од епилепсије. Због своје нежне телесне конструкције младић је тешко подносио напорне физичке радове и често је добијао, услед ових напора, епилептичне нападе, обично за време самог рада. Надзорници и командир су били уверени да симулира. Стога, разуме се, био је често кажњаван. Услед свега тога његов положај у чети бивао је све тежи.

Његов отац, угледни трговац у Новом Саду, видевши како му се болестан син пати, само зато што је болестан, покушао је да интервенише код командира. Али, пошто он као Јеврејин није смео ни да се приближи нашем уображеном и неограниченом господару поручнику Навају, послао је

до њега једну своју чиновницу, хришћанку, да она објасни ствар и да замоли командира за олакшице, да некако поштеди тога несрећног човека од тешких послова и да га не кажњава, јер је болестан.

Како и шта је разговарала лепушкаста чиновница са командиром, није ми познато. Знам само последице тога разговора.

Идуће суботе после подне, након ове интервенције, било нам је наређено да останемо и да се постројимо у једном великом хангару на аеродрому. Слутили смо да ће бити нешто ванредно. Донели су у хангар дугачки војнички сто и клупе. Дошао је командир Навај, заставник Патаки и један војни лекар. Војници су донели официрима неколико флаша пива. Официри су попили по чашу пива, па нам је поручник одржао следећу моралну придику:

– Чивутске курве! Ви, дакле, не можете бити никако поштени. Чак и мене хоћете да запрљате вашим чивутским машинацијама. Тај вашљиви чивут Бредер мисли, да зато што је богат, може и мене да купи, ако не новцем, онда помоћу девојака и то у корист таквог ноторног забушанта као што је он. Но, искусиће сада праведну казну. Вашљива чивутска свиња! Један сат вешања, и то одмах, ту пред свима, али људски...

После овог говора поручник Навај попио је опет чашу пива.

Несрећни младић је пребледео као крпа и почео да дрхти. Он је био услед своје болести исувише осетљив. Стога се нарочито бојао вешања. Али, није било пардона. Већ му је приступио лекар и, форме ради, прегледао та и брзо јавио командиру да се казна са лекарског гледишта може извршити. „Хајде напред!“ — дерао се поручник Навај.

Сада су „деликвента“ са бруталном ревношћу зграбили војници, и почели везивати руке и ноге. Младић је викао,

запомагао и тврдио да је невин, да он о свему томе не зна ништа. Но, то није помагало. Целати су га немилосрдно обесили о решетке једног прозора и добро затегли танак конопцац, да му ноге не би додиривале земљу. Ужасно је било то све гледати и слушати младићево запомагање. Али од органа власти нико га није ни слушао. Војници су ревносно вршили своју дужност, а официри су седели код стола и пили пиво у најбољем расположењу.

Запомагање несрећника брзо је престало. Младић је кроз неколико минута изгубио свест. Војници су га прописно поливали хладном водом. Младић се освестио, али није викао, само је стењао, а тело му се грчевито трзало. Очигледно, имао је епилептични напад. Међутим ни то није гануло господина Наваја, који је погледао на сат и рекао смејући се: – Сад је тек почетак.

Младић се поново онесвестио. Опет су га поливали водом, али свест му се није више враћала ни поред поновног и обилног поливања. Ипак је морао да виси и даље све док није прошао читав сат. Тада су га одрешили. Војник је јавио командиру да је младић још увек у несвесном стању. „Баците га у канал. Тамо ће се освестити или, ако не, нека цркне“, рекао је поручник Навај. Војници су изнели нашег несрећног друга из хангара.

Нас неколико лекара прегледали смо младића који је лежао у каналу за прљаву воду, међутим био је већ мртав.

## КРАЉЕВСКА МАЂАРСКА ВОЈНА ПОЛИЦИЈА

Да нам живот за време окупације буде горак, болан, не сигуран, срамотан, укратко неподношљив, о томе је стално, ревносно и немилосрдно водила рачуна Краљевска мађарска полиција, односно њено злогласно политичко одељење. Ово одељење било је познато под именом „Кеок“ (земаљски уред за контролу странаца).

Организација, прописи и упутства ове институције била су више него окрутна. Ускогрудност, нетрпељивост, шовинизам? Не! Подмукла зверства најординарније врсте руководила су не само ниже, већ и више и највише чиновништво ове средњевековне, мрачне и крваве институције. Прогони, невинне сузе и невина крв, укратко – злостављања у најразноврснијем облику сачињавала су њихов делокруг рада. Слобода, здравље, могућност рада и привреде, могућност становања и сам голи живот био је у рукама представника полиције.

Какви су били официри мађарске војне полиције? Човек то данас не може ни да замисли. То су били или празни и надмени дегенерици, или окорели садисти, побеснели „пра-Мађари“, „интегрални Мађари“, „пробуђени Мађари“, зеленокошуљаши са кукастим крстом по аналогiji Хакенкројца и Бог би га знао како су се још називали. Но, сви су били атавистички оптерећени нељудским особинама: окрутност, глупост, кукавичлук, сервилност, национални шовинизам, завист, цинизам, користољубље и крволочност.

Војна полиција је била заправо специјална експозитура краљевске мађарске војске. Било је свеједно ко је носио гајтанима нацифрану официрску или подофицирску униформу „краљевског мађарског официра“. Било је међу њима барона, грофова, учитеља, економа, малих чиновника, велепоседника, малопоседника, инжењера, адвоката итд. Сви

су хтели да буду строги, педантни, законити, „родољубиви,“ витезови и неприкосновена „господа“ у средњовековно-феудално класном смислу оних времена, када су се људи делили само на господу и слуге.

Разуме се, официри су били господа. Официрски темњак<sup>27</sup> био је симбол господства у најодвратнијем смислу речи. Ма која звер је носила тај темњак, била је господин човек који је презирао човека без темњака. Грађанство не само што је признавало то и такво господство, већ га је подизало на високи пиједестал, на кога се гледало са страхопоштовањем.

Образованост већине официрског кора била је површна, бедна. То су били некадашњи најслабији ђаци средњих школа, који су једва могли свршити четири разреда гимназије, затим су отишли у кадетске школе и постали официри, дипломате, политичари, управни чиновници, велики жупани и министри. Главе су им биле празне, али су били господа.

Ова и оваква господа била су наши господари. Шеф новосадске експозитуре злогласног „Кеок“-а био је др Кењеки Јожеф, рођени Еленбоген. По чину је био полицијски саветник и носио униформу мајора. Овај кратковидни дебелко и подмукли чиновнички био је инкарнација цинизма, мржње и хладнокрвне окрутности. Бестијалност му се није видела по лицу, он је био миран, без видљиве страсти, одмерен, понекад чак и учтив. Он је потписивао смртну пресуду са мирноћом и пун куртоазije, као да нуди чашу вина или цигарету.

Његова резиденција била је у чувеној соби 14 у Банској палати, а касније у бившој згради берзе. Сваком Србину или Јеврејину била је ова соба симбол мучилишта. Ниједан од

---

27 Део униформе



нас није знао, кад смо били позвани у ту собу, шта нас тамо чека. Многима, је у тој соби припремљена смртна пресуда.

Ја сам такође био више пута позван у ту собу као „странка“. Доктор Кењеки је знао на најљубазнији начин да ми вади душу. Био је прави џелат у белим рукавицама.

Тако сам се појавио једнога дана код др Кењекија. Био сам позван, као бивши официр, ради узимања података. Ушао сам у злогласну собу број 14 и стао пред њега. Није ни дигао главу, већ је гледао у неке списе. Стојим и чекам. Стојим у ставу мирно и кашљуцам. Неколико минута није примио знању моје присуство. Коначно, гледајући стално у списе, проговори: „Како се зовете? — аха, аха“, па опет ћути. Изађе, телефонира, решава неке друге ствари, прави цигарету, а још ме није ни погледао. Ја стојим, па стојим. То је трајало бар десет минута.

Најзад је дошао записничар са писаћом машином и почело саслушање. Сваку изречену реч морао сам документовати. Морао сам да му покажем око четрдесет разних докумената. Разуме се, то није било доста. Морао бих, на пример, доказати родни лист мојих дедова, који су се родили пре сто и више година, или уверење пореских власти да су моји дедови плаћали порез на територији бивше Сент Иштванове Мађарске и тако даље. Кад сам му хтео да објаснити нешто, он ми је тихо рекао: „Без објашњења. Овде говоре само документа“.

Радило се о дозволи мога боравка у Новом Саду. Уредити ову формалност било је за нас Јевреје права Голгота. Доктор Кењеки тражио је документа која је било немогуће набавити. Дошли смо до деветнаестог документа.

– Имате ли веродостојних докумената о томе, да су родитељи ваших дедова живели у Сент Иштвановој Мађарској? – Разуме се, таквих докумената нисам имао.

– Жалим случај – рекао је сасвим нежно др Кењеки – не можете даље боравити у Новом Саду.

Рекао ми је то тако, као кад би рекао, да је пиво свеже, иако је та његова изјава за мене значила смрт.

– А шта да радим, господине саветниче? — питам га очајан. Доктор Кењеки је запалио цигарету и слегао раменима. Очигледно је уживао како се мучим. Ја стојим тамо, а облива ме зној од мука. Дрхтао сам од очаја и беса, а усне су ми испуцале од сувоће.

Коначно је др Кењеки опет проговорио. Говорио је тихо, мирно, мекано.

– Вас, драги господине, морам сматрати страним држављанином, па морате бити спремни ви и ваша породица, да вас пребацимо преко границе у Петроварадин.

– Али молим вас, немојте то учинити. Ви знадете, да тамо Немци убијају сваког Јеврејина, одмах на обали, без икаквог саслушања.

Доктор Кењеки слеже раменима, пуши своју цигарету и каже ми тихо, мирно, скоро нежно:

– Жао ми је.

Али у мени се и даље бунила воља за животом. Знао сам да се налазим у смртној опасности и наставио:

– Немојте то учинити, господине саветниче, молим вас, будите човек. Нисам ја крив што нисам могао боље изабрати своје дедове и родитеље. Немојте нас послати у смрт.

Доктор Кењеки ћути и пуши даље. Коначно ми рече:

– Није сигурно да ће вас убити. Сем тога закон је закон. Не могу вам помоћи. Ја сам готов, а ви можете отићи.

Све је ово рекао тихо, мирно, сладуњавао, са савршеним фарисејским погледом. Био је одвратан, а ја сам се с муком уздржавао да не скочим на њега и удавим га.

Скоро у несвесном стању сам истетурао из собе број 14. Био сам просто ошамућен, ишао сам као пијан. Шта је значило бити пребачен у Петроварадин, то смо ми Јевреји у Новом Саду врло добро знали. Та полицијска звер је хтела да нас убијају.

Пребацивање Јевреја из Новог Сада у Петроварадин било је тада ђаволски организовано. Ту организацију је створила Мађарска краљевска полиција у сарадњи са Гестапоом. Та организација није била ништа друго, већ једноставно тело за лиферовање прикупљених Јевреја из Новог Сада на кланицу у Петроварадину.

Сваког четвртка долазио је у Нови Сад из Петроварадина један затворени зелени аутомобил, који би стао код северног, споредног улаза Банске палате. Овај ауто био је на гласу као „мртвачка кола“. Само лешеве, које је пребацивао у Петроварадин, били су још живи. Многи и многи путовали су у зеленом аутомобилу последњи пут у животу. То је била јавна тајна.

Кандидати за пребацивање добили су позив од полиције, да се јаве у собу број 14 ујутро у осам часова. Овде су несрећници чекали, док није стигао ауто смрти. Процес је био кратак. Официр Гестапоа ушао је у канцеларију др Кењекија, где је добио тачан списак несрећних кандидата смрти.

Доктор Кењеки и гестаповац нису били нимало сентиментални. Пре укрцавања у аутомобил, одигравали су се сваког четвртка језиви призори на јавном тргу испред Банске палате. Људи су запомагали, плакали, доказивали своја права. Све је то било узалудно. Нико их није слушао. Кад би дошао час поласка, гурали би их немилосрдно у ауто, а немачки официр би пажљиво закључавао врата аутомобила. Из кола се још чуло плакање и запомагање, али је шофер брзо палио мотор и аутомобил се са живим лешевима гу-

био према дунавској обали. После једног сата били су већ сви мртви.

Тако је било редовно сваког четвртка. Мађарска краљевска војна полиција ревносно је лиферовала мађарске држављане на немачку кланицу, да угоди Немцима, и то људе који нису имали баш никакву кривицу, сем што су били Јевреји. Без обзира да ли су ти људи били очеви, мајке, сестре, болесни старци или умоболни. То је била мађарска народна одбрана, манифестација „ хиљадугодишње културе“, „витештва“ и „човечности пробуђеног“ кукасто крсташког, интегралног мађарства.

Полицијски саветник др Кењеки ставио ме, дакле, ван закона. Њему је било савршено свеједно, да ли ће Немци стрељати мене и моју породицу, односно није му било свеједно, већ много милије да нас стрељају.

Појавио се опет стални проблем у време окупације: спасити главу. Разуме се да је ово решење изазвало у мојој породици формалну панику. Жена и дете су очекивали спас једино од мене. Ја сам пак био као убијен. Сва моја енергија била је просто паралисана. Ходао сам улицама као луд или сам седео код куће непомично, без речи и без мисли.

У овој својој великој беди сазнао сам да је један од мојих колега др Хаим имао сличан случај и да му је успело да ствар некако уреди. Отишао сам до њега без много наде и без нарочитог изгледа на успех. Али отишао сам једноставно зато, да ипак учиним нешто у мом пустом очају.

Доктор Хаим ме саслушао и рекао само ово:

– Бог вас је послао овамо. Причекајте мало. Одмах ћу вас звати. Код мене у ординацији се налази као болесник баш тај човек који вам може, а верујем, и хоће помоћи.

Брзо ме је позвао у ординацију. Ту сам нашао човека осредњих година, Србина, бившег среског начелника из Дарде, а сада писара мађарске политичке полиције.

– Са господином можете слободно разговарати – рекао ми је др Хаим, он вас познаје и вољан је да вам помогне.

Био сам необично дирнут и испричао сам му детаљно своју невољу. Он ме је саслушао и рекао ми да будем миран, он ће ствар извидети и нада се да ће нешто моћи да учини. По договору требали смо се састати другог дана увече у једној мрачној, споредној улици. Био сам заиста срећан, пресрећан, пун полета, одважности. Још нисам знао како и шта ће тај човек моћи да уради, али сам осећао да ћу се опет извући из ове фаталне ситуације.

Идуће вечери смо се нашли у договореној запуштеној, тамној улици. Љубазни господин саопштио ми је тада, да ће ствар ићи у реду. Доктор Кењеки ће ме позвати поново. Он је то већ удесио, извадио је из мог предмета записник о првом саслушању. Према томе предмет се сада опет налази у нерешеном стању. По записнику дао ми је др Кењеки рок од 30 дана да набавим потребна документа, иако је знао да ми то неће бити могуће, али тиме је сачувао законски ред. Када прођу тих 30 дана, бићу опет позван. Пошто у предмету неће бити пређашњи записник, др Кењеки, који је кратковид и не познаје странке, мислиће да сам тада први пут пред њим. Он ће ме поново саслушати и одобрити опет 30 или 60 дана рока, према томе у каквом ће бити расположењу. Ја треба да будем миран и куражан и да останем консеквентно при томе да још нисам био на саслушању.

Признајем, мало сам се бојао ове опасне игре, али шта сам могао да радим? Уосталом, шта сам имао да изгубим? Ништа. Могао сам само добити. Пристао сам, дакле, на све.

И заиста, 30 дана ме нико није дирао. Но, када је тај рок прошао, примио сам опет позив за полицију. Након претходног више недељног узбуђења био сам тада опет савршено миран и прибран, као што је то био увек случај, кад год сам се налазио у великој опасности.

Призор у канцеларији број 14 политичке полиције одиграо се сада скоро дословно онако како је то мој пријатељ предвидео. Кратковиди др Кењеки није ме ни погледао. Гледао је само број моје позивнице. Потом је потражио мој предмет, у којем је већ био спремљен празан формулар новог записника – као знак да је то моје право саслушање. Почео је на то чисто механички набрајати документа која му имам предочити. Када сам му рекао да немам све, дао ми је 60 дана рока да их набавим, иначе ме чека пребацивање преко границе, Петроварадин итд. Иста комедија, исте речи, иста одвратност као и први пут.

Нимало нисам био узбуђен. Потписао сам записник, уверавао сам тог блесавог полицајца да ћу све могуће документе сасвим сигурно набавити до одређеног рока и напустио сам зграду полиције необично задовољан. У мени је опет нагло и јако порасло самопоуздање, храброст и одлучност.

Имао сам опет 60 дана мира и живота. Али, нажалост, време је летело невероватном брзином. Приближавао се следећи рок. Почео сам да бивам опет нервозан. Када сам опет узбуђено потражио мога добротинитеља, он се само смешкао и рекао ми:

– Ништа зато. Одиграћемо још једном исти циркус.

Тако је и било. Са савршено мирним живцима стајао сам и трећи пут пред тим полицијским чудовиштем и савршено мирно одиграо поново исту комедију. Мој пријатељ је поново био украо из мојих списа записник са мог саслушања. Чак ми је поклатио тај записник.

Биле су то одважне, храбре, узбуђене игре. Биле су то игре ва банк<sup>28</sup>, а улози у тим играма били су наши животи.

Поред душевних патњи, тиштале су нас и материјалне бриге. Политику истребљивања спроводила је краљевска

---

28 Израз у коцкању, игра на „све или ништа“

мађарска влада консеквентно, систематски и брутално на свим линијама. С једне стране су одговорни и неодговорни фактори једноставно поубијали непожељне елементе, а с друге онемогућавали им живот одузимањем права рада.

Окупатор је ревидирао сваку концесију за рад. Тако смо и ми, лекари, морали да поднесемо молбу за пријем у лекарску комору. Без чланске књижице коморе, нисмо имали право лекарске праксе. Разуме се, међу онима чија је молба одбијена, био сам и ја.

Одбијени лекари имали су право жалбе. Ове жалбе је пуноважно решавало Министарство унутрашњих послова. До коначног решења имали смо, додуше, право да радимо, али нас је стално зивкала војна команда на присилни рад. Они лекари који су били чланови лекарске коморе били су запослени и у војсци као лекари, док су не чланови Коморе морали радити тешке физичке послове. То су знале наше мађарске колеге лекари, који су тада управљали лекарском комором, па су учинили све, да ми, Срби и Јевреји, нестанемо са поља рада у Новом Саду. Знали су то они врло добро, а ја их овде оптужујем за оно море беде, суза и трагедија које је проузроковала њихова бесна мађарштина.

Но, иако смо нешто радили у својој струци, загорчавали су нам повереник лекарске коморе др Салонтај и његови другови и иначе горак хлеб. За карактеристику тадашњих прилика, навешћу само један такав случај.

У једној кући у Новом Саду појавио се трбушни тифус. По налогу Градског физиката<sup>29</sup>, имали су се сви становници дотичне куће профилактички цепити<sup>30</sup> против тифуса. Једна породица у тој кући замолила ме да обавим цепљење, како не би морали да иду у Градски физикат. Набавио сам цеппиво, обавио сам цепљење код свих чланова дотичне породи-

---

29 Лекар

30 Превентивно вакцинисати

це, и о томе издао свима вакцинисаним лицима прописно уверење. Морам још да наведем, да се радило о јеврејској породици.

Али, када је домаћица поменуте породице однела моје уверење у Градски физикат, тамо јој је речено да то не важи, јер лекар Јеврејин нити сме да пелцује, а нити има право да изда о томе уверење. Цепљење не важи и она ће морати поново да се пелцује.

Несретна жена дотрчала је плачући да јој помогнем. Она је имала и разлога да плаче, јер не само што је била вакцинисана, већ је имала и тешке реакције после вакцинације. Рука јој је била јако натечена те је имала високу температуру. Ја сам с њом отишао у Градски физикат. Изложио сам случај главном лекару. Он ме је само запитао да ли сам члан Лекарске коморе. Кад сам му рекао да нисам, он је „жалио случај“, и несрећна жена била је после пар дана поново вакцинисана.



## ВЕШАЊЕ ОЛГЕ ПАВЛОВИЋ

Јесења зора. Устао сам рано, јер ме је мучила несаница. Страшно је лежати у кревету с тешким и црним мислима. Нешто ме гони на улицу. Брзим корацима прелазим целу варош са лекарском торбицом у руци као јако запослен човек. При оваквим јутарњим шетњама, које су трајале понекад од 6 до 8 часова, стишавали су се донекле моји затегнути живци.

Хладна, сива и густа магла полегла је по вароши. Улице су још празне. Понеки бедни радник иде на посао. Око уличних лампи, завијених у маглу, бљешти прљаво-жута, тупа светлост. Чује се зујање мотора, фијук локомотиве, иначе свуда тмурна, хладна, сиво мрачна тишина.

Јурим по Дунавској улици у правцу зграде „Армије“. Одједном зачух нејасне гласове. Стадох да прислушкујем, али више не чујем ништа но жагор. Идем даље у правцу жагора. Из густе магле се назиру нејасне контуре људских прилика. Жагор сад пређе у полугласан шапат.

У другим приликама сам увек избегавао овакве скупове, али сада ме је нешто неодољиво терало до северне стране судске зграде, где је био сакупљен изванредан број људи — већином отрцана, згужвана, испијена сиротиња. У њиховим очима је дубока туга и неки парализовани револт.

Занимало ме је зашто су сакупљени ови бедници на овом пустом и злогласном месту између судске и армијске зграде. Угурао сам се у њихову средину да боље видим и да нешто чујем. Испочетка нисам видео ништа нарочито. Људи су направили полукруг поред зидане ограде суда. Правилност тог доста великог полукруга обезбедили су мађарски жандарми. У средини полукруга бљештала је једна улична лампа на масивној гвозденој држаљки, уграђеној у зид. Кад су ми се очи донекле привikle на бљештаву, непријатну

светлост, видео сам већ јасније. У празном полукругу стоје нека униформисана лица. Испод лампе је један повећи и на њему један мањи сандук, а на држалаки лампе виси уже. По свима знацима биће овде судска егзекуција. Јавно вешање. Примера ради, како се то каже.

Убијање човека нисам никада видео. Увек сам одлучно избегавао овакве окрутности. Али ме је сада нешто као приковало уз ово тужно место. Бојао сам се предстојећег језивог призора, али ипак нисам могао да се удалим. Знао сам, да ће ме тај приказ дубоко и болно потрести, да ће ме прогањати дуго, можда увек, али ми се чинило да ми нека невидљива и велика сила просто наређује да останем.

Ускоро су стигла луксузним аутом два млађа мађарска официра. Обријани, чисти, удешени, у лакованим чизмама, белим рукавицама и крзном постављеној плавој доламици<sup>31</sup>. Доламице су биле ишаране златним гајтанима. Један је носио и монокл. Били су свежи, безбрижни, весели. Подофицир је поднео рапорт једном од њих, а чуо сам кад је официр рекао:

– У реду је. Почињемо. Да се доведе деликвент.

Подофицир је отишао у судску зграду, а она два официра која су стајала са стране, запалила су цигарете, разговарала, а при томе се и стално смејала.

Већ је долазио и деликвент. Била је то млада, црномањаста, лепа девојка. Мршава, испијена, бледа, само су јој очи сијале живахно. Дошла је усправно, сигурно, са чврстим, скоро војничким кораком. Главу је држала високо и пркосно. Била је озбиљна, али не и тужна. Коса јој је била увијена у мараму а руке су јој биле везане ланцем на крстима. Била је окружена са шест наоружаних војника. Стали су пред официре.

---

31 Део униформе, нешто као капут

– Господине капетане, покорно јављам, довео сам деликвента.

Сада је официр извадио из џепа своје шарене доламице неки спис, натакао монокл на око и запитао девојку.

– Јесте ли ви Олга Павловић?

– Да.

Затим је почео читати:

У име и тако даље...осуђује се Олга Павловић због велеиздаје на смрт вешањем, јер је доказано да је сарађивала са комунистима при покушају паљења житног амбара и тако даље... Јесте ли разумели пресуду?

– Јесам.

– Имате право да изјавите вашу последњу жељу.

– Хтела бих да отпевам Интернационалу.

– То не можете. То је код нас забрањено.

– Нека живи Комунистичка партија Југославије!

– Нека се изврши пресуда — заурла официр са монокллом.

Сада су девојци пришла два Циганина, одвела је до лампе и поставила је на горњи мали сандук.

– Народе, освети ме! — викну тада девојка.

Цигани су наместили омчу око девојчиног врата, затим је један од њих брзо извукао мали сандук испод њених ногу па се уже нагло затегло око њеног врата, а већ у следећем тренутку је висила у ваздуху. Циганин јој је скинуо мараму са главе и покрио јој лице.

Девојчино тело се љуљало и неколико пута се грчевито трзало у јутарњој магли као нека грозна и бизарна визија осветљена бледо-жутим светлом уличне лампе.

После неколико минута, пришао је један од Цигана официру и покорно јавио да је пресуда извршена.

Официри су поновно запалили цигарете и, ушавши у ауто, један је рекао шоферу:

– Натраг у Рекс бар.

Цигани су однели сандуке у двориште суда. Стражари су отишли у тачном војничком реду, само је један остао испод лампе на којој је висило младо, мртво тело Олге Павловић. Публика је остала и даље на извесном одстојању. Неке су жене јецале, али већина је стајала немо.

Почело је да свиће. Пролазници су са запрепашћењем гледали језиву слику. Неки су се крстили, а неки нешто мрмљали. Гомила је бивала све већа. Магла се разишла и тад су се виделе јасне контуре лампе, држаљке, ужета, обешене и стражара који је ходао достојанствено и безосећајно.

Дуго сам стајао на једном месту, као прикован, и гледао на вешала. Зашто? Не знам. Можда сам хтео да прикупим снаге из овог призора?

Једно је неоспорно: заборавити Олгу Павловић нећу никада, јер ми је то дало и вољу и снагу да се борим за правду потлачених увек и у свим приликама.

Теби пак, Олга Павловић, коју нисам никада познавао, вечна слава! Ниси узалуд умрла.

## У „АРМИЈИ“

Четворогодишња владавина окупатора у Новом Саду и у целој Војводини била је мрачна, злочиначка и пуна трагедија. Била је то владавина незаборавна, неопростива и непоправљива. Свака бразда ове благословене земље, свака кап крви у Дунаву и Тиси, свака хумка на необележеним гробовима безимених мученика широм целе Југославије документује и оптужује ту владавину.

Органи мађарских власти служили су се таквим методама, да су према њима методе средњовековних инквизиција, биле само играчке.

У самом Новом Саду постојало је више мучилишта и то: просторија затвора у згради судбеног стола, детективски одсек политичког одељења полиције у згради Банске палате односно у згради бивше берзе, у бившем биоскопу „Ројал“, у помоћном полицијском затвору у Школској улици, а најчувеније је било „kémelháritó“ (одбрана од шпијуна) у згради бивше армије, такозвана „Армија“.

Појам „Армије“ био је везан са страхом и трепетом. Она је била оличење надљудских телесних и душевних мука хиљада и хиљада невиних жртава. „Армија“ је била пакао на земљи, место нечувених грозота. Она је била мртвачница живих лешева, место где би требало да престане и правда, и нада и вера. Ех када би просторије „Армије“ могле да причају!

У Армији су били притворени људи оптужени искључиво за политичке деликте. Армија је требала да буде стражни затвор. Али права њена сврха била је нешто сасвим друго. Она је служила за препарацију<sup>32</sup> деликвената, чије је испитивање по другим затворима остало безуспешно. Оно што нису знали докучити детективи осталих „станица

---

32 Припремање

за испитивање“, докучио је сасвим сигурно „kémelhárító“ својим засебним методама испитивања.

Деликвент који је доспео у „Армију“ морао је бити ванредно чврсте телесне и душевне конструкције, па да би могао издржати све фазе препарирања а да не ода оно што није смео одати. Сваки који је прошао „Армију“ био је јунак, мученик. Ниједан деликвент, који је испитиван у овом „надлештву“ неће то никада заборавити ни праштати.

На дан 3. октобра, 1941. године и ја сам доспео у „Армију“. Зашто? То не знам ни данас. Дошао је по мене агент и позвао ме да пођем. Куда, зашто? Није хтео да ми каже ништа. Са разним осећањима прекорачио сам праг злогласне зграде. Одвели су ме у једну собу у приземљу а пратилац ми је наредио да чекам. Соба је била посве празна а у њој је стајало већ око осам мушкараца окренутих зиду. Ја сам стао отприлике у средину собе, а мој пратилац је отишао. Међутим, један наоружани подофицир ме је сурово позвао да станем у ред са осталима, окренут према зиду. Све ми се чинило блесаво и неразумљиво. Био сам новајлија. Када сам стајао већ око сат, окренуо сам се и запитао стражара докле ћу још морати да чекам. Тада ми је стражар, без икаквог објашњавања, наредио да клекнем. Погледао сам га са чуђењем а притом сам заборавио да извршим његово наређење. На то ми је стражар опалио снажан шамар.

Клекнуо сам.

Било је већ подне а ја сам још увек клечао. Није то лака ствар. Страшно су ме болела колена и кости. Покушао сам да седнем на своје пете. Покушао сам да се испружим и да заузмем zgodнији положај, али није било могуће. Надзор је био сталан и непосредан па, када сам видео како је стражар излупао једног од мојих суседа што се мало наслонио на зид, клечао сам и даље непомично, мислећи да ће свему томе једном ипак доћи крај.

Преварио сам се. Клечао сам до мрака. У међувремену су били неки од мојих суседа такођер кажњени клечањем „због недисциплинованости“. Око 9 часова водили су нас да вршимо нужду. Једва сам могао да корачам, тако су ми били мишићи укочени. Било ми је хладно, јер у соби нису ложили. Спавање је било заправо седење на поду без могућности наслањања. Био сам страшно заморен. Кијао сам и кашљао, хватала ме је нека језа.

Рано ујутро су нас опет одвели у нужник и да се загрејемо, како су стражари говорили. Загревали смо се чишћењем нужника. Један од ухапшеника нехотице је запрљао нужник док је просипао у исти прљаву воду. Стражар се силно разљутио и наредио „кривцу“ да полиже језиком. Кад се несрећник нећкао, гурнуо му је главу у кофу пуну измета. Затим му је наредио да пољуби у уста свога друга с којим је заједно носио канту. При томе се стражар слатко насмејао и са задовољством је констатовао, да тај бољшевик неће више никада запрљати нужник.

Био сам гладан, али, изгледа, у овом затвору уопште није постојала храна. Тада ми још није било јасно да је и то „средство за попуштање“. Нисам знао што заправо хоће од мене. Од мука сам постао туп, инертан и страховито заморен.

Стајали смо, клечали и седели у оној празној, хладној и полумрачној соби. Нико нас ништа није питао, нити смо ми смели ма и једну реч да проговоримо. У току дана сам чуо са ходника болно запомагање. Но, само неколико тренутака. Потом је опет завладала тишина. Само су се чули кораци стражара и нејасни улични жагор.

Ујутро су одвели једног од наших другова из собе. Вероватно ради саслушања. Тако сам бар мислио. После једног сата се вратио. Ходао је тешко. Лице му је било црвено и натечено, очигледно су га шамарали и тукли. Чинило ми се

да је срећан што је опет овде. Око подне тај човек је пао у несвест. Два су га стражара полила хладном водом, те му је одело било скроз мокро. Несрећник је стењао. Тражио је воде. Наредник, који је тада наишао, рекао је једном стражару да донесе „медицину“ и то „дуплу медицину“. Стражар је донео две порције. У једној је била слана, у другој топла вода. Ове порције „лека“ морао је несрећник да попије. После је повраћао и пао опет у несвест. Одвели су га. После пола сата враћао се тетурајући.

– Је ли ти је лакше? – питао га је стражар.

– Покорно јављам, сада ми је већ добро.

Следећи дан су ме одвели у сутерен. Соба није имала прозора, већ је у истој горела јака електрична сијалица. Ту је седео код писаћег стола црномањаст, снажан човек четрдесетих година са брчићима ала Хитлер. Живахне, немирне очи сијале су и гледале ме интензивно, са подозрењем. Био је то поглед дивље мачке. То је био „немзетеш ур Ковач“, (племенити господин Ковач), шеф одељења за испитивање. Највећи садиста окупационих власти.

Немзетеш ур Ковач ме је гледао једно време. Затим је устао, пришао ми и почео ме шамарати без иједне речи. Шамарао ме је тако дуго докле год је могао да дигне руку. Први ударци су били болни, те сам мислио да ми је избио зубе. Затим је почела да ме хвата несвест. Срушио сам се. Он ме је подигао и даље шамарао. Већ ме није болело ништа. Брзо сам се нашао у мрачном ходнику. Немзетеш Ковач ме је једноставно избацио. Касније сам чуо да му је то била ју-тарња гимнастика. Образи су ми горели као ватра од удараца и од срамоте.

Трећи дан сам добио и храну. Супу и парче хлеба за цео дан. Храну смо добивали само једанпут дневно. Увек исто, нека танка супа и кришка хлеба.



Петог или шестог дана мога боравка у „Армији“ био сам опет одведен у сутерен, у исту собу. Био сам у страху, јер су ми још увек били болно натечени образи од шамарања. У соби су се налазили Немзетеш ур Ковач и још неколико лица.

– Хоћете ли да признате? — упита ме Ковач.

– Не знам шта би требало да признам — одговорио сам искрено.

– Дакле не знате зашто сте овде?

– Не.

– Добро. Ми ћемо вас подсетити. Седите тамо код оног стола на столицу.

Сео сам поред једног подужег стола на којем су биле разне справе. Један од присутних стао је иза мене спустио своје руке на моја рамена. Сад је било наређено, да наместим леву руку на сто и да испружим прсте. Једно друго лице, које је стајало лево од мене, притиснуло је моју леву руку на сто, а треће лице је наместило неку справу као виљушка испод мојих ноката. Кракови виљушке су били танки и шиљати као игла.

Страшно су ме болели прсти. Обливао ме је хладан зној. Викао сам, савијао сам се, плакао. Но, мој је инквизитор ишао са својом справом све дубље у покосницу. Нисам издржао даље. Изгубио сам свест. Пробудио сам се горе у соби на патосу. Одело ми је било мокро. Дрхтао сам. Прсти су ме страховито болели осећао сам да имам температуру. Ватра и телесне муке нису ми дали да спавам. Бунцао сам у полусну у току целе ноћи.

Други дан сам тражио лекара. Пошто сам проговорио без дозволе, морао сам пола дана да клечим.

После су ме пустили два дана у миру. Чак су били и љубазни. Предали су ми чак и ћебе које ми је жена послала.

Могоа сам да легнем. Затим ме је позвао наредник, апеловао на моју интелигенцију као и на моје лепо мађарско име, те ми је саветовао да признам. Ја сам му објашњавао да не знам баш ништа што би власт могло интересовати, и да ми уопште није познато зашто сам ухапшен.

– Знамо ми те приче – рекао ми је наредник – ја вам само препоручујем да се предомислите и признате. Немзетеш ур Ковач има о вама одлично мишљење.

Опет су прошла два дана. Нико ме није дирао и ни са ким нисам имао прилике да проговорим ма и једну реч.

Све су ове муке начеле моје живце. Патио сам од страха. Бојао сам се нових испитивања. Био сам немиран и страховито изнурен. Руке су ми дрхтале једва сам ходао. У току ових неколико дана изгубио сам бар десет кила. Ноћи су биле нарочито тешке. Ах, те мрачне, тихе и дуге зимске ноћи тамо у „Армији“ одузеле су ми бар десет година живота!

После једанаестодневног боравка у зидинама „Армије“ био сам позван у канцеларију. Ту су ми саопштили да је испитивање завршено и да могу да идем кући. На моје питање зашто сам био оптужен, рекли су ми да је то службена тајна, да ме пуштају само условно и да ће у даљем току истраге о мени водити рачуна „органи власти“.

Гледао сам чиновника и пусту канцеларију око њега. Гледао сам на прљавом, сивом зиду слику Хортија и плакате кржаве пропаганде. Нисам могоа да мислим. Мора да сам у оном тренутку био бедна прилика. Све је око мене изгледало невероватно, бизарно, нелогично.

– Можете ићи — поновио је чиновник.

После неколико тренутака био сам већ изван зидина злогласне зграде. Био сам „слободан“. Парк испред судске зграде простирао се према мени у својој белој, зимској лепоти. У парку су шетали неки пензионери. Дошао је трамвај,

теретни камиони су возили дрва, продавац новина викао је из пуног гласа: „Нове, сјајне победе немачке армије!“

Ушао сам у једну трафику. Силно сам желео да пушим. Када сам хтео да платим цигарете, тек тада сам видео да немам ни пребијене паре. При преметачини су ми у „Армији“ узели новчаник, а сада су заборавили да ми га врате. Да се вратим? Којешта!

## РАЦИЈА У НОВОМ САДУ

21-23 јануар 1942.

Описати верно и достојно злогласно чишћење или „Рацију“ 21., 22. и 23. јануара 1942. године, у Новом Саду није лака ствар, јер је ова „акција“ била ђаволски препредена злочиначка работа мађарских оружаних снага. Та надасве крвава трагедија била је у својој суштини тако невероватно свирепа и тако еклатантно неправедна и непотребна, да она неоспорно преставља једну од најсрамнијих страница историје феудалне мађарске државе.

Рација у Новом Саду, Чуругу и Жабљу потврђује јасно „човечност“, „културу“ и „духовну племенитост“ мађарских државотвораца у грађанском оделу, у војничкој униформи и у поповском талару<sup>33</sup> подједнако.

„Истребити Жидове и Словене без скрупула“, писало је у јеванђељу Хитлера „Mein Kampf“ То је био морал, виши, највиши степен културе, то је било мађарство, његов патриотизам. Униформисани зверови су то чинили без образложења, у име ратног стања, ратног права или у име витештва, док су хиљадугодишњи културтрегери у фраковима или црквеним тогама бездушно фабриковали „неопходне нужности“ за оправдање зверстава.

21. јануара 1942. године. Зора је. Хладна, тамна и необична зора. Оштар звук звона буди нас из тешког сна. Домар је ту, у зеленој кошуљи „њилаша“<sup>34</sup> (Фашистичка организација Мађара).

Домар нам рече: спустите одмах ролетне на прозори-ма и останите у кући, јер је излазак до даљњег наређења забрањен. Не смете ни гледати на улици. Рација је.

---

33 Дугачка хаљина католичког свештеника

34 Назив за мађарске фашисте

Брзо смо се обукли и чекали у неизвесности, узбуђено, немо. Нисмо знали о чему се ради, али смо слутили да се не спрема за нас ништа добро. Време је пролазило споро. Сваки сат је био вечност. Свануло је. Ја сам покушавао да кроз пукотине прозорских ролетни докучим шта се напољу заправо дешава. Но нисам видео ништа. Улица је била празна, тиха и покривена високим снегом. Затим сам чуо како јуре камиони по улицама. Повремено су се чули тупи и ритмички звуци војничких корака. Изгледа, да напољу крстаре војни одреди. Иначе улица је била нема, језиво нема и језиво бела.

Време је пролазило неописиво споро, а ми смо седели у хладном стану као парализовани. Тишина, хладноћа, неизвесност, зле слутње. Нисмо јели, нисмо разговарали, нисмо се ни мицали са својих места, већ смо чекали судбину, као они на смрт осуђени на белом хлебу. Нигде живе душе и никаквих вести.

Предвече било нам је већ исувише хладно, па сам сишао у подрум по дрва. По ходнику и по степеништу седели су војници у пуној ратној спреми. Весели, безбрижни, бучни, као да су на неком маневру. На мене нису ни обраћали пажњу. Натоварен горивом пењао сам се на други спрат, а успут сам дао знак домару да дође у мој стан. Сада сам на час могао и да видим кроз капију на улици логорску ватру и војнике како терају неке цивиле.

Дошао је домар и испричао нам да се врши чишћење града од непожељних елемената. Чишћење је строго, нема пардона. Има и мртвих, много мртвих. Камиони вуку лешеве цео дан. Ситуација је озбиљна. Срби и Жидови су се побунили, а сада се врши одмазда.

Домар је отишао, а ми смо остали опет сами с нашим мислима, слутњама и мукама. Гушила нас је тишина, самоћа и неизвесност. Напољу је била бела, хладна и глува ноћ, као

у гробници. Време као да стоји. Понекад чују се камиони, па пуцњава па опет тишина, мртва, језива, гробна тишина.

Тако су прошли дан и ноћ, па још један дан и још једна ноћ. Тешка два дана и претешке две ноћи. Трећи дан смо већ били у самртној инерцији, спремни на све па и на најгоре. Наши пренапети живци више нису реаговали, а ми смо личили на аутомате и вршили још само физиолошке потребе и то чисто инстинктивно. Било нам је тада већ свеједно.

Конечно трећег дана „чишћења“ стигли су до нас „органи власти“. Предводио их је наш домар у зеленој кошуљи. Најпре су претражили целу кућу па и наш стан. Тражили су оружје. Ништа нису нашли и отишли су на доњи спрат. Већ смо мислили да смо јефтино прошли, али се органи власти (један подофицир и два војника) ускоро опет појавише у мом стану.

– Ви морате поћи с нама — наређивао је подофицир.

– Зашто? — упитах га.

– Видећете.

– Да ли да нешто понесемо: храну, документе?

– Документе и новац можете, друго ништа.

Моја жена и кћи биле су одевене у танке кућне хаљине и хтеле да узму неке мараме и зимски капут, јер је напољу било необично хладно. Но, подофицир је био нестрпљив и терао нас је са бруталном суровошћу тако енергично, да оне нису имале времена ни да обуку зимске капуте. Подофицир то просто није дозволио. Стао сам га молити, а он ме је грубо прекинуо рекавши:

– Не шарајте! Видећете да ће вам бити топло и без зимског капута. Напред!

После неколико минута били смо већ на улици. Пред нашим се очима појавила необична, бизарно језива слика. Улица је била покривена високим снегом. Испред сваке дру-

ге или треће куће греје се група војника у пуној ратној спреми, поред логорске ватре. Патроле терају јеврејске и српске становнике и из суседних кућа. По белом снегу црвене се трагови крви. Улицом јуре покривени војнички камиони. Из једне куће вуку војници немоћног, болесног Јеврејина уз гадне псовке. Други војници вуку његову жену, а она енергично протестује. Однекуда истрча неки војник. У руци му је шлем пун сребрног новца. Други га војници опколише, а он се хвали тријумфално: јеврејска пара.

Узбуђеним интересовањем гледам ове призоре. За трен ока заборавих стварност у којој сам се налазио и стадох, али ме снажан ударац кундаком опомену да сада није време за контемплацију<sup>35</sup>, дубоко размишљање Морали смо ићи средином улице, а то кретање било је јако отежано због високог снега. Моја жена и кћи застале су неколико корака, али су разбеснели војници и њих подстицали кундацима.

На углу Футошке и Поштанске улице, наређено нам је да станемо. Ту, испред једне капије, горела је такође логорска ватра. Трем те куће био је већ пун људи истераних из њихових станова. Већином Јевреји, мушкарци и жене, старци, деца и болесници у некој паничној, грчевитој гужви, као гомила риба избачена из воде на копно.

И ми смо морали да уђемо у овај трем, али је претходно над нама извршена лична преметачина. Извадио сам наивно новчаник са нешто новца и са свима важним личним документима. Новац и џепни сат узео је подофицир и метнуо у џеп а документе, и не читајући их, бацио у логорску ватру пред капијом. Запрепашћен покушао сам да протестујем, но подофицир ме је брзо умирио шамаром и изјавом: „Што се буните, смрдљиви чивуте? Вама ово сигурно, неће бити више потребно“. — Гурнуо нас је у трем, у паклени амбијент осуђених на смрт.

---

35 Дубоко размишљање

У леденој промаји овог трема стајали смо око пола сата, баш као стока намењена за кланицу. Ускоро је пала команда „напоље!“ Пред капијом је стајао велики, прекривени војнички камион пун крви. Наређено нам је да се што брже укрцамо. Млађи и окретнији су то учинили брзо, но стари и болесни нису се могли никако попети на високу платформу камиона. Војници су их дохватили и бацали у камион као џакове. Тако су немоћни старци и полумртви болесници доспели у камион с разбијеном главом или онесвешћени. Здрави и млађи, избежумљени, ускакали су у камион газећи безобзирно.

Застори камиона крцатог несрећницима, били су брзо спуштени, а камион појурио. Били смо у мраку и нисмо имали ни појма куда нас возе. Након четврт часа камион се зауставио на Дунаву код Штранд купатила. Било нам је наређено да се брзо искрцамо. Болесници и старци били су избачени из камиона на снег.

На простору испред улаза у купатило било је већ много света: Срба и Јевреја, постројених у двојне редове. Колона је могла да броји око две хиљаде људи. Око колоне јак кордон жандара и војника. Маса на смрт осуђених.

Био је то незаборавно језив призор. Манифестација појединих кандидата скоре смрти. Говорило се међу нама, да су нас овамо допремили ради ликвидирања. Већина је стајала непомично и немо, као окамењена од ужаса. Неки су се гласно молили богу, неки су у пароксизму<sup>36</sup> узбуђености урликали и чупали косе. Кундаци жандара су, међутим, брзо мирили те сентименталне кандидате. Овде онде чуло се болно кукање, јецање или грчевито плакање. Деца су врискала.

Било је ужасно хладно. Неки су лежали непомично на снегу. Једна група Јевреја изговарала је гласно прастару

---

36 На врхунцу



јеврејску молитву умирућих. Чуле су се бруталне и гадне псовке или бездушне примедбе жандара, који су садистички настојали да још више отежавају те наше претешке часове. Било је ужасно у тој црној, јадној и немоћној колони јадника.

Сада сам имао довољно времена за размишљање. У сваком часу се све јасније оцртавала наша ситуација, то јест, да ћемо бити овде убијени. Још данас. Нема сумње. То је сваком од нас било јасно, у што нас је услужно убеђивао и жандарм.

Сем тога примећивали смо и да колона између нас и улаза купатила постаје све краћа. Сваких пет минута пуштали су по четири кандидата смрти у купатило. Они су у купалишним кабинама морали да се свлаче затим да иду голи до саме воде, тачније до једне даске за скакање у воду. Дунав је био залеђен, а испод и око ове даске била је направљена повећа рупа у леду. Голи кандидат смрти је морао да стане на даску, „орган власти“ опалио му је метак у потиљак, несрећник је са даске пао у рупу, а хладни таласи Дунава однели су га заувек.

Сваких пет минута чули смо по четири револверска пуцња, а нас, који смо то слушали, било је све мање и мање.

Очигледно било је већ подне, јер су жандарми вадиле из своје торбице сланину и хлеба и слатко ручали. Нашли су и ракије, па су се напили и уредовали<sup>37</sup> даље у добром расположењу, као да држе парадну стражу на некој веселој свечаности.

Да, да. Тај ручак жандарма, тамо на губилишту у току „уредовања“ на Штранду у Новом Саду 23. јануара 1942. ми је снажно документовао „витештво“ мађарске солдате-ске. Тај ручак ми је убедљиво доказао дидактички ефекат мађарских војних школа, у којима су били антисемитизам

---

37 Заводити ред

и антиславенство облигатни предмет првог реда. Са тако васпитаним официрима и подофицирима бранио је Хорти културу, хришћанство и мађарство у двадесетом веку. Стога није случајно што је „уредовањем“ на Штранду руководио првак Пештанске војне академије капетан Зелд.

Време је пролазило а предсмртни револти очајника у колони били су све ређи. На колону је легла заиста смртна тишина. Преморени живци већ нису били у стању да реагују. Кандидати смрти су послушно прелазили стуб купалишта и револверски пуцњи су се понављали сваког петог минута са смртном тачношћу. Последњи су већ били модри од зиме. Ужасна смртна апатија, ужасна немоћ, ужасна свирепост сливале су се у неку врсту редовног стања страха. Умирало се без револта, без отпора, равнодушно, скоро ревносно.

Сада смо могли већ тачно видети, шта се догађа при улазу у купатило. Били смо тада свега још око 15 корака од тог кобног улаза. Ја сам са својом женом сачињавао пар у колони, моја кћи са неком својом другарицом, Српкињом, била је следећем пару.

Но, самртнике је одједном пробудио из њихове страшне апатије врисак и запомагање, које се чуло са купалишног улаза. Нехотице смо погледали сви у оном правцу. Витка, црномањаста, млада девојка требала је да уђе у кабину, да се тамо скине и да умре. Самртна паника те несретне девојчице, експлодирала је ту, на прагу смрти, у ужасној, драматичној сцени запомагања. Младо, здраво и недужно дете борило се ту за најосновније право човека – за живот. Елементарном снагом разјарене животиње, хтела је она да се истргне из руку својих целата, али су је снажне жандарске руке брзо обориле. Несрећна девојка се ваљала по земљи, а када је опет хтела да се дигне, ударцима жандарских чизама била је прикована за земљу. Девојку су за секунд-два ошамутили брутални ударци, но она је опет брзо дошла к себи. Устати није могла, већ је клекнула пред жандарме и

запомагала тако да су чак и наша обамрла срца хтела да пукну од бола.

– Господине, слатки господине наредниче, молим вас, немојте ме убити! Ја сам још млада. Нисам никоме учинила ништа нажао. Молим вас, ја хоћу још да живим, немојте...

– Куш, Свињо српска! — викну наредник и ногом је одгурну тако, да се опет полусвесна срушила на земљу.

На ларму је изашао из купатила капетан Зелд, главни руководиоца „акције“ са револвером у руци. Он је услед опирања несрећне девојке већ неколико минута узалудно чекао следећу групу кандидата смрти, стога је био очито љут.

– Каква је то вика? — запита оштро.

Наредник му одговори у прописном војничком ставу:

– Господине капетане, покорно јављам, та српска курва је ренитентна<sup>38</sup>. Навалила је на нас.

– Тако? Ја ћу јој одмах помоћи — рече капетан, приђе запрепашћеној девојци и упери на њу револвер. Она се баци на земљу, загрли џелатове чизме и стаде га у лудом, очајничком страху молити:

– Молим вас, молим вас, немојте ме уби....

Џелат је опалио револвер а млада, невина девојчица била је мртва.

– Хајдемо даље, а ви, наредниче водите рачуна да ми се не квари ред.

Ужаснути гледали смо мртво тело девојчице како лежи у крви на белом снегу. Гледали смо је и сваки је од нас мислио, да ћемо у року од пола сата и ми бити мртви. Било нам је јасно, да то не може више нико и ништа променити и да би било врло добро, да се с нама чим пре сврши. Нека буде оно што мора бити.

---

38 Тврдоглава, бунтовна

Одстојање између нас и купалишног улаза бивало је све краће и краће. Акција се обављала сада у реду. Избројао сам парове испред нас. Ми смо били девети пар. Дакле, још највише четврт сата живота па ће бити свему крај.

Тада је било пола два после подне. Непосредно пред нама стојао је један стари Јеврејин од преко 80 година. Ноге тога старца су биле натечене од водене болести, а стомак му је био као буре. Пар овог старца била је његова, потпуно слепа, стара жена.

У пола два часа рече ми тај старац (по имену Изак, а по занимању пензионисани кантор<sup>39</sup> из Винковаца):

– Господине докторе, водите ме на страну. Морам да свршим нужду, а сам не могу да идем.

– Добро — рекох — хајдемо.

– Хоћу и ја — рече сада његова слепа жена.

На то сам ухватио старца испод пазуха и просто сам га одвукао иза зачеља колоне, која се још тада могла састојати од око три стотине људи. Истовремено су моја жена и моја кћи одвеле слепу старицу. Тешком муком сам са старцем дошао отприлике до зграде веслачког клуба, где је био крај колоне а старац је био већ упола смрзнут и тетуроао као да је био пијан. Моја жена и кћерка су ме следиле са старицом.

Већ смо дошли опет до зачеља колоне и хтели продужити до нашег места, кад нас је приметио један од жандарма. Он је очигледно мислио да бежимо. Стога је стао пред нас са упереном пушком и викнуо:

– Бога вам нашег чивутскот! Шта је овде? Корзо?

– Молим Вас, старога сам одвео да врши нужду.

– Куш! — био је одговор, а уједно ме ударио песницом по носу тако, да ме одмах облила крв. Моја кћи је почела да виче и да протестује, но жандарм ју је брзо ућуткао немилосрдно.

---

39 Црквени певач, учитељ певања у цркви

срдним ударцима кундака, затим се сав у бесу опет бацио на мене.

– Проклети чивуте, знаш да ћеш цркнути, а ипак си безобразан.

– Ал’ молим вас ...

– Ни речи више, ни корак даље! Овде стани бога ти чивутскога, да те имам пред очима. Ви курве такође! Цело то прљаво друштво, ту, пред мене, да вас видим.

Жандарм нас постави на зачеље колоне. Колико смо дуго ту стајали, не знам тачно, али сигурно не више од пола сата. Тада је наишао један луксузни аутомобил из којег су изишла два мађарска официра. Они се журно упутише до купалишног улаза, где су нешто саопштили капетану Зелду. Доцније сам сазнао да су пренели наређење гувернера Хортија, да треба прекинути егзекуцију.

Вест о томе се раширила међу нама невероватном брзином. Међу осуђеницима настало је узбуђено комешање. Било је то буђење из смрти –чудо, нешто што нико није могао ни да схвати ни да верује у првом часу. Људи су напустили своје редове и трчали унаоколо као полудели.

Ја сам такођер јурио час лево, час десно као лудак. Ни сам хтео да верујем својим очима и ушима. Некако сам хтео да опипам стварност, живот, живот, живот! У општем метежу сам се догурао до чела колоне, до улаза у купатило. Ту сам сазнао, да за оно време, док смо ја и моја породица отпратили стари брачни пар до веслачког клуба и, док нас је тукао и чувао жандарм, у току отприлике четврт часа, већ су били поубијани сви парови који су стајали испред нас. Убијена је и она девојчица, која је била пар моје кћери и још један пар иза ње ...

Ето таквој, скоро невероватној случајности имамо да захвалимо да смо још живи.

Није то бајка, нити амерички роман сензација. То је истина. Историја. Но нисмо још успели да се радујемо, већ је пала команда да се опет постројимо. Водили су нас натраг у варош – у Соколски дом. Измучени људи тешко су ходали по дубоком снегу. Жандарми су хтели да кундацима повећавају брзину нашег кретања, необично спорог због деце, стараца и болесника. Моји спаситељи, старац Изак и његова жена, нарочито су се тешко кретали.

– Смрдљиви чивуте, пожури се! — викну старцу један жандарм пун животињског беса.

– Не могу.

– Шта не можеш?

– Не могу. Убијте ме, али не могу.

– Мајку ти чивутску! Безобразан си?! Е чекај, ја ћу ти одмах помоћи. Хоћеш ли сместа да идеш напред, или не?

– Не могу — рекао је старац једва чујно и сео на снег посве изнемогао. У жандарму је прекипео антисемитски бес и нагон за убијање. Он диже пушку и без икаквог увода испали метак у болесног старца.

Изакова несрећна жена која је, како већ знамо, била посве слепа почела је очајнички да виче у ужасу и немоћи. Иако није видела, вероватно је слутила да се догодило нешто страшно. Стално је држала руку свога мужа и, онда кад се срушио погођен метком, села крај њега у снег. Чувши пуцањ она је инстинктивно загрлила мужа, да га заштити својим телом. Тада је већ стари Изак крварио из смртоносне ране. Можда је још и живео у оном тренутку. Но наредник је у свом животињском бесу видео само да се та црна гомила на белом снегу још миче, да ту гомилу сачињавају двоје Јевреја. И то му је био довољан и психолошки и морални аргуменат да опет пуца. И пуцао је. Пуцао је тачно. Остали су тих двоје старих у снегу мртви и загрљени.

Са ужасом смо пролазили поред лешева, праћени псовкама жандара. И нехотице смо мислили да ће можда, после једног сата бити и наша судбина слична.

У Соколском дому утерали су нас у салу за вежбање, у сутерену зграде. У овом огромном простору је било јако хладно, а људи су већ били полусмрзнуги од вишечасовног чекања на Дунаву. И почели су инстинктивно да ходају по сали да им буде топлије. Хтели су да врше и своје физиолошке потребе, но жандари нису никога пуштали да изађе из сале. Услед те окрутности неки, нарочито деца, старци и болесни, нису могли владати собом. Разуме се, салу је напунио одвратан смрад из њиховог одеда. Жандармеријски заповедник силно се разбеснео због овог „провокааторског рушења основних хигијенских прописа“, и онако истински истукао неколико стараца и деце кундаком. У свом бесу он би истукао све нас, али се брзо заморио. Међутим, по његовом дубоком убеђењу, била је ипак потребна казна коју ће подједнако осетити сваки члан те омрзнуге заједнице. Стога је његова мађарска, краљевска и војничка мудрост наредила:

– Чучни!

Сви смо морали да чучнемо. Ова је команда пала око петнаест, а опозвана око двадесет часова.

Моја жена и кћи биле су већ модре од хладноће. На мени је био топли зимски капут и једна плетена мајица. Хтео сам капут да предам жени а мајицу кћери, но онако клечећи нисам могао да их скинем. Стога сам устао да то учиним. Када сам се исправио и почео свлачити, жандар ме је одмах приметио. Заиста било је то нечувено рушење дисциплине тога дана за разбеснеле жандаре који су, ето, морали да нас живе враћају са Дунава, иако су били уверени да се више нећемо вратити. Сада треба да нас и даље чувају ко зна колико дуго. Све је то било за њих само прековремени рад,

претерана служба и неразумљиво политичко попуштање велике господе тамо у министарству. Сигурно су због тога били ти наши чувари зловољни, нетрпељиви и претенциозно брутални. Убити нас засада, изгледа, није дозвољено, али „истеривање дисциплине“ није забрањено, управо, оно је потребно. Снажни ударци које сам брзо осетио по глави били су неоспорно резултати оваквог и сличног резоновања жандарма.

– Шта радите, безобразниче? — урликао је жандар, стално ме ударајући.

– Скидам мајицу да предам својој кћери.

– Ко вам је то дозволио?

– Нисам тражио дозволу, јер сте нам забранили да говоримо, а моје је право да се бринем за своје дете.

– Тако? Права? Откуда има још и Јеврејин право? Ха! Ево вам право. Да га добро научите...

Страховито ме је тукао.

Морала је, дакле, да престане свака дискусија.

Око 20 часова пало је наређење да, у групама по четири, излазимо у хол Дома.

Шта је то опет? – питали смо се, јер се нико од оних који су отишли није вратио. Стога смо били у мучној неизвесности што се опет спрема за нас. Коначно око пола десет дошли смо и ми на ред.

Хол Соколског дома је био добро осветљен и, што је било најважније, ту је било и топло. Ту око два-три стола заседавала је „комисија за легитимисање“. Доспели смо до једног од тих столова. Ту је седео један плави мађарски детектив, строг, мрског, изазивајућег изгледа и неки Новосађанин, именован Гаус, Шваба, бивши трговачки помоћник у једној радњи близу мог стана. Гаус је био један од главних



стубова фашистичког режима у Новом Саду за време окупације.

– Легитимацију! — узвикну детектив.

Разуме се нисам је имао ни ја ни моја породица. Пошто ме је револтирао дрски тон детектива, одговорио сам и ја изазивачки гласно:

– Немам ништа и нека буде већ крај овој комедији!

– Како ви дрско говорите са органима власти!

– Свеједно ми је. Данас су органи власти спалили моја документа, јер ми нису била више потребна. Нисам крив, што сам данас остао жив, већ изгледа, вама је то криво.

– То сваки може да каже.

– Па изволте, стрељајте и мене и моју породицу. Ту смо, али нимало нисам расположен да се са мном шегачите.

Био сам узбуђен, луд, пун револта. Све муке, сва понижења и немоћ тога дана играле су у мојој души елементарну игру и хтели да се пројцирају<sup>40</sup> споља, у речима, у лудим, опасним, отровним, убитачним речима. Детектив скочи, погледа ме бесно и рикну:

– Ако не будете пристојни, ја ћу вас омекшати тако да ме никада нећете заборавити, ви безобразни чивуте!

– Нећу се чудити, нити ће ме више шта болети...

– Имаћу вас у виду... Него, ко сте ви заправо?

– Ја сам др Деак.

– Ко припада још вама?

– Жена и дете.

– Где станујете?

– У Новом Саду, Футошка 7.

– Откада?

---

40 Искажу

- Од 1939.
- Избеглица? Оптант?<sup>41</sup>
- Ни једно, ни друго.
- То може свако да каже. Документе!
- Немам их.

На то је проговорио Гаус који је, изгледа, играо улогу „присутног грађанина“.

– Ви сте лекар, бивши официр југословенске војске, је ли?

– Да.

– Да, познајем Вас. Ви и ваша породица ући ћете тамо, у позориште и показа на десну страну хола.

При нашем одласку рече детектив зловољно:

– Па нека иду, али тај безобразник неће избећи своју судбину. Имаћу га у виду. Вашљиви чивут, бољшевик ...

У позоришној сали већ је било много света. Изгледа да ту већ није владао бруталан начин као у вежбаоници. Пре свега, ту је било топло. Људи су седели на столицама или на басамацима. Испаћена, забринута, уплашена, али ипак жива лица. Људи који су избегли смрт и који се опет надају, јер тон органа власти није овде тако суров.

У дворани је владао жагор, помешан од дечјег плача, уздисања, шкрипања столица, кијања, кашљања, брисања носа и разговора појединих група. Неки су чак однекуд нешто и јели. У једном углу дојила је нека мајка своје дете. Неке су грејале своје смрзнуте ноге на радијатору. Оптимисти су доказивали да ће бити све добро, да је цела рација била последица неког неспоразума. Хорти, влада, војска, па чак и жандари воле Јевреје. Песимисти су, међутим, тврдили да још ништа није сигурно и да добро бити неће.

---

<sup>41</sup> Лице које је могло да слободно бира своју отаџбину, односно, прелази из једне земље у другу

Тако смо седели у позоришној сали са хаотичним мислима и осећајима све до 21 час у потпуној неизвесности. Поново нам је завладала у душама нека велика апатија, самртна инерција, максимална тупост. Неки су задремали на столицама, неки се једноставно извалили по патосу, а неки су укочено гледали у једну тачку.

Око 21,30 појавила се на балкону позоришта јака светлост. Сви смо изненађено погледали према балкону.

Ту су се појавили неки мађарски официри, жандармеријски, полицијски и хонведи, а један нам је одржао отприлике овакав говор:

– Комисија одређена за ваше легитимисање нашла је, да сте ви који сте сакупљени у овој сали, били честити грађани. Они, пак, који нису доспели у ову салу, добили су заслужену казну. Нека вам служи то као пример, јер је мађарска држава јака и праведна, а нико јој не може некажњено нашкодити. Ви сви сада можете ићи кући...

Овај призор можемо мирне душе назвати врхунцем злочиначког цинизма.

Тако је свршена чувена црна рација у Новом Саду на дан 23. јануара 1942. године.

## ПОСЛЕ РАЦИЈЕ

Сутрадан су објављени велики плакати новосадске полицијске управе. Саопштено је да ће органи полиције наставити са рацијом и, ко се не буде могао легитимисати или не буде имао дозволу боравка, биће предат Немцима.

Према томе и ја и моја породица били смо ван закона, јер ми нисмо имали никаквих докумената. Дуго сам размишљао шта да радим у тој невољи. У полицију поново нисам желео да доспем или да од ње нешто тражим, јер ниједан човек ван закона, Јеврејин никад није могао унапред знати како ће тамо проћи. Након мучних медитација, ипак сам се одлучио да одем у полицију.

Није ми било лако 24. јануара 1942. године, изаћи на улицу. Признајем, бојао сам се. Ипак сам прикупио све своје снаге и напустио стан.

Улице су изгледале као да је по њима вођена крвава битка. По снегу су се видели тамноцрвени трагови крви. Мањи одреди војника су крстарили улицама. Мали број људи ишао је погнуто, застрашено, немо. Радње су биле већином затворене, завесе на прозорима спуштене, тргови и улице потпуно празни, мртви.

Кроз варош јуре камиони са чудноватим товаром. Носе лешеве. Људска трупла наслагана су у камионима као це-панице. Некоме је глава у предњем, некоме у задњем делу камиона. Крваве дроње, прљаво жуте људске руке или разбарушена женска коса љуљају се или лепршају на спољним зидовима возила као неке чудне, бизарне и језиве заставице.

Понегде на улици лежи смрзнуги леш Јеврејина или Србина. Те тврде, непомичне, ужасне лешине биле су још јуче људи који су мислили, осећали, радовали се и туговали, веровали и надали се као што чиним сада и ја.

СТИЖЕМ ДО ХЛЕБАРСКЕ УЛИЦЕ<sup>42</sup>. ОВДЕ ИЗГЛЕДА КАО НА ПРАВОМ БОЈИШТУ. ДУЖ ЦЕЛЕ УЛИЦЕ ЛЕЖЕ ПРЕД КУЋАМА ЛЕШЕВИ. СВЕ ЈЕ ОВДЕ КРВАВО, СНЕГ, ЗИДОВИ И КАПИЈЕ КУЋА, КАМИОНИ И ЉУДИ КОЈИ ТОВАРЕ ЛЕШЕВЕ НА КОЛА.

НА МАЛОМ ТРГУ КОД ВАТРОГАСНОГ СПРЕМИШТА ЈАВЉА СЕ НОВА ЈЕЗИВА СЛИКА. ТУ, НА ОКРВАВЉЕНОМ СНЕГУ, ЛЕЖИ ЈЕДАН ОД НАЈОМИЉЕНИЈИХ И НАЈСПРЕМНИЈИХ НОВОСАДСКИХ ЛЕКАРА ДР МАТИЈА САТЛЕР, ТУ ЛЕЖИ ЊЕГОВА КЋИ, ДР ЕВА САТЛЕР И ЊЕГОВА ЖЕНА. СВИ СУ ВЕЋ МРТВИ. ОНИ СУ БИЛИ ЈУЧЕ ИСТЕРАНИ ИЗ КУЋЕ И УБИЈЕНИ ОВДЕ КАО КЕРОВИ. У КУЋИ ДР САТЛЕРА ЈЕ ИНАЧЕ ВЕЛИКО СПРЕМАЊЕ. ПОД НАДЗОРОМ ЈЕДНОГ ПОЛИЦАЈЦА ЧИСТЕ НЕКЕ ЖЕНЕ СТАН, ЈЕР ЋЕ СЕ СУТРА ТАМО УСЕЛИТИ ПОЛИЦИЈСКИ МАЈОР ДР КЕЊЕКИ.

У ХЛЕБАРСКОЈ УЛИЦИ СУ СЕ ПОЈАВИЛИ НЕКИ УПЛАКАНИ ЉУДИ – РОДБИНА УБИЈЕНИХ. ХТЕЛИ СУ ДА СКЛОНЕ ЛЕШЕВЕ СВОЈИХ МИЛИХ, НО ПОЛИЦИЈА ТО НЕ ДОЗВОЉАВА. ЛЕШЕВЕ ЋЕ ПРИКУПЉАТИ ПОЛИЦИЈА, ЖАНДАРМЕРИЈА И ВОЈСКА. НИКО ДРУГИ НЕ СМЕ ДА ИХ ДИРА. РАЗЛОЗИ, МОЛБЕ, ЗАПОМАГАЊЕ РОДБИНЕ НЕ ВРЕДЕ ТУ НИШТА. НАПРОТИВ, У ЦИЉУ ОБЕЗБЕЂЕЊА НЕСМЕТАНОГ РАДА ОРГАНА ВЛАСТИ, ИСПРАЖЊАВА СЕ ХЛЕБАРСКА УЛИЦА. НА ПРИЛАЗИМА СЕ ПОСТАВЉА ВОЈНИЧКА СТРАЖА. НО, ПРЕ ТОГА УНИФОРМИСАНЕ ХИЈЕНЕ ВРШЕ ПЕДАНТНУ ПРЕМЕТАЧИНУ ПО ЦЕПОВИМА МРТВИХ И МИРНО ТРПАЈУ НАЂЕНЕ ВРЕДНОСТИ У СВОЈЕ ЦЕПОВЕ.

ИДЕМ СПОРЕДНИМ УЛИЦАМА ПРЕМА ПЕРИФЕРИЈИ ГРАДА И СТИЖЕМ ДО ДУНАВСКОГ КАНАЛА БЛИЗУ КЛАНИЦЕ. ТУ ЈЕ КРАЈЊА СТАНИЦА МРТВАЧКИХ КАМИОНА. И САДА СТОЈЕ НА ОБАЛИ КАНАЛА ДВОЈЕ МОТОРНИХ КОЛА. ИСТОВАРУЈУ СЕ ЛЕШЕВИ. ДВА МАЂАРСКА ВОЈНИКА СТОЈЕ У КАМИОНУ НА ЛЕШЕВИМА, ТЕ ЈЕДАН УХВАТИ ЛЕШ ЗА НОГЕ ДРУГИ ЗА КОСУ ПА ИХ БАЦАЈУ ДОЛЕ У ПРЉАВИ, ОКРВАВЉЕНИ СНЕГ. ТУ СТОЈЕ ДРУГА ДВА ВОЈНИКА СА ЛЕТВАМА КОЈИМА ГУРАЈУ ЛЕШЕВЕ ДО САМОГ КАНАЛА. КАНАЛ ЈЕ ЗАЛЕЂЕН И НА ЈЕДНОМ МЕСТУ ЈЕ ИСЕЧЕН ЛЕД НА ПОВРШИНИ ОТПРИЛИКЕ 2-3 КВАДРАТНА МЕТРА. У

---

42 Лебарски сокак – данашња улица Светозара Милетића

ову рупу гурају „витезови“ летвама лешеве убијених Ново-сађана. У близини гори логорска ватра. Поред ватре стоје пушке у купи. Војници се греју, пију чај са ракијом и певају из пуног гласа:

„Horthy Miklós katonája vagyok , legszebb katonája...” (Војник сам Николе Хортија, најлепши војник).

Скривен иза једног жбуна узбуђено посматрам призор. Хоћу да вичем од силног револта, али се ипак савлађујем. Зло ми је, осећам велику телесну слабост и хоћу да напустим то ужасно место, али не могу да пођем. Нешто ме држи као прикованог у месту. Нека елементарна снага ме сили да гледам, да добро гледам тај призор, да га моја душа упије, да се моје ћелије сатурирају<sup>43</sup> с истим и да га никада, никада не заборавим.

Из мог сентименталног резоновања нагло ме је пробудио један снажан ударац по леђима. Изненађено се окретох и видех да ме то један „витез“ упозорава што стојим на забрањеном месту и гледам оно што смеју да виде само „витезови“.

– А ко сте ви уопште? – запита ме витез.

– Лекар сам, ево моја лекарска торба. Зовем се др Деак и Мађар сам човек.

– А шта ћете овде?

– Знате, мене интересују ти лешеве као лекара, ту сам прошао па велим погледаћу их.

– А што вас интересују лешеве?

– Ваљда су то смрдљиви Чивути и Срби на ђубришту? ...

– То је исправно и патриотски, али је овде забрањено да budete.

– Молим, то нисам знао.

---

43 напуне

– Идите, бог са вама и будите сретни да немате посла са овим велеиздајничким бољшевичким бандама.

Да, да. Имате право. Срећан сам! Идем.

Не знам како сам имао снаге да поново прођем крвавим новосадским улицама. Не знам како сам стигао до злогласне зграде новосадске краљевске мађарске полиције. Знам само толико, да се на путу нисам више усудио никамо да гледам, да не видим нове ужасе, јер више не би могли да их поднесу моји живци.

Страх и трепет, неограничени господар и неумољиви начелник политичког одељења Др Кењеки Јозеф примио ме је веома хладно. Молио сам да ми се изда уверење да станујем у Новом Саду већ од 1939. године.

– Ја вам могу потврдити само то, да сте овдашњи становник од 11. априла 1941. године, то јест од када је Бачка ослобођена.

– Постоје подаци у српској архиви.

– Ја не знам српски, а ви се правдајте како знате.

– То за мене и за моју породицу значи истеривање из ове вароши. Ми ћемо бити предани Немцима и они ће нас без скрупула стрељати. Ја вас молим немојте нас терати у прочиту смрт.

– Јесам ли ја крив што сте ви Јеврејин?

– А шта да радим? Дајте ми савет!

– Не могу вам ништа помоћи а за даљи, узалудни разговор немам времена.

Затим Др Кењеки Јозеф зазвони и рече послужитељу који се појавио у соби:

– Нека дође следећа странка.

Радило се, дакле о бити или не бити. Ваљало се брзо одлучити али опрезно и одважно радити, јер је пребацивање непожељних, сумњивих и страних Јевреја са терито-

рије Свето Стефанске Мађарске у немачку окупациону зону било у то време организовано са свирепом тачношћу. Немачки Гестапо је одмах ликвидирао те „елементе“. Стрелјао их је још у току пријема.

Јурио сам улицама Новог Сада пуних осам часова без одмора и без хране. То ми је било потребно за умирење живаца као и за то, да бих опет могао јасно и логично да мислим. До мрака је био готов мој план. Смирено сам отишао кући, слатко вечерао и спавао као топ. Моји су живци били поново координирани. Био сам пун самопоуздања и храбрости, као и увек кад сам морао да погледам смрти право у очи.

Рано ујутро сам отишао на периферију вароши у предграђе Маринкова Бара.<sup>44</sup> Ту сам имао једног свог верног, поузданог болесника, Србина виноградача. Он је имао винограде преко Дунава, у Каменици. Изложио сам му своје очајно стање и молио га да ми пребаци ћерку на Фрушку Гору. Знао сам, наиме, да на Фрушкој Гори оперишу јаки партизански одреди и слао сам им више пута лекове и санитетски материјал. Знао сам и везе до њих.

– Па добро. Хоћу да вам помогнем. Но, како сте ви то замислили? — пита ме мој пријатељ.

– пребацијеш бурад у виноград.

– Тачно је.

– Е, видиш, друже, имам једну луду идеју. Пребацићеш ми ћерку у једном празном бурету. Кад ја и жена морамо да умремо, нека се спаси бар дете, она је млада.

Мој пријатељ се замисли, па рече:

– Хоћу.

– Када?

– Сутра у зору.

---

44 Аутор мисли на новосадско насеље Слана бара.



Затим смо се договорили о тачном времену, па сам отишао кући.

— Слушај, дете, — рекао сам кћери — ти си паметна, школована девојка. Морамо се растати. Ако ти останеш и даље с нама, чекају те само опасности, понижења, па, можда и смрт. Хоћу да те спасим. Не треба да ти говорим, како ми тај растанак тешко пада.

Дете пребледе и поче да дрхти.

— Живот припада онима који су јаки, храбри, који се не дају, који су вољни да се боре против целог света — наставих. — Такви су људи партизани. Ићи ћеш у партизане. Нашао сам пут и начин за то. Ти ћеш остати жива а и ми ћемо можда остати живи. Не бој се. Слушај тату. Хоћеш ли дакле?

Сузе су јој текле. Била је узбуђена до крајности. После неколико секунди она диже главу и погледа ме:

— Хоћу, тата. Идем у партизане и... знаш, тешко ће ми бити да се растанемо... врло тешко... али радо идем и не бојим се.

Загрлили смо се. Никада ми загрљај није био тежи.

Нешто је после поноћи. Седимо у кући мога пријатеља виноградача у Маринковој Бари. Пијемо чај и разговарамо. У суседној соби спава моја кћи. Дао сам јој средство за спавање, да се одмори и да буде јака за предстојеће необично путовање. Дошли смо овамо још предвече. Моја је жена остала код куће, јер је била већ полумртва од бола и узбуђења. Она је такођер добила прашак за спавање.

У праскозорје смо изашли у једну велику шупу и запалили фењер. У шупи су била бурад разне величине и једна повећа сељачка кола. У колима се налазило једно велико буре у пола растављено. Буре је било без поклопца, а обручи на горњем делу истог били су олабављени. На дну бурета је био причвршћен треножац са старим јастуком, а са стране висила је причвршћена торба са храном.

– Мислим, да ће то бити добро – рече ми тихим гласом пријатељ. Хране има и за три дана. Има и чаја. Само она треба да буде храбра.

– Биће.

Сада је било оно најтеже. Сместили смо моју јединицу у буре. Она је била добро расположена. Али када је мој пријатељ почео да притеже обруче и ставио поклопац изнад мог детета, чинило ми се као да закивамо њен мртвачки ковчег.

Мој је пријатељ још неко време поправљао буре, потом наместио још два празна бурета на кола и почео да спрема коње. Седео сам на колима и кроз мали отвор бурета разговарао са ћерком.

– Није ти тешко? Не бојиш се? Ако нећеш још можеш да останеш.

– Ништа, ништа. Издржаћу.

– Ако ти на путу буде тешко, мисли на то да те волимо и да ћеш за сат два бити слободна. На то мисли интензивно, па ће бити све у реду. Живот припада јакима и храбрима.

– Не брини се, тата.

Коњи су били упрегнути. Мој пријатељ био је спреман за пут.

– Истури прстић да га тата пољуби.

Она је истурила кажипрст за последњи пољубац.

– Тата, дај да и ја теби пољубим прст.

Гурнуо сам свој кажипрст у буре...

За неколико секунди кола су пошла и однела моје једино дете далеко, у неизвесност.

По договору коњи су ишли кораком, а ја сам их следио на извесном одстојању. Стигли су до скеле. Ту је већ чекало неколико кола на ред. Да не постанем сумњив ходао сам по обали, као да имам посла. За мене је била вечност док

кола нису коначно доспела на скелу. Издалека сам видео како погранични стражари прегледају кола и исправе мог пријатеља. Видео сам и то како стражари куцају по зидовима буради да ли су празна. Срце ми је лудо куцало. Гледао сам интензивно у правцу скеле. Просто сам хтео да их сугеришем. Изгледа, да сам и успео. Скела са мојом ћерком напустила је новосадску обалу.

Затим сам видео, како кола напуштају скелу на супротној страни. Издржао сам опет тешке минуте пограничне контроле. Коначно се кола кренуше према рушевини колског моста. Са новосадске обале следио сам их пешке све до рушевине железничког моста. Тада су кола прешла један завијутак и више их нисам видео.

## БЕКСТВО ИЗ ВОЈНОГ СУДА

Покољ Јевреја и Срба у Новом Саду, Жабљу, Чуругу и другим местима Бачке имао је непријатне реперкусије<sup>45</sup> за мађарску владу. Интерпелација<sup>46</sup> у парламенту и горњем дому, вести иностраних новина и радија, а и згражавање самог мађарског народа приморали су владу да учини нешто – бар форме ради. Дошле су у Нови Сад комисије, издате су декларације, обећане су одштете, али разуме се, све то није могло да поново оживи мртве. Једина позитивна последица ове крваве драме била је да су органи власти постали привремено нешто пријатнији, приступачнији. Бар у јавност није излазила нека већа „витешка“ свињарија.

Живели смо бедно, понижавани и малтретирани, али ипак смо живели. Срби су били проглашени грађанима другог реда, али су, уколико нису били комунисти могли да раде и зарађују. Угледни грађани са владиком Иринејем потписали су декларацију лојалности па су остали ван закона слободоумни елементи пре свега радници, Јевреји и Цигани. Међутим, сада су их органи власти злостављали више у рукавицама и убијали појединачно а не масовно и то тајно, да се не би дигла непријатна и непотребна прашина. Према званичним саопштењима из овога доба, ниједан Јеврејин или Србин није убијен, већ је само „нестао“ или „борави на непознатом месту“. Међутим ваља подвући, да су се иза ових саопштења криле њихове нечувене муке и страшне трагедије.

Овај период окупације био је такође крвав, али крв сада није текла видљиво. Трагови крви су постојали и сада и свуда али, крвави потоци су вијугали камуфлирано, подземно.

---

45 Непредвидиве последице

46 Посланичко питање — захтев влади да образложи и оправда неке своје поступке и мере

„Витезови“ су и даље остали хероји променада позадинских вароши, но своја херојска дела су извршавали у мраку, без публике и без ларме. Укратко, привидно је постао режим нешто блажи – јавности ради.

То ми је омогућило да и даље животарим у Новом Саду. Додуше скривено, подземно, у перманентном страху, но ипак сам живео. Материјално сам био обезбеђен врло слабо. Некад сам морао да примим чак и милосрђе. Нисам сумњао ни један час да ће Хитлер на крају крајева пропасти. Питање је било само: доживети то време.

Догађаји су се ређали како сам и предвидео. Снажни ударци Црвене армије на Немце код Стаљинграда, као и успеси савезника у Африци, довели су немачку војску у критичну ситуацију. Легије зверова са хакенкројцом<sup>47</sup> утране су у шкрипац. Сателитске државе већ су јасно виделе трагичан крај „осовине“, па су се претвориле у пацове, који напуштају брод када виде да тоне. Војска главног сателита Италије, већ се била распала. Био је сада ред да се Мађарска спашава из смртног загрљаја свога великог пријатеља Хитлера. Почели су дискретни покушаји ослобођења од тог савезништва. Но, крволочни манијаци у Рајху благовремено су то нађушили. Стога је Хитлер извршио политички пуч у Мађарској. У току од двадесет четири часа довели су на власт немачког квислинга Stojai Demu (Стојановић Димитрије), а немачка војска је запосела готово за неколико сати читаву Мађарску.

Било је то 19. марта 1944. године. Дан раније нико ништа није ни слутио. 19. марта, цео Нови Сад освануо је преплављен немачким моторизованим јединицама. Тенкови, топови и против – аеропланска оруђа по свима улицама и трговима. Све улице и сви локали били су поплављени не-

---

47 Кукастим крстом

мачким војницима. У првом моменту нико није знао шта се заправо догађа.

Гвоздена ограда испред јеврејског храма била је порушена, а у дворишту су паркирана оклопна возила. По улицама сам видео патроле састављене од по једног немачког војника и фолксдојчера, мештанина. Ти фолксдојчери у црним униформама национал-социјалиста са хакенкројцом појавили су се тога дана у Новом Саду као печурке после кише. Они су се појавили као оружана сила, као окупатори, као отворени непријатељи.

Било ми је јасно да лутати улицама није паметно. Човек није знао, када ће га легитимисати нека патрола. Стога сам отишао кући и са прозора посматрао улицу. Отуда сам видео „ратне операције“ немачке војске и месног културбунда<sup>48</sup> тога дана. Комбиноване патроле водиле су Јевреје у оближњи хотел „Слобода“.

Знао сам да иста судбина чека и нас. Спремили смо, дакле, наше завежљаје са најнужнијим стварима и чекали судбину у очајничкој немоћи. Без речи смо седели тако по цели дан. Седео сам крај прозора, да боље видим шта се догађа на улици. Радње су биле затворене а по улици се кретала војска, тенкови, топови. Патроле су непрестано спроводиле нове групице. Код нас у соби владала је хладна, убитачна, гробна тишина. Мучила нас је неизвесност, и чекање неизбежне судбине.

Као увек и сада, у овим елементарно силним патњама, концентрисале су се у мени резервне снаге нерава до снажног нагона способног да руши све. Било је већ предвече, а по нас још није дошла патрола, иако смо их очекивали свакога минута. Зашто су нас изоставили, нисам могао сазнати. Но, било ми је јасно, да је наша судбина само одложена, а

---

48 Након немачке окупације, Културбунд постаје стожер фолксдојчера који су се, у великом броју, ставили у службу Трећег рајха.

још није решена. Имао сам, дакле, времена. Ваљало је мудро користити време. Не чекати их да те одведу на кланицу, већ нешто ваља чинити.

Одлучих да бежим у Пешту. Отишао сам до наше добре комшинице аријевке и замолио је да оде до железничке станице и извиди иду ли возови према Пешти. Ако иду да ми купи две карте до Пеште. Она се вратила и известила нас да возови иду, али да пре улаза у станичну управу свакога легитимишу. Но, за сваки случај, она нам је купила карте.

Ваљало је, дакле, оставити кућу и сву своју сиротињу, можда занавек. Жена је плакала. Упозорио сам је да сада нема места сентименталности. Ради се о животу, а не о безначајним ситницама, иако су те ситнице представљале цело наше имање од којег је свака ствар везана за један део заједничког живота. Треба све оставити и отићи чим пре, одмах.

Будимпештански воз је кретао око 9 часова увече. Полазна му је станица Нови Сад. Ваља изаћи из стана неопажено. Са собом нећемо ништа понети, јер нико не сме ни да слути да путујемо.

Тако смо и учинили. Ја сам изашао из свога стана и носио са собом једино своју лекарску торбу, као да идем у посету болеснику. Жена је пак носила само своју малу ташну, као да иде у шетњу. Нисмо ни ишли заједно. Нашли смо се на углу Железничке и Каменичке улице. Одавде смо извидели терен, наиме трг испред железничке станице. Стварно, при улазу у станичну зграду стојала је мешовита стража – немачки војник и фолксдојчер. Легитимисали су свакога ко је хтео да уђе у станичну зграду. Туда ми нећемо моћи да прођемо.

Мој је план био већ готов. Решио сам да одемо на „Телеп“ ту ћемо се увући у станицу са те стране. До поласка воза имали смо још два сата времена. На срећу био је мрак

и спустила се густа магла. Прошли смо кроз Каменичку улицу и испод железничког моста прешли пруту.

Били смо дакле на Телепу. Ту сам опет извидео терен. Ишли смо поред пруге све док нисмо стигли преко пута станичне зграде. Ту сам хтео да изаберем најповољније место да се увучемо у воз између колосека. Стражара није било, и након брижљивог рекогносцирања<sup>49</sup>, изабрао сам место за прелаз. То није било тешко. Морали смо једино да се попнемо на насип и да прекорачимо жице, које везују кочничарске и сигналне станице.

Око 300 метара од станичне зграде прекорачили смо жице и сада смо били међу дугачким композицијама вагона. Нико нас није видео. Време је било облачно и опколио нас је густи мрак. Био сам савршено миран, јер сам био уверен да ће план успети. Само морамо бити одважни, хладнокрвни и ничим не смемо привући пажњу на себе.

Локомотиве су маневрисале, чули смо ударце одбојника, звиждаљке кочничара, из далека смо видели светлосне сигнале. Међутим, поред нас није пролазио нико. Изгледа, били смо на неком мртвом колосеку.

Ту смо стајали између два реда вагона и чекали скоро сат да се на колосек убаца будимпештанска композиција. Коначно дочекали смо и то. Имали смо срећу, први део композиције био је од нас удаљен око педесет метара. Ишли смо између вагона према станици. Убрзо смо се пребацили до пештанске композиције. Велики број путника журио се са станичне стране према возу. Ми смо се укрцали са супротне стране. За неколико минута био је вагон већ пун путника.

За нас је прошла вечност док је воз кренуо. Али, коначно смо ипак пошли. На путу смо стално дрхтали да не наиђе нека контрола, јер тада не би било спаса. Но, тачно у девет

---

49 Истраживање, испитивање



часова изјутра стигли смо без инцидента на будимпештански источни колодвор.

Било је то 20. марта 1944. године ујутру. То је био значајан дан и час будимпештанског источног колодвора. Наиме, тога часа немачка стража је смењивала мађарску. Секунди су одлучивали о нашем животу. Када смо стигли до излазне капије колодвора, тамо је још стајао мађарски стражар. Али на два корака од њега стојали су већ немачки војници, један немачки и један мађарски официр. Ја сам мађарском стражару показао своју легитимацију за бицикл и женину легитимацију за ваздушну одбрану. То су биле наше једине легитимације са фотографијама.

Ја додуше нисам имао бицикл а моја жена није имала ништа са ваздушном одбраном, али једино овакве легитимације смо могли набавити у Новом Саду релативно лако и без опасности.

Стражар је држао у руци наше легитимације и баш их је почео читати, када му викну мађарски официр:

– Прекини посао. Путници нека чекају. Твоју ће дужност преузети камарад. Предај му и пушку...

Мађарски стражар држећи наше легитимације поздравља официра војнички. После ми предаде легитимације и рече:

– Maguk mehetnek (Ви можете ићи).

Ми смо били последњи путници које је легитимисао мађарски стражар.

Били смо ван станичне зграде, али још смо могли чути инструкције немачког официра: Јевреје ћете пропустити једино с пропусницом Гестапо-а. Ко нема такву пропусницу ухапсићете га.

Следећег путника је већ легитимисао немачки стражар уз асистенцију једног „њилаш-а“ у зеленој кошуљи. Ми смо

трчећим кораком силазили низ степенице као луди. Било нам је јасно, какву смо опасност избегли.

Да, да. Радило се можда о једној јединој секунди. Тај један, једини кратак и глупи секунд је одлучио о нашем животу.

## БУДИМПЕШТА У 1944. ГОДИНИ

Одсели смо код мога брата. Он је, као носилац златне колајне<sup>50</sup> за витештво у Првом светском рату, имао изузетан положај. За њега нису важили против јеврејски закони, који су били у то време немилосрдно строги. Јеврејин није имао право рада скоро нигде. Није могао бити војник, примао је мање хране на карте<sup>51</sup>, није имао приступ у надлештва, путовати је могао само уз дозволу специјалне полиције није могао да борави ван своје надлежне општине.

Сваки Јеврејин морао је са 22 документа доказати своје мађарско држављанство. Већину докумената није било могуће набавити. Тако, на пример, морало се доказати да је деда био мађарски држављанин, да је имао занимање и да је плаћао порез и слично. Пошто подаци за издавање таквих уверења нису постојали, власти су, разуме се, одбиле издавање истих. Коначно Јеврејина је могао батинати, злостављати или убити сваки „пра-Мађар“ „пра-хришћан“ или „витез“ без икаквог повода.

Изузетно мога брата су власти третирале као аријевца. Пошто је становао већ дуго година у, истој кући и, уживао симпатије и поверење становника<sup>52</sup>, био је изабран за команданта куће. Командантура куће била је специјално надлештво антисемитских режима у Мађарској, нарочито у Будимпешти. Командант куће је био одговоран за све што се догодило у кући, он је контролисао списак становника, нарочито пријавнице, он се старао да свака промена станара буде правилно пријављена властима и, уопште, он је по полицијско-административним питањима станара општио са властима. Командант зграде је руководио противваздуш-

---

50 Медаља, одликовање за учешће у рату

51 Бонови за снабдевање храном

52 Мисли се на станаре куће тј. стамбене зграде

ном одбраном куће, он је био одговоран за ред и безбедност у склоништима, а у случају бомбардовања и пожара, сви су становници били под његовом командом.

У следећој етапи мога бурног живота била је командантура куће Сент-Иштван Керут 3 у Будимпешти мој спас. Мој ме брат, као командант куће, смело пријавио полицији. Он ме је умирио као да немам разлога да се бојим, јер чим стигне пријава у полицију са његовим потписом, већ није сумњива. Сем тога, рекао је он, док полиција стигне да пријаве преконтролише, проћи ће извесно време, а добити времена од неколико недеља у таквим окрутним приликама у којима смо живели, било је већ само по себи велики добитак.

На пријавници било је наведено да сам премештен из Новог Сада и запослен као лекар интерне клинике. Као такав сам био познат у целој великој кући. Нико, дакле, није сумњао у нас. Наша дужност је била да не привучемо пажњу укућана на себе. Стога сам узимао свако јутро своју лекарску торбу и „одлазио на посао“. Мој се посао састојао у одласку на велике шетње трамвајем. Обично сам бирао оне трамваје који су правили најдаљу туру, а возио сам се за мало новца по неколико сати. Понекад сам пешачио по неколико сати у тој огромној вароши и посећивао пријатеље а нарочито избеглице из Новог Сада. При томе сам морао бити веома опрезан, јер никад се није знало, кога посматра полиција. Како видите, наш живот у Будимпешти био је узбудљиво скривање од полиције.

Разуме се, при оваквим посетама интересовале су ме у првом реду прилике у Новом Саду. Вести нису биле нimalo добре. Тако сам сазнао да ме је сутрадан после бекства, тражила патрола. Пошто ме нису нашли и пошто од укућана нико није знао када и куда смо отишли однели су нам из стана све ствари. У наш се стан већ уселио нови станар. Тај, за нас велики материјални губитак, равнодушно сам при-

мио. Шта више, осећао сам, да сам због тога постао само лакши, покретљивији, слободнији. Били смо, дакле, бескућници, пуки сиромаси.

Затим, дознао сам, да су сви Јевреји били похватани па опет пуштени на слободу. Причало се и да никоме није ништа учињено нажао, и да су прилике у Новом Саду нормалне. Мој колега, др Гросман, такође избеглица из Новог Сада, добио је чак „поуздану“ поруку да се слободно са породицом врати. То му је писао пријатељ, утицајни Немац. Др Гросман се вратио, но после неколико недеља, када су наново похватани Јевреји, ухапшен је и он и његова породица и одведен у Немачку. Тамо су страдали у крематоријуму злогласног Аушвица.

Био сам такође мање више обавештен о поновном хапшењу свих Јевреја, као и о њиховој великој беди у новоградском јеврејском храму претвореном у логор. Дознао сам и како су срамно и нехумано били отерани до Врбаса и Баје и како су тамо нечувено патили. Скоро сваки дан стизала је нека тужна, црна и узбудљива вест, а нама је било невероватно што смо још увек поштеђени.

Једног дана, сазнао сам да ме је поново тражила новоградска полиција. Моји су живци већ толико били напустили, да већ нисам владао собом и хтео сам да се јавим. Међутим после вишедневне крајње узбуђености, опет сам се смирио и подносио стоички сталне и снажне ударце тих бурних времена. Дошао сам у неко сретно рефракторно<sup>53</sup> стање.

У то време живот није био шкрт према Јеврејима у погледу дељења удараца. Скоро ниједан дан није прошао без неког узбуђења. Једног дана би наредили Јеврејима обавезно ношење жуте траке, сутра би забранили да пију млеко, или да се возе у првим колима трамваја. Затим, биле су одређене засебне улице и зграде за становање. Злос-

---

53 Фигуративно – стање у коме га ништа не дотиче

тављање Јевреја по улицама или на другим јавним местима постало је свакодневна атракција органа власти или неодговорних лица. Злогласни јеврејски логори у храму у Ромбах улици, Жидовског теолошког факултета, Киш Тарча били су крцати. Једина жидовска кривица била је да „као изразити типови своје расе, нису били пожељни у тадашњој изразито хришћанској заједници“.

О беди тих логора, о одиграним трагедијама у истим, могле би се писати читаве књиге. Код власти није била могућа никаква интервенција против неправде и јеврејска драма је расла свакодневно. Шта више, власти су учиниле све, да се она повећа до степена масовног очаја свих Јевреја. Јеврејска вероисповедна општина у Будимпешти и на другим местима, постала је извршни орган антисемитског окупатора. Она је стајала под непосредном командом Гестапо-а, а представници јеврејске општине служили су Немцима као таоци.

Скоро свакодневно је нестајао понеки Јеврејин. Одвели су га органи власти – говорило се. Никад нико није могао сазнати његову судбину. Никад га нико није више видео. Када је пак нека свињарија раскринкана у иностранству, а мађарске власти су морале да дају изјашњење о бестијалностима, оне су то називале иступима ревности својих органа чији су извори патриотизам и неодрживо огорчење.

Стотине хиљада Јевреја су лутале у то доба по Будимпешти илегално, кријући се од специјалне полиције. Ти су несрећници носили лажна имена, лажна документа и лажне пријавнице. Лажна крштеница са стопостотним аријевским прецима вредела је велике паре. Требало је често мењати стан, јер су полиција, команданти зграда, надзорници кућа и специјални шпијуни власти и разних антисемитских организација стално вребали на ове илегалце. Требало је куповати бонове за храну на црној берзи, требало је наћи новца за живот и требало је живети непримећено, неупадљиво,

обазриво, јавно, а ипак скривено, привидно безбрижно а у души са тешком тугом, у неизвесности, играјући стално на оштрици бритве.

Била је то велика, заједничка и безизгледна трагедија. То је била борба за живот, за голи, физички живот сваког дана и у сваком часу дана. Велика већина јадника подлегла је у тој очајничкој борби.

Ми смо све тешкоће некако пребродили. У свом брату Фрањи имао сам мудрог, мирног, оданог, пожртвованог заштитника. Он ме је помагао увек и свуда саветима, новцем и храброшћу. Нисмо се дали. Што су нас више прогањали, то смо постајали пркоснији, одважнији и челичнији и након извесног времена, чинила нам се та велика и немилосрдна хајка као нека узбудљива ва банк игра.

Јасно је да, у оној бестијалној разјарености мађарских „вitezова“ у зеленим кошуљама, наше мучење није било више средство, већ циљ. Мучили су нас ради мучења, ради растерећења најнижих осећаја најгорег олоша. Потезе управних, финансијских, политичких, војних и осталих власти из овог доба не можемо назвати другачије, него масовним грабежним уморством. При убијању се уживало, а при конфискацији имања грабио је сваки за себе, без стида и без скрупула. Органи власти су били фанатизовани расном и верском мржњом, па се праведност и хуманост према Јеврејима сматрала једнаком велеиздаји.

Каже се да човек може да се навикне на све. Заиста је тако. У току недеља и месеци ове узбудљиве игре, моји су се живци одлично тренирали. Тешко сам се могао узбудити. Језиве догађаје примао сам већ равнодушно. Могао сам и мирно размишљати о догађајима, могао сам и да стварам планове и да их реализујем лукаво и хладнокрвно. Научио сам да ходам по танкој жици, разапетој над дубоким, смртоносним урвинама.

У критичним ситуацијама, могао сам одлично да одглумим улоге које бих замислио за један секунд. Ефекат тога могао сам проценити невероватно брзо и тачно. У глуми нисам никада учинио ни најмању грешку.

Тако сам једног дана ишао са својом торбицом у шетњу. На степеницама сам сусрео човека у коме сам одмах препознао детектива. Човек ме погледа оштро, продорно, од главе до пете. Његов поглед ми је тачно рекао да сам му сумњив. Све сам то осетио са тачношћу најфинијег сеизмографа. Ваљало се понашати за неколико секунди тако, да некако разбијем његову сумњу. Како? То још нисам знао. План који се створио у мени инстинктивно и невероватно брзо одмах сам и извршио. Ословио сам, дакле човека мирно, тужно, али ипак са поентираном сигурношћу.

– Извините нисте ви, случајно, господин Гемери? (За тога Гемерија сам знао, да станује на другом спрату, а мало пре сам га видео како је отишао од куће).

– Не, нисам – одговорио је непознати.

– Јесте ли можда ви из ове куће? Ја сам, наиме, лекар а ту тражим неког Гемерија болесника – наставио сам упорно, знајући поуздано да тај човек није из те куће.

– Питајте домара, ја нисам познат у овој кући.

– Није код куће, а његова жена коју сам малопре питао, знала ми је рећи једино да Гемери станује у овој кући, но не зна сигурно да ли станује на трећем или четвртом спрату – лагао сам даље, јер сам знао да се домар налазио у том часу на тавану са неким мајсторима ради поправке лифта.

Привидно овај кратак и баналан разговор није имао никаквог значаја. Било је то обично интересовање човека који нешто или некога тражи у непознатој средини. Ситница. Тражење најпростије услуге од човека за којег претпостављамо да је, не само у стању да нам учини неку услугу, већ да ће то и радо учинити. Међутим, у овом су разговору била



два психолошки веома важна момента. Прво, безначајност садржаја разговора. Друго, мирноћа и поентирана сигурност вођења истог с моје стране. Но, најважнији је ипак био циљ разговора, деконцентрисати тог човека за кога сам био уверен да је детектив. Не дати му времена да наслути моју вештачку пасивност, да задржи поглед на мени ма и за две секунде. Нисам смео дозволити да се сумња ма и тренутак угнезди у његовим можданим ћелијама као реална поставка и да се та сумња у датим повољним временским условима повећава, консолидује и изазове свесне акције. Мој је циљ био, да му наметнем своју вољу, да га у тим критичним тренуцима окупирам питањима како његов детективски инстинкт не би имао времена да се развије и манифестује у некој свесној радњи против мене. То је све ваљало учинити тако, да он и не наслути моју намеру, а да буде уверен како говори са човеком чији су послови обични, свакодневни и сређени. Овај утисак могао је да обузме његову подсвест бар неколико тренутака. То ми је био циљ, а то ми је и успело. Изазвао сам код њега жељени ефекат, те је за време нашег разговора заборавио на подозрење. Његова чита деконцентрација повећала је моју мирноћу и сигурност, усавршавала је моју глуму.

Сусрет је био завршен облигатним хвала и молим и уобичајеним клањањима. Силазио сам степеницама полако и мирно, но дубоко уверен да сам разговарао са детективом. После сам дуго, скоро до мрака шетао и размишљао о непознатом човеку и о целом том доживљају.

Био је већ мрак када сам се вратио кући. Тада ми рече брат:

– Имао си срећу. Чим си отишао, тражио те неки детектив из Новог Сада.

– Тако? И шта си му рекао?

– Да си код мене становао, али да си отпутовао већ пре неколико дана – наводно кући, у Нови Сад. Говорио сам с њим званично као командант зграде. Детектив је примио мој извештај без икаквог сумњичења. Уписао је добивене податке у званични акт, немајући, разуме се, ни појма, да сам ја твој брат.

– Кратка ће бити та наша срећа – рекох – брзо ће ме опет тражити.

– Не верујем. Ако администрација буде радила и најбрже и онда ће ствар трајати неколико недеља. Ко има времена, има и живота, упамти, то треба да буде наша парола, а веруј ми, брате, добра је та парола. Уосталом, наш пријатељ мора да је веома слаб детектив, он чак није тражио ни списак станара. Но, сутра ћу те свакако одјавити, па нека те онда траже. Пријавићу неку измишљену адресу као твој нови стан.

– Па?

– Па ништа. Становаћеш овде илегално, а за власти си нестао. Видиш и сам да су власти глупе, споре, пренатрпане оваквим и сличним пословима и немају нимало фантазије. Затим, немој мислити да је твоја личност за њих централно питање. Ти си у полицијској џунгли само један предмет међу стотинама и хиљадама сличних предмета. Ова неоспорна чињеница је твоја велика предност. Не треба, дакле, да се секираш нимало. Ти си паметнији од власти.

Био сам потпуно убеђен и миран. После сам брату испричао случај на степеницама па смо се слатко насмејали.

Тако је прошло неколико недеља, готово у герилским борбама између мене и власти. Постао сам веома опрезан и остао савршено миран. Сваки и најмањи успех појачавао је моју одлучност да се и даље борим.

Али, трагања власти за „непожељним елементима“ постала су све интензивнија и жешћа. Она су постала несно-

шљива. Стога смо морали често да мењамо конак. Ја и жена смо становали одвојено код пријатеља или код даље родбине па смо се опет сместили код брата. Чим је била ави-зирана<sup>54</sup> нека рација, ревизија, преметачина или слично, ми смо побегли. Једну ноћ смо провели под ведрим небом међу стенама на брду Сент Гелерт. Затим, учестала су и блокирања појединих прометних улица и трамваја. За време блокаде морао је сваки да се легитимише аријевским документима до трећег колена уназад, иначе је био ухапшен као Јеврејин. Ни ја ни жена нисмо носили жуту траку па смо се могли слободно кретати, али је ризик био велики. Међутим, срећом, никада нас није ухватила никаква блокада.

Почетком 1944. године, умро ми је отац у предграђу Пештсентржебет, где је живео као пензионер. Ово насеље је већ блокирано, те се, при улазу у њега мора свако легитимисати. Јеврејима је било забрањено да напуштају Пешту и да иду у то предграђе. Тако нисам могао ни видети свог доброг оца у његовим последњим тешким данима живота. Он је умро у својој 89. години, неколико дана пре но што би га истерали целати из куће, као што су учинили и са мојом сестром Јанком и са њеним сакатим дететом, код којих је добри отац становао.

Умро је мој отац у оној црној и крвавој катаклизми, а ја сам се веселио када ми је саопштена тужна вест о његовој смрти. Била је то срећа, велика срећа и за њега и за нас. Он је још могао умрети у свом кревету, у својој кући, а имао је бар једно од своје деце поред себе. Њега смо још могли да сахранимо као човека. Неколико дана после његове смрти целати су истерали моју сестру и њено дете из куће, одвели их не знам куда и никада их више нисам видео.

Међутим, ситуација је почела бивати несносна. У унутрашњости целе Мађарске били су већ прикупљени сви

---

54 Објављена

Јевреји, отерани у гето, после депортовани у Немачку. Ови транспорти престављају посебну, црну епопеју међу анти-семитским окрутностима тога доба. Осамдесет људи у једном затвореном теретном вагону, без хране, без ваздуха и без нужника. Мушкарци, жене, деца, здрави и болесни па и умоболни и мртви. Ти транспорти су засебни, тешки и непобитни докази високог степена „хиљадугодишње мађарске културе“.

У самој Будимпешти је такође почела концентрација Јевреја у гетима. Биле су одређене посебне јеврејске зграде и јеврејске улице. Почела је жалосна селидба. Разрушена су породична огњишта, уништене су егзистенције и разорена свака веза са људским моралом. Несрећници у жидовским кућама били су већ, у ствари, притвореници. Право рада нису имали, а своје послове у вароши могли су свршавати само у одређено доба дана. Глад, нечистоћа, болест, невероватне душевне муке, неизвесност и најцрња перспектива биле су карактеристике тих гета.

Они, који још нису били ухваћени у ову срамну и окрутну мрежу, имали су само један циљ – да се спасу. Да сачувају слободу по сваку цену. Док су били слободни, постојале су ипак извесне могућности да храбри и јаки сачувају живот, али, чим је неко доспео у гето, престао је бити човек. Ту је он само био један број, презирана и штетна животиња припремљена за истребљење.

## АУДИЈЕНЦИЈА КОД ДРЖАВНОГ СЕКРЕТАРА

Наша је парола била: не дај се! Али, видео сам да ћу у Будимпешти морати, пре или касније, да настрадам. Анти-семитизам се пооштравао с часа у час. Висока ратна одликовања, која су до сада штитила мога брата, већ нису више без резерве уважавана. Мој брат је смењен са положаја команданта зграде и постао је само заменик. За команданта наше куће постављен је један прави „њилаш“<sup>55</sup>. Тако је и мој боравак у његовој кући постао много тежи. Нови командант, као „пријатељ“ мога брата, почео је да се веома живо интересује за моју личност. Брат му је, додуше, давао потребна убедљива објашњења, но ми смо осећали да нам нови командант мало верује, да он једно говори а друго мисли и да ће сасвим нешто друго учинити. Ваљало је мислити на то да напустим своју сигурну, братску базу, да напустим Пешту.

Дуго смо размишљали, дискутовали, правили и одбацивали планове. Коначно сам израдио један, који ми се чинио најбољим. Тадашњи државни секретар за народно здравље у мађарској влади био је мој некадашњи школски друг Др Бела Јохан, иначе редовни професор Пештанског медицинског факултета. Нисмо се видели, додуше, већ 30 година, но ипак сам се надао да ме он још није заборавио и да ће ми помоћи, јер смо били у младости добри другови. Хтео сам га замолити да ме некако запосли у некој болници.

Министарство унутрашњих послова у чију надлежност је спадало и народно здравље, имало је, наиме, право да по нужди запосли и лекара Јеврејина. У том случају ти лекари су били, мада не апсолутно, ипак до извесне мере заштићени од антисемитске хајке. Неодговорни елементи могли су их, додуше, и као државне намештенике прогањати, злостављати, хапсити па и убијати, али мали број тада намеште-

---

55 Припадник мађарске фашистичке организације

ника Јевреја сматран је као друштвено корисна каста, и уживао, ипак, извесну заштиту закона.

Чим сам више размишљао о овом плану, тим ми се он више свиђао. Требало га је једино остварити. Но, то није баш било лако. Требало је, пре свега, доћи до државног секретара, који је био велика личност, шеф целокупне здравствене службе у тадашњој Мађарској. Наиме, на свим институцијама била је при улазу истакнута објава „Јеврејима је строго забрањен улаз“. Ова забрана важила је нарочито за такво високо надлештво, као што је Министарство.

Након дугог размишљања одлучио сам се на смели напад. Једног јутра сам обукао свечано одело, узео жуте кожне рукавице од јеленске коже, сео у један нападно елегантан такси и одвезао се до зграде Министарства народног здравља у Будиму. Пред зградом је стајао униформисани портир. Искочивши из таксија, стао сам тачно пред портира и запитао га војнички-енергичним тоном:

– Да ли је већ дошао милостиви господин државни секретар Јохан?

Мој је наступ био тако ауторитативан, сигуран, а с обзиром на жуте рукавице и такси, како би рекао Мађар, толико господствен, да је портир, који је био вероватно ислужени подофицир, заузео став мирно, скинуо капу и поклонивши се, одговорио учтиво:

– Ту је, велеучени господине. Баш мало пре је дошао.

На то сам извадио из свога новчаника педесет пенга<sup>56</sup> и запитао шофера колико му дугујем

– Дванаест пенга рече ми шофер.

– Исплатите шофера – кажем сада портиру – дајте му 10 пенга напојницу, а кусур задржите за себе.

---

56 Мађарски новац

Бакшиш од 20 пенга у оно време био је, неоспорно исто тако господски као и мој тон. Ова су два фактора и деловала на портира у жељеном правцу. Опет је скинуо капу и – док сам улазио у зграду Министарства, он је просто заборавио да ме легитимише. Вероватно био је исувише збуњен мојим великим господством.

Био сам, дакле, већ у згради тог недокучивог Министарства. Брзо сам нашао и собу милостивог господина државног секретара. У предсобљу ми је саопштила секретарица да је милостиви господин заиста у кабинету, али ће странке примати тек од 12 часова. Било је тек девет. Пријавио сам се за аудијенцију. Секретарица ме је записала у неку књигу, а ја сам се након неколико минута налазио опет у ходнику.

Шта да радим до 12 часова? Изаћи? Ни за бога. Ту морам да сачекам време аудијенције. Шетао сам по дугачким ходницима огромне зграде читаво пре подне. Све ходнике сва четири спрата обилазио сам по неколико пута. Измерио сам у корацима њихове дужине, израчунао отприлике укупну дужину свих ходника, избројао прозоре, прозорска окна, врата и не знам шта сам још све чинио да ми прође време. Коначно дочекао сам и време аудијенције.

Државни секретар Др Јохан био је помађарени Немац, родом из Печуха, где му је отац био лекар. Био је висок, мршав, озбиљан, хладан, достојанствен као прави строги професор на ригорозу<sup>57</sup>. Он је стојао поред свог великог и лепог писаћег стола испод велике слике Хортија и мени се чинило, као да тамо стоји отеловљена моја судбина. У првом часу нисам од њега очекивао ништа добро. Тај строги професор и неограничени господар свих лекара није више мој школски друг. У часу мог уласка у собу, он погледа прво у књигу пријављених па после у мене.

– Милостиви господине државни секретаре...

---

57 Усмени испит за постизање докторске титуле

Др Јохан учини два корака напред, стаде тик пред мене, погледа ме, насмеши се и пружи ми руку:

– За тебе сам ја Бела као некад. Веселим се да те видим.

Био сам дирнут. Тај је остао човек, лекар, друг. Мој школски друг. Сусрет је био срдчан, интиман. Могао сам му испричати све. Он је чак тражио да му кажем све што ме тишти. Ја сам му описао своју бедну, критичну ситуацију. Наше бекство из Новог Сада, илегалан живот у Пешти, све. Слушао је са великим интересовањем и озбиљно.

Др Јохан је дуго гледао замишљено и тужно у даљину. Онда се окрену према мени и запита:

– А шта мислиш, како могу да ти помогнем?

– Хоћу да радим. Да радим као лекар. То је за мене сада једини модус вивенди у Мађарској.

– Па добро ја ћу да те пошаљем на принудни лекарски рад у село. Далеко на Румунску границу. Тамо живе добри људи. Пристајеш ли?

– Пристајем.

Он извади из фијоке неку листу и дуго ју је студирао. Затим ми рече:

– Отићи ћеш у село Окањ у жупанији Бихар. Пристајеш?

– Пристајем, али бих хтео да поведем са собом и жену, јер је и она у великој опасности овде у Будимпешти.

– То није могуће. Човек на принудном раду не може да живи са породицом... Некако се помогне на други начин. За сада није могуће... можда доцније. Ја имам могућности да мобилишем само тебе .

Оборио сам главу. Обузе ме неки велики бол, нека црна слутња. Па ипак нисам хтео да се предам сентименталности и, након неколико тренутака ћутања, подигао сам одлучно главу и рекао:

– Пристајем. Молим да ме пошаљеш у Окањ.



– Онда је све у реду. Радујем се да ти могу помоћи. Седи. Сео сам у дубоку фотељу а др Јохан ми је дао још неке информације у вези са мојим будућим дужностима. Затим је потражио од једног чиновника празну маршруту (објаву). Он ми је даде говорећи:

– Сада иди у суседну собу, да ти секретарица испуни маршруту. Када она буде готова донеси ми маршруту натраг, да је потпишем. Но, молим те да се пожуриш, јер морам да идем. Зове ме председник владе.

Примио сам празну бланкету и отишао у суседну собу. Тамо је радила секретарица нешто на писаћој машини. У соби је било још неколико странака.

– Милостиви господин државни секретар је рекао да ми испуните овај формулар.

– Одмах, само да свршим са овим господином. Изволи-те сести и причекајте мало.

Чим је она изговорила ове речи, у најдубљој дубини моје подсвести се родила једна идеја. Она се родила невероватно брзо као што је, можда, стоти део једне секунде. Непозната колаборација најскривенијих и најфинијих нервних влакана и можданих ћелија је сада радила муњевитом брзином и одлучила моју даљу судбину случајно, инстинктивно, срећно. Чим је секретарица изговорила последњу реченицу, као да сам пао у неки транс. Све што сам од овог тренутка урадио, радио сам у трансу (несвесно).

Окренуо сам се и вратио смело у собу државног секретара.

– Је ли већ готова маршрута? – запита ме државни секретар.

– Није готова. Секретарица је исувише запослена. Требало би да чекам. Но, с обзиром да се ти, милостиви мој господине, журиш, мислио сам да, ако допустиш, испуним

рубрике маршруте сам да ти не би чекао због мене. То би ми било заиста непријатно.

– Врло добро, седи и пиши.

Извадих своје налив перо и почех испуњавати разне рубрике маршруте. Име, презиме, очево име, место и година рођења, занимање и тако даље. Кад сам дошао до рубрике вероисповести, срце ми је почело јаче куцати. Ипак сам испунио и ову рубрику правилно написавши реч „мојсијеве“. Затим сам испунио и све остале рубрике.

Државни секретар прочита бланкет, потписа и удари на исти округли печат Министарства унутрашњих послова. Измењали смо још неколико речи, па смо се растали.

Био сам опет на ходнику чије сам све углове могао да простудирам у току дугог чекања на аудијенцију. Сада сам имао у џепу веома вредан докуменат са печатом Министарства унутрашњих послова, према којем сам постављен као општински лекар села Окња, те као такав имао право да отпујем до назначеног села. Тај мој веома важан докуменат имао је само једну једину грешку: рубрику са вером. Када бих ја ову грешку могао неупадљиво поправити, докуменат би заиста вредео велике паре. Могу ли то учинити? Смем ли то? Могу и хоћу. Та, био сам у трансу, а све што сам учинио, диктовале су ми непознате силе које дејствују само у таквом изузетном стању.

Отишао сам, дакле, на други спрат у један забачени угао ходника. Ту је био један сто са столицама. Сео сам, извадио из џепа свој докуменат и истим пером и мастилом написао поред речи „мојсијеве“, у продужетку, „али по наређењу министра Унутрашњих послова именовани се не сматра као Јеврејин, јер је одликован златном медаљом у Првом светском рату и стога није дужан да носи ознаку Јевреја.“

Када сам своју објаву овако удесио, ставио сам је у џеп и изашао задовољан из зграде Министарства. Портир, дубоко клањајући је скинуо је капу, када сам прошао поред њега.

## ОКАЊ

Окањ је велико село у жупанији Бихар у близини Нађварада. Становници су прави Мађари и говоре најчистијим и најлепшим мађарским језиком. По вероисповести припадају реформаторској цркви. Земља је богата, а сељаци су релативно живели у благостању. Сељаци су доброћудни, поштени, слободољубиви. Уопште, житељи овог краја су носиоци најлепших особина мађарског народа. Фашизам, антисемитизам, војну диктатуру и пријатељство с Немцима мрзели су, а то нису ни тајили. Они воле своју земљу, свој родни крај и своје мађарство, оно племенито, човекољубиво и вредно мађарство.

Село се налази у срезу Нађсалонта, у којем су се простирали велики феудални поседи. Ту је, на пример у близини села Гест, имање породице грофова Тисе од неколико хиљада јутара затим само село Окањ са великим комплексима земље јеврејске племићке породице Шварца де Окањ и тако даље. Раскошни дворци, парадне кочије, бизарни породични грбови, позлаћене грофовске и кнежевске круне, тачно поређана аристократска хијерархија племића, барона, грофа и кнежева, експлоатација сељака без земље или ситно поседника дали су карактеристику менталитета и расположења села. Но сиромашни сељаци и средњаци били су на једној линији у мржњи према Немцима, који су их у прошлости толико пута преварили. Владину фашистичку, реакционарну и ненародну политику репрезентовали су само органи власти, пре свега жандармерија, но ни они, сем појединих каријериста, нису били искрене присталице теутонског<sup>58</sup> загрљаја хитлеризма.

Општински бележник, по имену Хегедиш Шандор, био је католик и убеђени фашиста, а таквих је било у општини

---

58 Германско племе које је важило за пример колективног јунаштва

још неколико писара. Бележник је био мој службени шеф, а жандармеријски наредник мој непосредни контролни орган.

Примили су ме коректно, али нападно хладно. Наиме, искрсло је, одмах при мом доласку у село, питање моје несрећне вероисповести. Водила се дискусија, да ли ме треба третирати, и поред тога што не носим жуту траку, као Јеврејина или не, имам ли право да станујем и да се храним код хришћана или не. Против мене је био бележник, који је ставио разне приговоре „у мом властитом интересу“ и саветовао ми да узмем неку собицу сам, одвојено од аријеваца, негде у близини жандармеријске станице. Пошто такву изоловану собу нисам могао добити, решио је мој спор председник општине, паметан, бистар сељак у моју корист да, с обзиром на то што се по маршрути коју ми је издало Министарство унутрашњих послова не сматрам Јеврејином, имам право да станујем и да се храним и код хришћана. Бележник није био, додуше, уверен да је то законито и у складу са хришћанским моралом, али је ипак примио к знању одлуку председника.

Узео сам дакле једну собицу у малом пансиону које је у селу фунгирао<sup>59</sup> као хотел. Власница пансиона била је нека стара вештица, некадања жандармеријска куварица. Мрачна личност са карактерним особинама хијене. Она је тачно проценила моју деликатну ситуацију, ћутала је, али ме је просто лихварски искоришћавала с обзиром на моје не баш чисто аријевско порекло. Поред тога, јео сам одвојено од осталих, на трему. Она ми је више пута објашњавала да је зато, што ме држи у свом пансиону, примила на себе велики ризик, те морам и ја бити увиђаван, то јест да плаћам, без приговора, све што она тражи. Шта сам могао? Плаћао сам, како се каже господски.

---

59 Функционисао

Затим, имао сам неприлике и због пријавнице. Брат је одјавио у Будимпешти да сам отишао у непознато место, па нисам имао одјавницу из Пеште. Исто тако нисам имао одјавницу из Новог Сада. Међутим, Један грбави, подмукли општински писар је упорно тражио од мене ту одјавницу. Коначно, пошто место мог пријашњег сталног боравка ипак нисам могао затајити а да не постанем сумњив, навео сам да долазим из Новог Сада.

Грбави писар је са педантном званичношћу проверио моју тврдњу. Када му је јављено из Новог Сада да су моји наводи тачни, али да сам отуда отишао већ у марту, он се упорно интересовао где сам био од марта до јуна 1944. године. Обмањивање тог грбавог писара остало је на репертоару међу мојим деликатним задацима у току целог мог боравка у Окњу. Два пута сам му дао лажне податке, једанпут сам му украо акт са његовог стола, а трећи пут сам набавио преко мог брата лажан, али за мене повољан извештај из Будимпеште од „Команде зграде“. По овом извештају био сам сталан становник у кући, био сам по занимању болнички лекар, а полицијски су документи о томе, међу осталим и моја пријавница, уништени у току бомбардовања, но „команда зграде“ предузела је мере да се набаве од полиције дупликати, који ће се накнадно доставити...

У Окњу сам замењивао општинског лекара. Он је био у војсци. Брзо сам стекао симпатије становника. Посла сам имао много, а и добре материјалне услове за живот. Нико није правио питање више због моје вере. Изгледало је да се на то уопште заборавило.

Са мојим контролним органима, жандармеријом, такође сам врло добро живео. Зато сам имао да захвалим срећном случају. Наиме, на неколико дана после мог доласка у село, сломио је командир жандармеријске станице наредник Шомођи руку. Ја сам преломљену кост прописно имобилисао и наредника послао у војну болницу у Дебре-

цин. После извесног времена он се вратио пошто му је било одобрено шест недеља боловања. Био је према мени веома љубазан и испричао ми да га је у Дебрецину прегледао професор универзитета, који му је рекао, да ни он не би то могао боље да уреди. – Стога видим – наставио је наредник, – да сте као лекар на свом месту. Ако се будете понашали и као човек патриотски, ја ћу то знати да ценим.

Благонаклоност жандармеријског наредника било ми је од велике помоћи, јер су ти и слични органи власти били некрунисани краљеви у мађарским селима. Када су се појавили ти полубогови у својим полуцилиндрима накићеним петловим перјем, сељак је некако осећао да пред њим стоји сама конкретизована државна власт у читавој својој големости, и окрутности, јер су мађарски жандари умели да створе страх и трепет речима, кундацима, батинама, па и мецима. Но, страхопоштовање сељака при појави жандара било је само привидно. Сељак је мрзео жандармерију из дна душе. Њих је сматрао подсвесно експонентима Немаца и господара. Стога су били према њима, додуше, принудно покорни, али су им лукаво подваљивали где год и кад год су могли.

У сваком случају, бити у благонаклоности код такве једне личности у селу за време Другог светског рата, није била мала ствар ни за сеоску сиротињу. А кад је један Јеврејин на принудном раду уживао ту благонаклоност, то је вредело као главни згодитак на лутрији.

Ова благонаклоност била ми је, заиста, преко потребна. Таласи званичног антисемитизма допрели су већ и до самог села. У Окњу је живело око десетак јеврејских породица. Лекар, ветеринар, занатлија, арендаши<sup>60</sup> и тако даље. Све су те породице биле, убрзо по моме доласку, пописане и стављено им до знања, да ће бити брзо исељене, то јест

---

60 Закупци пољопривредне земље

концентрисане по варошицама. Међу тим несрећницима био је и општински лекар, др Барањи, који је радио у Окњу већ 40 година и био међу сељацима веома уважен. Ту је био и општински ветеринар, најомиљенији човек у селу. Па и остали: жене, деца, старци, болесници, који су се родили у Окњу и чији су преци тамо живели већ неколико стотина година. Тада се то радило на читавој територији „круне Светог Стефана“.

Пописано јеврејско становништво чекало је своју судбину у мучној неизвесности, под надзором жандармерије. Нико од њих није могао више без нарочите дозволе да напусти свој стан, а напустити село уопште није било могуће. Ја сам те несрећнике посматрао са извесне дистанце, јер они ни са ким нису смели више да опште. Кад би ме неко од њих звао као лекара, тек онда сам имао непосредан увид у њихову велику, велику беду. Људи су седели у својим кућама на белом хлебу као на смрт осуђени у робијашкој ћелији. Драматичне, очајне, неописиве породичне сцене одигравале су се у овом ишчекивању. Они, који нису више могли владати собом, извршили су самоубиство. Бурне манифестације напетих живаца и пониженог људског достојанства тих Јевреја потресле су ме неколико пута у тих 10-14 дана, колико је ово чекање трајало.

Власти су остале безобзирне, неумољиве. Несрећницама је речено да је то наређење Немаца, а против те неизмерне силе, не може нико ништа учинити. Извршиоци пак наређења виших власти били су жандари. Они су по добијеним наређењима поступали веома ревносно, са садистичком педантношћу.

У мени су се у тим данима рвала два елементарна осећања. Једно ме гонило да останем што даље одвојен од ових несрећника, да се не мешам с њима, да будем невидљив и да уопште нестанем са видика, да ме забораве како не бих случајно и сам упао у ту мрежу смрти из које



више нема спаса. Друго ме осећање терало у њихову близину, да их видим и чујем, да их тешим, да им помогнем. Но, брзо сам морао увидети да сам савршено немоћан и да је најбоље не бити у њиховој близини.

Коначно је освануо дан депортације. Тај дан нећу никада заборавити. Депортирци би морали да иду пешке до среског места, око 40 километара. Могли су са собом понети само колико су били способни да сами носе. Но, поштено становништво села Окња, које је живело вековима у заједници са тим несрећницима, није хтело да допусти оваку нечовечност и овакву срамоту. На дан поласка дошла су пред школу, где је било зборно место, сељачка кола да одвезу те јаднике. Кола су дошла без наређења, боље рећи против наређења власти. Овај човечански гест сељака није био по вољи жандармеријском официру који је руководио транспортом.

На зборном месту скупило се читаво село, да се опрости од депортираца. Сељаци су донели храну, помагали при ношењу пакета и уопште су учинили све, како би патња несрећника била што мања. Жене су плакале, а мушкарци су гледали пред собом озбиљно, намрштено, са пригушеним револтом, или су гласно негодовали. Поп реформаторске цркве изашао је са целом породицом, тешио је своје дугогодишње добре пријатеље, љубио се са њима плачући као дете.

Ове манифестације човечности никако нису биле по вољи извршиоцима наређења – жандармима. Жандармеријски официр није ни тајио своје негодовање и јавно је хтео да укори ове непожељне симпатизере, рекавши:

– Срам вас било, зар ви Мађари се упуштате у пријатељство с тим вашљивим чивутима!

– И они су људи. Нимало се не стидимо – чуло се из гомили.

– Наређујем да се удаљите одавде, иначе, може се догодити да и ви пођете с њима.

– Срамота је то! Стидимо се што смо Мађари!

– Наредниче!

– Изволите, господине поручниче.

– Свакога ко не припада транспорту, сместа одстраните са трга, а онда нека крене транспорт. На колима могу носити само ствари. Ове чивутске свиње ће сви ићи пешке.

– А болесни?

– Нема болесника. Не признајем никога за болесника. Завршио сам. Извршите наређење!

Наредник је помоћу осталих жандарма почео да одстрањује народ са трга. Но, то је ишло тешко. Народ није показивао нарочиту вољу да се удаљи. Манифестације негодовања учестале су и постале све гласније. Била је у изгледу бучна демонстрација, па је стога официр наредио покрет.

Жалосна поворка кренула је. Она је кренула као сведок дегенерисане „хиљадугодишње мађарске културе“. Неизмерна бол, неизмерна несрећа и неизмерна срамота кренула је са овом поворком јадника. Али, то је била само једна поворка. Међутим у оно време кретале су се стотине таквих поворки бола, несреће и срамоте по читавој Мађарској и то једино ради интереса владајуће официрске и племићке клике. Не зна се да ли је била већа глупост, шовинистичко-политичка ограниченост или крволочност ове клике. Поштени мађарски народ се стидео због ове срамоте коју су, у његово име, вршили ти дегенерисани изроди.

Поворка је кренула. Јевреји су морали да напуштају своје куће, свој родни крај и живот културних људи. Они су у овом часу постали прогоњене животиње, штетне, омрзнуте, на смрт осуђене животиње. Без обзира на заслуге, они су били од овог часа стављени ван свих људских закона навод-

но по тражењу немачких власти, али уз одобрење мађарске владе. Тај срамни акт извршили су мађарски официри цела-ти са страшћу и свесно. То су извршили официри, племићи, помађарени Немци и остали мрачни типови.

Село Окањ остало је без Јевреја. Представник овог на-паћеног народа био сам још једино ја, мада по својим до-кументима нисам третиран као Јеврејин. Живео сам тада у Окњу у некој тужној, тупој, инертној летаргији. У селу ме нико није дирао, јер сам радио много, савесно и успешно. Једини непријатељи су ми били бележник, грбави општин-ски писар и један подмукли жандар. Тако сам то тада оце-нио, а моја претпоставка, како су касније догађаји потврди-ли, била је тачна.

Што се мене лично тиче, моја ситуација била је момен-тално сношљива. Али, из Будимпеште сам добијао очај-ничка писма од своје жене. Мој брат ми је, такође, писао, додуше одмереније, али чак и из његових писама, која су била пуна утеха, могло се видети да је ситуација моје жене у Будимпешти опасна, критична, несношљива. Жена ме је заклињала да је спасем, јер јој је живот у сталној и непо-средној опасности. Мој брат ми је објаснио њен страشان положај значајним речима: „било би добро, да је чим пре пребацимо у Окањ, јер би она тамо била сигурнија. То ми је сада најглавнија брига, али ни сам не знам како и шта ћу”.

Моја жена морала је тада да спава сваку ноћ на дру-гом месту, код даље родбине или код пријатеља. Али окрут-ности фашиста изазвале су међу становницима формалну панику. Свако се бојао и на крају већ нико није хтео, тачније, није могао не пријављено лице да прими на конак. За ова-кав прекршај била је предвиђена и одмах извршивана смрт-на казна. Поред тога, скоро сви Јевреји су били тада већ у гетима, опкољеним јаком стражом. Ономе ко доспе у гето није више било спаса.

Живот моје жене био је тада узбудљива, ризикантна, панична игра у жељи да остане ван мреже очите смрти. Оваква игра била је једина могућност да се човек евентуално спасе. За такву игру била је потребна, пре свега, храброст, а за храброст су потребни добри живци. Међутим, моја сирота, слаба и испаћена жена, имала је слабе живце. Стога сам и толико страховао за њен живот. Стрепео сам кад год сам од ње примио писмо.

Помогао ми је случај, чудно, као што се појављује *deus ex machina*<sup>61</sup> у грчким трагедијама у последњем часу.

Једног дана ме је хитно тражио командант жандармеријске станице, наредник Шомођи. Он ми је рекао, да му се жена са дететом налази у оближњем селу код таште и да је дете тешко болесно. Звали су лекара из среског места, али је детету још горе. Одмах смо пошли колима и за сат и по смо стигли.

Наредниково дете је било, заиста, у тешком стању. Лекар који га је пре два дана видео, установио је да дете болује од ангине. Међутим, радило се о најтежој форми дифтерије грла. Пошто болест није била благовремено откривена и лечена, процес је узео таквог замаха да је душник детета био скоро посве зачепљен. Дете је тешко дисало и било је плаво као шљива.

– Касно је, господине наредниче – рекао сам – али ми ћемо ипак нешто покушати. Одмах да се донесе серум. Нека неко брзо одјаше до апотеке. Ја ћу остати код болесника.

Апотека је била удаљена 20 километара. Коначно је стигао серум и ја сам детету дао велику количину. Остао сам крај болесника у тешкој неизвесности пуних тридесет часова, без спавања, без одмора. Коначно, видело се, да је

---

61 Латинска изрека која се користи да опише неочекиван, вештачки или невероватан лик или силу која се изненада појављује и решава ствар која је до тада била нерешива.

серум ипак учинио своје. У грлу се одвојила велика парчад некротичног<sup>62</sup> ткива, дете је лакше дисало, крвоток је такође функционисао правилније.

– Дете је спасено – рекао сам нареднику.

У том часу сам био за наредника бог, а не Јеврејин на принудном раду, коме је он био неограничени господар. Нисам му био у овом часу Јеврејин кога је он могао гонити, кажњавати, злостављати, батинати, па чак и убити.

Био сам свестан свог, не само медицинског, већ и психолошког дејства. Но, наредник је хтео са своје стране да ми покаже захвалност. Стога, када је детету било већ сасвим добро, примио сам од њега, поред ласкавих речи, и позив за један недељни ручак.

Ручак је био одличан. Наредник ме је заиста богато почастио. Било је и доброг вина. Пио сам и ја, а нарочито мој домаћин. Но, док је на мене вино деловало изричито депресивно, мој се домаћин необично расположио од пића, па ме, онако у својој алкохоличној еуфорији, запита:

– Реците ми, докторе, зашто сте увек тако жалосни?

– Ви знате, господине наредниче, да бити Јеврејин данас није лака ствар.

– Али ипак, вас као да тишти нека нарочито велика брига.

– Па признајем, није ми лако.

– Знам, знам, али... видите, ја сам вам пријатељ ...можда ћу моћи да вам помогнем. Не бојте се, причајте ми шта је то с вама.

Осећао сам да је заиста погодан психолошки моменат, да затражим његову помоћ. Зашто не? Жандармеријски наредници били су у Мађарској одвајкада велика господа. Но, њихова власт је за време Другог светског рата била скоро

---

62 Измумируће ткиво

неограничена – нарочито у односу према Јеврејима. Зашто не би могао, да ме помогне наредник Шомођи, ако он то истински хоће? А осећао сам да он, бар у том моменту, хоће. Стога сам му објаснио бедну ситуацију своје жене.

Наредник Шомођи ме саслушао пажљиво и са очигледним саучешћем. Затим је испио још неколико чаша вина наискап, па заћутасмо. Он је дубоко размишљао. Коначно, примакао се ближе мени, па ми рече тихо и изговарајући сваку реч засебно:

– Ви сте мени спасили дете, а ја ћу вама спасити жену. Разумете ли? Не треба да се бојите ништа. Наредник Шомођи је човек, а није ни рђав човек. Нисам ја донео законе против Јевреја и знам, да су ти закони неправедни, јер има и ваљаних Јевреја. Знате свему су криви ти проклети Немци, али вама морам помоћи.

– Унапред вам велико хвала, господине наредниче.

Наредник Шомођи попи још неколико чаша вина, па опет заћута. Ја сам се бојао, да се он већ толико напио, да више не влада собом и да ће заспати, а сутра, када се отрезни, мислиће о мојој ствари сасвим друкчије. Но, преварио сам се. Наредник је био, додуше, расположен од пића, али је потпуно владао собом. Он је интензивно размишљао не говорећи ништа.

Након извесног ћутања, које је трајало дуго, наредник се одлучно диже са своје столице, приђе телефону у истој соби, зазвони и зовну командира своје чете у варошици Беретјо-Ујфалу.

– Овде штабни наредник Шомођи. Молим покорно, господине натпоручниче, да ми одобрите два дана одсуства, ради хитних приватних послова морам да идем у Пешту. Заступаће ме наредник Нађ. Безусловно морам да идем. Иначе је стање у реону редовно. Да, да све је у реду. Објаву ћу написати сам за себе.

Он одзвони, а мени се чинило да то звони моја судбина, да звоно објављује спас моје жене.

Наредник је сада опет сео сасвим близу мене. Точио је и мени и себи. Кад смо испразнили чаше, он ми рече:

– Сада пазите добро, господине докторе. Ја сам се одлучио да спасим вашу жену. Довешћу је овамо, а овде је неће смети нико дирати. Ви ћете ми дати њену адресу, а ја ћу још ноћас да отпутујем у Пешту. Имам у Пешти сестру. Ви ћете написати неколико редака вашој жени, а моја ће јој сестра однети писмо, да се не би уплашила од мене. После ћу ја отићи по њу и она ће доћи са мном овамо. То је мој план. Сад је то моја ствар, а ни ви ни ваша жена не треба да се бојите ништа.

Ја се више нисам ни бојао, јер сам видео његову добру намеру. Нисам тада видео у нареднику Шомођију омрзнутог мађарског жандарма, нисам се више плашио ни његове пушке обешене на белом зиду. Веровао сам му потпуно и радо, јер за мене је његов смиони и човечни предлог био најлепша манифестација људске душе у најтежим приликама.

Наредник Шомођи је отпутовао још исте ноћи у Пешту. Ја не могу да пијем, али у току она два дана, док је он био на путу, стално сам пио. Вино, ракију, што год сам нашао.

Трећег дана стигао је наредник Шомођи и довео је моју жену — у оковима, као пратилац ухапшеника. Налог за хапшење написао је он сам на званичном формулару. Тако је текло путовање глатко.

– Другачије би било опасно — објаснио ми је у смеху наредник Шомођи. Имао је право.

Била је, срећно решена моја највећа брига. Скоро сам био и задовољан. Но, драматични догађаји су се ређали око мене у немилосрдном континуитету. Дамоклев мач је и даље висио изнад моје главе.

Једног дана примио сам наређење од среског лекара, да ћу убудуће, поред редовне дужности, да вршим дужност општинског лекара и у суседном селу Шакард-Керестур. Ствар ме је почела занимати, јер сам знао да у том селу има лекар такође Јеврејин на принудном раду. Тај лекар носио је, чак и жуту траку.

Сазнао сам, да су га јако волели у Шакард-Керестуру, па чак и у среској варошици, где је он као хирург успешно оперисао и жену самог свемоћног среског поглавара. Тај срески поглавар, у знак своје захвалности, испословао је код надлежних власти дозволу, да се породица тога лекара пресели у село Шакард-Керестур и да цела породица може живети у заједници као „корисни чланови друштва”. Мој колега, пресрећан због тога, послао је добијену дозволу жени, која је боравила у варошици Мункач. Жена и дете кренули су на пут и онда је требало да стигне у тачно уговорено време до мужа. Мој колега пошао им је у сусрет до великог железничког чвора Нађварад и чекао нестрпљиво долазак воза на перону.

Воз је стигао. Стигли су и његови мили, али су му жена и четворогодишње дете изашли из воза у пратњи до зуба наоружаног жандарма, који их је на путу лишио слободе и поред прописне пропуснице.

Тада су, наиме, сви жандарми који су вршили службу на возовима имали наређење да ухапсе свако лице које путује са жутом траком. Таква су лица Јевреји и они немају право да буду слободни, а још мање имају право да путују. Несрећна породица општинског лекара из Шакард-Керестура је путовала са жутом траком.

Жандарм их је одвео у жандармеријску станицу, а следећим возом били су враћени. Куда, то нико никада није могао сазнати. Кући у Мункач никада више нису стигли. Мужу, који је стајао на перону неколико корака од своје по-



родице, нису дозволили да с њима говори. Нису дозволили ни да им се приближи. Убрзо је и он нестао. Носио је, сиромашак, жуту траку, па га је ухватила нека патрола, која је била већ непосредно под немачком командом. Иако је био постављен за општинског лекара, вршио важну функцију и био користан, није му ништа користило. Свршио је у неком крематоријуму Рајха.

## НА ПРАГУ ГЕТА

Били смо у другој половини 1944. године. По ратишима су одјекивали последњи акорди крвавог рвања светлости са мраком. Исход рата био је већ свакоме јасан. Сваком иоле паметном човеку била је скоро пропаст фашизма већ готова чињеница. Баш због тога, Хитлер је био неумољив у свом лудом, крволочном и мегаломанском пароксизму<sup>63</sup>.

У том времену рат је пао на мађарско село као нека свеопшта, крвава, црна и тешка туга. Живело се тешко. Војсци, у првом реду немачкој војсци, били су потребни све већи контингенти жита, стоке и осталих важних артикала. Била је потребна и радна снага за пољопривредне послове, за копање ровова као и за повећани погон у фабрикама. Све је то морао дати у првом реду сељак.

Са ратишта враћали су се сакати, унакажени, и телесно и душевно страховито пропали млади људи. По варошима се гладовало, а новац је имао сваки дан све мању вредност.

У јесен 1944. године, уочи дефинитивне политичке, војне и моралне пропасти мађарске државе, била је до крајности расприривана верска, расна и национална мржња.

Али, могао сам са задовољством да констатујем, да се у Окњу могла на прсте избројити „браћа“ у зеленим кошуљама. Сељачки народ је био упоран у свом поштењу. Стењао је под теретом, али се није сломио. Сељак је ћутао, али је у њему горела елементарна мржња против ненародног, прљавог, немачког режима. Сељак је хтео да буде Мађар у најплеменитијем смислу ове речи, он је хтео да буде слободан и желео је да мирно живи и ради на родној грудии.

Ја сам тих дана био нарочито јако запослен. Велики је број људи био позван на јавни рад. Они што су је јавили као

---

63 Највиши степен узбуђености

болесни слати су у општинску амбуланту, па ако сам издао уверење да су заиста болесни, били су ослобођени рада. Ја сам давао уверења веома дарежљиво. То је био тада једини начин да се борим против мојих крвних непријатеља.

Сељаци, знајући мој либералан став, јављали су се у све већем броју ради ослобођења од присилног тешког рада. Ова је чињеница брзо пала у очи властима и почели су мотрити и на мене и на моје од рада ослобођене болеснике. Брзо су ухватили неколико таквих болесника, како раде на својој властитој земљи.

Пукла је брука. Свуда се говорило да ја саботирам најсветију ствар Мађарске. Дошао је у Окањ сам срески поглавар, позвао ме у канцеларију општинског бележника и тамо ми кратко и јасно саопштио да ће ме, уколико још једном будем испољавао свој непријатељски став према „светој борби“ Мађарске у свом стручном раду, он лично стрељати као шугавог кера. Том приликом се задовољио тиме што ме је титулисао са „чивутска курва“.

Овако натеран на „потребну патриотску дисциплину“, морао сам да заузем према пријављеним радницима и сељацима објективни став при оцени способности за рад. Број оних које сам прогласио за рад неспособним нагло је опао. Трудбеници – који нису знали за моју поменућу аудијенцију код среског начелника – постали су, разуме се, нерасположени према мени. Неки су чак почели да ме сматрају непријатељом мађарског сељачког народа у Окњу. Осећао сам се нелагодно. Видео сам деликатну ситуацију али нисам могао другачије да радим, јер нисам имао разлога да се предам илузији, да се, наиме, срески начелник шалио са мном и да ће он имати неких скрупула око тога да ли да ме убије као шугавог кера или не.

Стављено ми је, дакле, на разне начине до знања, да се не одобрава мој лекарски рад у комисији за оцену способ-

ности. Највише су загаламили богати сељаци, јер сам избегавао нарочито њихово ослобођење од рада.

Шта се десило иза кулиса нисам могао сазнати никако. Но, чињеница је да се 24. августа 1944. године, појавио један жандарм у моме стану и саопштио да смо, жена и ја – у име закона – лишени слободе. Жандарм нас је позвао да спакујемо своје најнужније ствари, јер ћемо бити одведени у Нађварад.

Можете ли замислити нашу констернацију<sup>64</sup>. Све је ово дошло као гром из ведра неба. Жандарм, разуме се, није хтео или није могао да нам да никакво даље објашњење. Он је дошао после ручка и остао код нас све до вечерњег воза, којим смо морали да отпутујемо.

Пре поласка предао нас је на станици другом жандарму у пуној ратној опреми. На пушци је имао натакнут бајонет, а за појасом две бомбе. Он је говорио са нама мало, а оно што је казао, било је строго, званично. Били смо третирани као нарочито опасни зликовци.

У возу је био за нас резервисан посебни купе, у који нису имали приступ слободни грађани. Жандарм нас је чувао пажљиво, па чак и у клозет нас је пратио са натакнутим бајонетом. Нема шале, ухапшени смо. Доспели смо у мрежу смрти. Спаса више нема.

После пола ноћи стигли смо у Нађварад. Ту нам је жандарм саопштио да морамо чекати и да ћемо сутрадан ујутро поћи даље у Дебрецин. Питали смо га како, куда, зашто? Но он није хтео више ништа да каже.

На станици је било много света. Ваздух је био тежак. Једва смо могли да стојимо у гужви путника. О седењу или лежању није било ни говора. Жандарм нас је одвео пред станичну зграду, испод једног дрвета, где нас је везао ланцем за стабло. Што је сигурно, сигурно је. Нама је било хлад-

---

64 Очајање

но и страховито смо били уморни, а жандарму је, очигледно била цела ствар досадна.

Нека жена нудила је собу за преноћиште у близини станице. Предложих жандарму да пођемо, јер нема смисла да ту стојимо целу ноћ. Ја ћу да платим за нас све. Испочетка се нећкао, али је коначно ипак примио мој предлог, разуме се, у интересу свог комодитета. Притом је био одлучујући фактор жена која нам је нудила стан. Она је наиме била лепушкаста, кокетна и са својим сјајним очима обећавала жандарму угодну ноћ.

Успут смо купили у једној крчми вина. Љубазна жена је то поздравила са одушевљењем. Ни жандарм се није противио. Скоро расположено смо стигли у једну забачену улицу, у којој је једна ниска, оскудна кућа требала да нам послужи као преноћиште.

Унутрашњост куће беше слабо осветљена. У свим просторијама била је тешка атмосфера, осећао се задах плесни, оштрог парфема и смрада клозета. Љубазна газдарица одредила нам је једну малу собицу са креветом. Постељно рубље било је страховито прљаво. Зидови собице били су влажни, обојадисани ултрамаринском бојом и украшени старим разгледницама. На старом, отрцаном креденцу била је урамљена и увеличана фотографија у бојама неког наредника у парадној униформи. Изнад креденца је висила слика богородице са малим Исусом, замазана изметом муха. Собу је осветљавала лојана свећа. Гвоздена решетка на прозору, као да је узидана таман за овакве госте.

Наредник и љубазна газдарица сместили су се у собу поред нас. Но служба је служба. Пре него смо се растали, наредник нас је збринуо како то доликује савременим органима власти. Руке нам је ставио у окове, а ланац привезао за решетку прозора катанцем. Засебно је „осигурао“ мене

и засебно моју жену а затим нас везао једно за друго јаким конопцем. Што је сигурно, сигурно је.

– Мислим, да је доста комотно овако; имаћете довољно слободног кретања за нужду. Ево вам и кофа – рече наредник без злобе, тако као да је наместио јастучић испод наших глава.

– Добро ће бити, хвала — рекох.

– Сада ћу вам донети и чашу вина. Добро је то пре спавања ... Тако ... Ви сте сигурно уморни. Желим лаку ноћ.

У суседној соби се одлично забављао мој пратилац. С времена на време нас је обилазио, гледао да нисмо случајно побегли. Ми смо се претварали да спавамо, иако нисмо ни ока склопили целе дуге и тешке ноћи.

Сећам се тачно те ноћи. Свака ситница ми је остала дубоко у памћењу. Звечкање ланаца, весели кикот жандарма и газдарице из суседне собе, маневрисање локомотива негде у непосредној близини, лајање паса, кукурикање петлова и цвркутање птица у рану зору. Сећам се тајанственог неба угледаног из те прљаве, мизерне постеље, сећам се ситних звезда на неком небу, које су светлукале негде у неизмерној даљини.

Свануло је. Зора је била хладна, тужна и злослутна. Били смо неиспавани, уморни, изгужвани и савршено збуњени од бола, неизвесности и безнадежности. Гледали смо се без речи онако оковани. Ланци су немилосрдно звечкали на нашим рукама. Беда тих тренутака је била неописива. Она се није могла ни изразити ни олакшати никаквим речима, једино су нам топле сузе донекле олакшавале напетост.

Пошли смо рано ујутро. Разуме се, пре одласка платио сам преноћиште, жандареву вечеру и вино, што је поновно доношено у току ноћи из оближње биртије. Много новаца нисам имао, али сам ипак располагао са неколико стотина пенгова. Код мене је био и златан сат мога покој-

ног оца. Љубазна газдарица нам је све рачунала по тарифи првокласног хотела — савршено је схватила нашу ситуацију. Платио сам све што је тражила, чак се и захвалио за њену предусретљивост.

Жандарм који је, наравно, био присутан при овим завршним формалностима нашег коначења у Нађвараду, проценио је са стручношћу своје професије моје имовно стање. Не могу да илуструјем израз његовог лица у току овог призора, али мени се чинило да је он хијена која само чека да се засити лешином своје жртве.

Да је моје опажање било тачно, потврдило се на нашем даљем путу од Нађварада до Дебрецина. Путовали смо опет у засебном купеу, као што то доликује таквим опасним „зликовцима“. По свима знацима, органи власти су били уверени да би сваки наш контакт са аријевцима био опасан по мађарство, хришћанство, хиљадугодишњу културу свете круне Светог Стефана. Били смо, дакле, сами.

На путу је био жандарм према нама нападно пажљив и љубазан па чак и говорљив.

Интересовао се поближе за нашу невољу, за наше породичне, имовинске и остале прилике и показао је живо саучешће у нашим патњама. Ми смо му само лаконски одговарали, јер смо у току прошле дуге и тешке ноћи довољно јасно могли оценити нашу безнадежну ситуацију. Знали смо да су нам, као људима, већ избројани часови.

Почели смо да боље пазимо на жандареве речи тек онда, када је он нама учинио конкретан предлог. Он није видео нашу будућност тако црну као ми, и овај његов оптимизам, иако смо знали да није искрен, пробудио је наше мртве душе. Природно, дављеник хоће да се спасава и помоћу једне сламке. Дакле, наш нам је жандарм рекао тихо, полако и разумно отприлике ово:

– Пре свега, није сигурно да ћете бити депортовани у Немачку. Можда ћете остати овде као што многи остају. Боже мој, ви још нисте стари људи, мораћете радити. Радни људи су итекако потребни отаџбини. То још није страшно. Главно је здравље и живот. Ви још имате шансе да доживите крај рата и да се опет вратите својој кући. Али вас у сваком случају чека интернација, логор. Тамо, признајем, није лако живети, а што је главно, немојте однети са собом у логор ништа, јер је неоспорно, да ће вам у логору све, али све ваше ствари одузети. То је наређење, о коме ја, заправо, не бих ни смео с вама разговарати. Но, ја видим да сте ви добри, поштени и интелигентни људи. Стога вам саветујем, као пријатељ, да све своје вредности предате мени. Ја ћу их чувати и сачувати и ви ћете и мене и ваше вредности наћи после рата, који, већ и сами знате, неће дуго трајати...

Мислили смо брзо, интензивно и нервозно и жена и ја смо се погледали. Нисмо ништа говорили, али смо савршено исто мислили у оним тренуцима. Затим, смо погледали нашег пратиоца, па сам лепо и хладнокрвно предао жандарму сав свој новац као и златан сат мога покојног оца. Када сам предају завршио, осећао сам се врло лаким.

Око девет часова ујутру стигли смо у Дебрецин. Жандарм је опет заузео према нама најзваничнији став. Натакао је нож на пушку, а ми смо морали да идемо пред њим средином колског пута као прави зликовци. Пролазници су нас гледали са радозналошћу, презиром, сажаљењем или мржњом. Но пролазнике смо ми интересовали само тренутно, као слика у шареној динамици варошке улице, а ишли смо на голготу.

Наш нас је пратилац одвео до велике зграде полиције. Разуме се, пустили су нас у зграду без икакве формалности. Окови на нашим рукама и жандарм са натакнутим ножем на пушци јамчили су за нас довољно, да не улазимо бесправно. Кроз велика гвоздена врата на ходнику другог спрата



такође смо пуштени као људи који припадају овде, који су, напосто, код куће у овој згради. Никоме нисмо овде били сумњиви, никога нисмо сметали и нико није обраћао ни најмању пажњу на нас.

По ходницима су пролазили полицајци са актима у руци, или су пратили са натакнутих бајонетима неког хапшеника, или су без капа седели пред канцеларијама као послужитељи. У једном углу ходника плакала је једна старија жена. Нешто даље свађали су се због нечега три сумњива мушка типа. На мене су чинили утисак да су лопови, џепароши, разбијачи или дефрауданти<sup>65</sup>. Испред једне канцеларије су чекале жене. Оне су биле упадљиво намазане а и нападано обучене. Разговарале су гласно, кокетно, вулгарно. То су биле уличне девојке. Оне се нису ни мало узбуђивале у овој кобној, тмурној и злогласној згради. Боравак у полицији значио је за њих просто службено збивање, професионално трошење времена. Завидео сам им у овом часу на њиховом положају.

Жандарм нам је рекао да чекамо у ходнику, а он је ушао у једну канцеларију. На вратима сам прочитао натпис „Ковач Томаш полицијски капетан – Одељење за Јевреје“. Након извесног времена били смо позвани у канцеларију.

Иза писаћег стола стајао је снажан и висок капетан четрдесетих година, озбиљног строгог, продирућег, полицијског погледа. Он нас је дуго гледао, па је пажљиво погледао спис у руци. Затим нас је запитао како се зовемо, одакле смо, да ли смо Јевреји, да ли смо покрштени итд.

– Дакле, ви сте Јевреји?

– Да, јесмо.

– Како онда можете бити на слободи?

---

65 Ситни преваранти и шверцери

– Ја сам на присилном раду. Вршим дужност општинског лекара у Окњу.

– А ваша жена?

– Она је са мном. Живели смо заједно.

– С којим правом?

Ђутао сам, јер на то питање, с којим правом живи у заједници муж са својом законитом женом, заиста нисам могао одговорити. Нарочито нисам могао то учинити пред мађарском полицијом 1944. године.

– Па добро. Прво, чињеница, да је ваша жена на слободи – јесте јасна незаконитост. Кажњиво дело. Друго, ако сте живели слободно, зашто не носите жуте траке, како то наређује господин министар унутрашњих послова?

Срце ми је куцало брзо, јако, лудо. Осећао сам да је опет дошао судбоносни тренутак. Дубоки, подсвесни и јаки инстинкти су опет прорадили у мени муњевито брзо, невероватно сложено, али тачно и фино као сеизмограф. Стога, чим је капетан изговорио своје строге примедбе, у мени се већ јавио готов одговор створен из сложених и муњевитих асоцијација мисли и осећаја. Предмет мога размишља јесте оно парче хартије, које сам удесио тамо у згради Министарства унутрашњих послова после моје аудијенције код државног секретара др Јохана. Ова хартија имала је сада да одигра судбоносну улогу у моме животу и то у мојој инсценијацији<sup>66</sup>. Стога сам мирно и сигурно одговорио полицијском капетану Ковачу.

– Ја јесам Јеврејин, али по наређењу господина Министра унутрашњих послова ипак се не сматрам Јеврејином. Стога ми не носимо жуте траке. Ми смо ношења тога знака ослобођени, а из истог разлога смо били и на слободи.

---

66 Неугодан догађај

Маневар је успео. Капетан је прогутао удицу. Видео сам то одмах на његовом лицу. Он је, додуше, остао и даље озбиљан и строг, али сам ипак приметио, да је изненађен и збуњен. Бацио сам дакле, коцку и сад сам чекао како и на коју страну ће она да падне. Капетан ме је гледао дуго и продорно, затим ме запита строго и хладно:

– Имате ли о томе доказе?

– Имам. Изволите.

Хладнокрвно сам извадио свој декрет са потписом државног секретара и са печатом министарства и предао капетану Ковачу. Он га је прочитао пажљиво једанпут, па још једанпут. Онда је отишао до свог писаћег стола, из фиоке је извадио неку књижицу, у којој је нешто погледао, затим је опет веома пажљиво погледао мој декрет. Коначно узео је црвену оловку и у декрету је повукао клаузулу о мом изнимном стању у оквиру полицијских закона.

Док је капетан Ковач све то урадио имао сам доста времена да мислим и да држим своје живце на узди. „Сад ће се одлучити, сад ће се одлучити“ – то је било све што сам могао да мислим. Што се, пак, мојих осећаја тиче, нешто је говорило у мени, скоро гласно, да ће се то ипак добро свршити. Но, неоспорно, тих неколико минута чекања било је за мене читава вечност.

Капетан Ковач ме је поново погледао строго, оштро, продорно, и дуго. Ја сам пак издржао његов полицијски поглед савршено мирно, скоро лежерно, као човек чије су ствари у потпуном реду. Капетан је затим гледао моју жену такође строго, оштро, продорно и дуго. Но, и она је јуначки издржала тај поглед. – Мајку ти џелатску, проговори већ! – рекао сам у себи у крајњој узбуђености и бојећи се да се нећу моћи дуже савлађивати.

Коначно, капетан Ковач је проговорио, али он није говорио мени, као што сам то очекивао, већ се обратио нашем

пратиоцу. Говорио је гласно, војничким тоном, заповеднички.

– Зар ви, тамо у Окњу не читате законе, наређења и упутства? Зашто сте ми ове људе довели? Зашто хоћете да их упропастите? Нисте ли видели, да тај човек не подлеже противјеврејским законима? Дођите овамо, читајте. Ову књижицу имате и ви у вашој станици.

– Господине капетане, покорно јављам, ми смо извршили само наређење. Команда жандармерије у Дебрецину је издала налог за хапшење и спровођење тих људи – одговори жандарм у ставу мирно.

– Тим је гора ствар. Међутим, ја те људе нећу да преземем, а још мање сам вољан да их притворим. Не видим никакву законску основу за њихово хапшење. Јесте ли разумели?

– Господине капетане, покорно јављам, разумео сам.

– Ви ћете ове људе спровести у команду жандармерије и јавићете тамо то што сам вам рекао. Ако команда жандармерије има разлога да тражи њихово хапшење, нека ми она изволи написати разлог, или ако команда жандармерије сматра да овај докуменат није довољан или није веродостојан, нека сама иследи случај и саопшти о чему се ради. Готови смо. Одведите те људе.

Било би погрешно овакав став капетана Ковача објаснити можда његовим семитофилством<sup>67</sup>. Не, о томе није могло бити ни говора. Капетан полиције није могао бити семитофил. Он је морао мрзети, малтретирати, прогањати Јевреје, не само као добар хришћанин и добар Мађар, већ и као савестан чиновник и официр који „патриотски“ мисли, као официр који је учио у војној академији антисемитизам као редован школски предмет.

---

67 Љубитељ Семитских народа, односно, Јевреја

Капетан који је овако, можемо слободно рећи, јавно трљао нос жандармерији имао је за то другог, да тако кажемо, сталешког разлога. У оно време, наиме, мађарска полиција била је спојена са жандармеријом. То је значило, да је она била потчињена жандармеријској команди. То се никако није свиђало органима полиције. Нарочито су били озлојеђени због те уредбе официри полиције. Стога су органи полиције, где год се указала прилика, читали правне лекције органима жандармерије. То је било тим лакше, што су официри полиције били свршени правници, док су жандармеријски официри имали само оскудно образовање добијено, након четири разреда средње школе, у некој кадетској школи. Стога се у полицији ипак водило некако рачуна бар о правним формама, док је жандармерија деловала једино на темељу принципа голе и бруталне физичке силе. Но, тадашњој крволочној централној власти није конвенирала<sup>68</sup> ни она минимална обазривост коју је полиција испољавала према политичким деликвентима или према Јеврејима. Укратко, полиција у оно време није била довољно поверљива, зато је она стављена под команду жандармерије.

То је била наша срећа, наша велика срећа у моменту када су нас догађаји отерали у надлежност полиције у Дебрецину.

Капетан Ковач ми врати докуменат и чак рече: – Изволите, хвала.

Ми смо се дубоко клањали и изашли из собе по свима правилима шпанске етикеције<sup>69</sup>, то јест, приближавали се вратима натрашке. Тиме смо хтели доказати капетану Ковачу да довољно ценимо и потпуно одобравамо његово нерасположење према мађарској жандармерији.

---

68 Допадати се, бити у складу са интересима

69 Углађено и отмено понашање у друштву

Жандарм поздрави капетана Ковача војнички а нама нареди: напред! При излазу погледали смо се жена и ја значајно, расположено, пуни нада.

Жандарм нас је спровео до обласне команде жандармерије, која је била удаљена од зграде полиције више од два километра. Пратио нас је са натакнутиим ножем на пушци и, разуме се, оковане.

На путу је брзо нестало наше расположење. Када смо размислили о поруци капетана Ковача жандармерији, било нам је јасно да тек сада долази судбоносна одлука. Из канџи полиције смо се спасли, али смо још увек у канџама жандармерије, а то је још горе, је ако полицајци нису били према Јеврејима милосрдна браћа, онда су органи жандармерије то још мање били. Тамнице полиције биле су санаторијуми према затворима жандармерије.

Важно је било, у овом моменту, како ће обласна команда жандармерије реаговати на поруку капетана Ковача. Но, најважније је било како ће наш пратилац пренети ту поруку својој команди. У његовом реферату може бити судбоносна свака реч. Нарочито опасно ће бити ако жандарм буде говорио о евентуалним недостацима мога документа или о томе, да докуменат не може бити веродостојан. Наиме, није било ништа лакше код жандармерије, него да се један докуменат кога доноси Јеврејин прогласи сумњивим или недовољним. Њима није било ништа лакше, него ухапсити таквог Јеврејина и држати га у затвору све дотле, док докуменат не буде сматран потпуним или веродостојним.

Тежиште наше деликатне ситуације лежало је, дакле, на жандару, све је зависило од његове добре воље и вештине. Наша судбина није зависила сад само од тога шта ће он казати, већ и од тога како ће умети да говори. Ишли смо три корака испред нашег пратиоца и договарали се узбуђено, тихо и у краткој редакцији филмских разговора.

Моја жена је нашла решење. Чудновато, али и она је била у тим часовима савршено мирна, сабрана и одлучна. Она је заостала нешто иза мене, придружила се жандарму и почела је с њим разговарати. Држање жандарма није било ни рђаво ни добро. Он је био за нашу судбину једноставно заинтересован. Моја жена рече жандарму:

– Господине наредниче, молим вас саслушајте ме ... Ја се надам да ћете ме разумети ... па ви сте били и досада добри према нама ... ви сте видели тамо на полицији, да ми нисмо зликовци, ни Јевреји. О томе, како знате, имамо доказа ... Затим, ви сте чули, како је господин капетан изјавио да он нема разлога да нас хапси ... Међутим, ако би се ипак радило о провери исправности нашег документа, то би било за нас велико зло. Док се наине докуменат не провери, он је сумњив. Ако, пак, неко и помисли да је наш докуменат, можда сумњив, неоспорно ће нас притворити све дотле док исправност документа не буде коначно утврђена. То ће трајати дуго, месецима и месецима. Ми ћемо дотле морати да седимо у затвору – ни криви ни дужни. Сем тога, нећемо имати ни могућности да прибавимо потребне доказе да нисмо Јевреји. Наине, мој је муж био одликован за време Првог светског рата златном колајном као јунак, јунак Мађарске. О томе постоје у Будимпешти веродостојни документи. Ми смо их само сакрили у Будимпешти због бомбардовања. Нисмо их понели собом, јер нисмо ни мислили на то да неко може посумњати у декрет Министарства унутрашњих послова са потписом државног секретара.

– Све ја то добро разумем – добаци наредник, али видео сам на његовом лицу, да он не разуме баш ништа.

– Е добро ако ви разумете, онда ћете разумети и то, да ми не тражимо од вас ништа непоштено, једино вас молимо да будете према нама добри, јер од вашег извештаја команди зависи све. Ми вас молимо, да јавите само то, да је господин капетан Ковач рекао да нас закон не сматра Јевреји-

ма. О сумњи, о потреби евентуалног проверавања нашег документа молим Вас, немојте говорити ништа. Тиме не чините ништа против закона ... а ми, ми ћемо вам бити веома захвални ... Ми смо вам предали петсто пенга на чување, нека тај новац буде ваш. Када се будемо вратили у Окањ, добићете још толико ... па ми смо људи, а ви сте добар човек, то сте нам доказали успут. О томе, разуме се, неће нико знати, па ни мој муж. Молим вас, драги, добри господине наредниче, помозите нам.

У драгом, добром господину нареднику борила се званична савест са јасним нагонима шакала да граби. Да граби лако, сигурно, што брже и што више. Стога је он, на сентименталну причу моје жене, одговорио само кратким питањем:

– А златни сат, госпођо?

– Златни сат? .. . Знате господине наредниче, то је успомена. Ако останемо живи, то ће нам бити драги аманет од мога покојног свекра ... али место златног сата добићете још засебно пет стотина пенгова ... Ми имамо у Окњу још ствари, продаћу нешто, а ви ћете ваше добити не брините.

– Онда је у реду. Покушаћу да вам помогнем ... но реци-те ми, госпођо, ви заиста нисте Јевреји?

– Како можете тако нешто уопште мислити. Ми смо пунокрвни аријевци. Мађари, племићи, да племићи.

– Е тако? ... Наиме, то сам ја хтео да знам, јер, ако сте случајно Јевреји, знате, онда ствар ће ићи много теже. Закони су строги, али шта ћемо? Нисам ја створио законе, али извршити их морам тачно.

– Разуме се ...

Стигли смо до велике зграде обласне команде. Наредник нас и овде остави у ходнику, а он уђе у једну канцеларију. Споро су пролазили тешки тренуци чекања, знајући да се тамо у канцеларији опет решава наша судбина и да та



наша судбина зависи сада од једног жандармеријског наредника и једног жандармеријског официра.

Након извесног времена изађе наредник и затражи од мене мој фамозни докуменат. Ја сам му га предао и он нестале иза врата судбоносне канцеларије.

Опет чекање, тешко, претешко чекање. Коначно се отворише врата канцеларије а наредник нас позвао унутра. У канцеларији нас дочека неки ћелави мајор жандармерије.

– Господине докторе (охо, „господине“ мислим то је добар почетак) заблудом вама је учињено нажао. Установили смо, да против вас не постоји ништа што би се косило са постојећим законима. Ви сте слободни, ваша жена такође. Одморите се негде и можете ићи натраг у Окањ. Изволите ваш докуменат...

После неколико тренутака били смо ван зграде, опет слободни, опет задовољни, опет срећни. Наредник, који је ишао са нама, срдечно нам је стиснуо руке. Ја сам у оном часу заборавио његово шакалство, оно ценкање и прљавштине, јер сам видео да се он у оном тренутку заиста веселио што смо ми ослобођени. Заиста, тај жандарм није био крив. Он је био само чедо друштва надојеног „хиљадугодишњом мађарском културом“.

Позвали смо наредника на вечеру у једну гостиону и ту смо провели време у веселом расположењу све до доласка воза. У току вечере био је наредник само човек, који је заборавио све званичне лажи, срамоте и окрутности чија је примена била иначе његова професија. Наредник је био добар и видело се на њему, да он то чини радо. А систем, систем је кварио њега и друге.

Одлучили смо, да путујемо заједно.

– Па и боље – рече наредник – док сте са мном, ви сте сигурни. Међутим, ако путујете сами, може вам се десити свашта на путу, може неко опет и да вас ухапси, па би сте

морали почети све наново. Наредник је имао потпуно право.

У Окњу су ме дочекали са весељем. Неки су се радовали искрено што је правда победила, неки су били одушевљени зато што сам им био потребан као лекар.

Одмах сам се латио посла и свуда су ме људи прихватили са љубављу, као неко изгубљено дете. Једино се наша газдарица смешкала некако кисело кад смо се вратили, јер је она била уверена, да се више нећемо вратити никада. Стога нас је она темељито опљачкала у току нашег одсуства од свега једног дана и две ноћи. Опљачкала је нашу сиротињу остављену код ње ради чувања. Она, заиста, није рачунала на тако ретко чудо да се депортовани Јевреји врате. Тражити ма шта од ње, разуме се, нисмо смели. Била је то опасна жена, која се просто обогатила од ствари узетих од несрећних Јевреја „на чување“. То је био најбољи посао у оно време. Кандидат за гето, за депортацију или за хапшење, могао је да одлази на свој тешки пут, бар у нади да му неки добар пријатељ чува ствари. Ако се не врати – никоме ништа. У сваком случају чувар је прошао добро.

Ми смо, дакле, били љубазни, као да се није ништа десило, а моја је газдарица била јако дирнута нашим квалитетом.

Хоћу још овде да забележим и епилог тог нашег првог хапшења. Ја сам, наиме, стално мислио да ме је пријавио неко од мојих незадовољних пацијената. Но, касније сам тек сазнао прави разлог. То је била заиста ситница и то веома карактеристична ситница.

Кратко време пре нашег хапшења, примила је жандармеријска станица у Окњу наређење своје претпостављене команде, да јави има ли још Јевреја у селу. Ако их има да се извести на темељу чега су они на слободи и зашто станују у селу. Извештај је морао командант станице да поднесе на

једном штампаном формулару, који је био достављен свима жандармеријским станицама.

Када је командир станице примио наређење, он ме је био позвао у своју канцеларију и тражио од мене потребне податке. Као да сам осетио да то наређење има за мене ванредан и деликатан значај, направио сам командиру лично концепт извештаја. Наредник је требао једино тај концепт да прекуца на машини. Он је то и учинио, али је изоставио пола реченице. Наиме, он је откуцао, да се на мене и жену не односе противјеврејски закони, али није навео по којем наређењу Министра унутрашњих послова. Тако је извештај постао нејасан. Уместо да обласна команда тражи објашњење, она је, једноставно, наредила наше хапшење. То је било најлакше и овако се нешто могло учинити у то време без икаквог ризика.

## Г Е Т О

Био сам опет слободан. Имао сам могућност да живим и да радим. Имао сам, поред тога, разлога и да се надам бољем. Издалека већ се чуло понекад грување топова. Савезнички аероплани појављивали су се све чешће над нашим главама у великим јатима и бомбардовали Нађварад, Дебрецин и остале важне центре у близини. Опазио сам и живо кретање трупа по друмовима према фронту, а највише са фронта. Црвена армија је већ била у близини. Чак и мађарске новине су морале да признају снажне ударце којима су савезници тукли Хитлера. Тек сада је постала разложна моја парола: Не дај се – близу је спас!

Једног дана су Румуни оставили Осовину и прешли на страну Руса. То је био велики догађај, највећи после капитулације Италије. Нарочито је био то велики догађај за околину Окња, која се налазила само неколико километара удаљена од румунско-мађарске границе.

Природно, после овога свако је чекао предстојеће, судбоносне догађаје и у Окњу. Званично се још галамило речником Гебелса, али тој галами већ нико није веровао. Сваком је већ било јасно, да је рат изгубљен и да ће још само врло кратко трајати. Али, баш због тога, појачао се терор до невиђеног степена у циљу одржавања потребног морала становништва, јер се тај морал тада исувеше пољуљао.

Људи су гледали догађаје отвореним очима. Није их било могуће даље варати. Потајно су слушали радио емисије Лондона и Москве. Било је свакоме јасно да се нагло приближава велики преокрет. Отворено се почело говорити против Немаца, Хитлера и фашизма. Отворено се говорило да у Мађарској господари шака мађаризованих Немаца, да су сви чланови владе издајници и да је Мађарска жртва једне велике и прљаве издаје.

Све се видело јасно. Видело се како су се Немци – који су држали неке артиљеријске положаје у околини Окња – једне ноћи повукли. Положај су запосели многобројни, слабо одевени и још слабије опремљени хонведи, чија је бојна готовост и борбеност била веома слаба. Почело је дезертерство, како то обично бива, чим војници осете да је рат изгубљен. Ови су дезертери, који су се дању крили у околним шумама, били опасни пљачкаши и најактивнији разносачи алармантних вести, а њих је и иначе било у изобиљу. Вести о бомбардовању Будимпеште изазвале су право препашћење.

Органи власти су још били на својим местима, но вршили су своје дужности стиснутих зуба, уплашено и без уверења. Стварну власт је имао у својим рукама најгори олош у зеленим кошуљама. Уз њихову асистенцију вршена је евакуација мађарских амбара, магацина и банака у Немачку. Све потребе војне и цивилне управе биле су обављане силом, терором, пљачком, па и путем убиства, а све у име отаџбине, у име хришћанства, у име Салашија, у име савезничке верности према фашистима. Малодушни, колебљиви или ренегати<sup>70</sup> били су кажњени смрћу.

У унутрашњости Мађарске већ није било ниједног Јеврејина на слободи. Појединце, који су дотада некако избегли гето, марљиво су хватале власти. Почела је евакуација Јевреја и у Будимпешти. Главна делатност грађанских власти и позадинских војних формација у оно време, састојала се уопште у чишћењу земље од Јевреја. Остали важни проблеми државе, која се налазила пред сломом и распадом, били су другоразредни. Велике композиције возова возиле су мађарско благо и мађарске Жидове у Немачку – дан и ноћ непрекидно. То је било још једино што је ишло донекле плански, све остало је почело већ да се гуши у хаосу, у

---

70 Одметник

стихији, у пољуљаном моралу и у несташици. На хоризонту су се појавиле страшне контуре глади, безакоња, крвавог грађанског рата и капитулације фашизма.

Одржавање извесног, иако само формалног, реда било је већ могуће само окрутним средствима. Свако је био сумњив свакоме. Извесну сигурност су само још пружале зелене кошуље, браће са стреластим крстовима. Власти су могле да функционишу само уз њихову скупу, прљаву и крваву помоћ. Атмосфера је била тешка, загушљива, отровна, скоро неиздржива.

Ми смо у тој претешкој атмосфери живели и радили са напетим живцима. Сваки минут чекања био је за нас дуг, пун нервозе, пун страховања, нада, но и одлучности. Ваљало је пазити, прислушкивати. Све знати, држати све па и најситније догађаје у евиденцији. Сваки минут, сваки најмањи пропуст могао је да постане судбоносан, сваки нам минут може донети слободу или смрт.

У селу су се појавили нови функционери у зеленим кошуљама и ја сам инстинктивно осетио да сам истакнута тачка, да ме мотре, да сам тим дивљацима постао сумњив. Ваљало је тада бити мањи од маковог зрна, да ме што мање виде. Избегавао сам да се појавим у општинској згради. Нарочито сам се бојао грбавог општинског писара и бележника, који су били отворени и безобзирни фашисти. Ишао сам споредним улицама, а ноћне посете сам обављао само у пратњи чланова породице болесника.

Но у сложеном систему живчаних ћелија мога организма горело је већ јасно и стално једно подсвесно сазнање, да лично стојим непосредно пред великим, одлучним, судбоносним догађајима. То сам осећао јасно као што се осећа глад, жеђ, светлост.

Сазнање није било плод бујне маште. Оно се родило природно кроз искуство и размишљање. Међутим, једног

дана, око средине септембра 1944. године, били смо изненада опет ухапшени. Жандармерија у Окњу, која је била у последње време појачана неким нама непознатим подофицирима, без икаквог објашњења, притворила нас и држала једну ноћ у тамници жандармеријске станице. Идућег дана су нас спровели у Дебрецин. Спровели су нас оковане, а пратила су нас сада већ два жандарма.

Процедура спровођења била је кратка, строга, безобзирна. Путовали смо тешко и дуго возом, који је био крцат и стајао на станицама по неколико часова. Неколико пута смо стајали и на отвореној прузи. Јакe формације савезничких или руских аероплана блистале су на небу и чула се снажна детонација. Фронт је већ ту, у непосредној близини, а ми морамо баш сада у апс. Горка иронија судбине!

Била је мркла ноћ кад смо стигли у Дебрецин. У вароши је било све у мраку, само на неким местима горела је нека зграда запаљена при савезничком бомбардовању. Видели смо да је град јако оштећен, јер као веома важан чвор он је био сталан циљ савезничког ваздухопловства. Нисмо знали куда нас воде жандарми. Толико смо, ипак, приметили да нас воде према периферији града.

Дошли смо до неке велике зграде, у парни млин од неколико спратова, већ сасвим ван вароши. Зграда је била опкољена бодљикавом жицом. На улазу стајала је јака стража. За неколико тренутака били смо већ иза бодљикавих жица. Око млина је још неколико мањих зграда.

Свуда је тишина као на гробљу, само су пси бесно лајали негде у близини. Стигли смо до канцеларије. Овде је дежурало неко војно лице. Примео је од жандарма запечаћен коверат, па је дао потврду да је примио двоје Жидова. Канцеларија је била осветљена једним фењером. Жандарм је остао у канцеларији а дежурни је нас одвео у купатило. Рекао је само „хајде“ и ништа више. Ту смо морали да се

скинемо. Он нам је прегледао уста, руке, табане и чмар, да нисмо, случајно, неко благо сакрили. Затим смо морали да се туширамо, разуме се хладном водом. После смо били одведени онако мокри и голи у неку прљаву комору, у којој је била читава гомила дроњака, крпа и обуће.

– Изаберите оно што вам треба, али брзо — рече нам дежурни. Нисмо имали ни времена да размишљамо о беди и прљавштини, у коју смо упали, већ смо морали да брзо покријемо тело прљавим дроњцима, који су нам следовали уместо наших одела. Коначно смо били одведени у једну бараку без врата и прозора и речено нам је, да нам је ту место за спавање.

Стајали смо у тој бараци у потпуном мраку. Нисмо видели ништа и нисмо могли да се оријентишемо. Чули смо дисање, хркање, кашаљ, уздисање и стењање, па смо закључили да смо у простору за спавање. Хтели смо и ми да нађемо место, али нисмо могли да дубље продремо у унутрашњост бараке, јер су свуда по поду лежали људи.

При улазу, где нас је оставио дежурни, била је промаја, и нама је, у нашим дотрајалим и смрдљивим крпама било страховито хладно. Легли смо на голу земљу и дрхтали целу ноћ од хладноће. Кад се те ноћи нисмо разболели, остаћемо увек здрави. То је била наша прва мучна ноћ у гету у Дебрецину.

Мислили смо да ће нам дан донети олакшања. Тада ћемо бар моћи да се оријентишемо. Можда, још није нико тако жељно чекао зору, као ми те ноћи. Но зора је била још ужаснија од ноћи. Оно, што смо ту видели, далеко је надмашило чак и наше најгоре слутње.

Гето! Да ли знате шта значи та необична реч? Она је оличење неизмерних патњи, мора проливених суза, оличење безбројних великих трагедија људи проглашених зликовцима само зато што их је родила Јеврејка.



Гета су биле велике казнионице невиних, судишта неосуђених, поправилишта непокварених.

Гета су била законита места оних стављених ван закона. То су била бодљикавим жицама ограђена „места боравка“ оних, за које није било више места нигде у великом „животном простору фашизма“.

Гета су била бодљикавом жицом ограђена места безнадежности, очаја, срамоте, телесне и душевне прљавштине. Она су била легла вашију, зараза и смрти.

Гета су била мучилишта средњовековног типа, из којих су биле искључене благодети хуманизма, као и тековине савремене технике и хигијене.

Гета су била места животињских нагона. У њима су људи – животиње могли слободно испољавати своје перверзне, садистичке и лудачке страсти над другим људима, које је крајња нетрпељивост криминалних типова ставила на располагање свакоме припаднику више, аријевске расе.

Гета су била срамотни стубови тадашње мађарске владе, целе мађарске државе, као и свих оних, који су их стварали, одржавали и толерисали у име мађарства, хришћанства као и „хиљадугодишње мађарске културе“.

Гета су била деградације, дезавуације и компромитовање свега онога што би требало да краси правог човека, правог Мађара и правог хришћанина. Гета су била неопростиви злочини човека према човеку. Она су била големе срамоте земље на којој су постојала.

Ако су, пак, гета била немачке институције на мађарском тлу, онда је сервилност Мађара, с којом су немачким целатима излазили у сусрет око њиховог оснивања, пуњења и одржавања највећа срамота у обнови тих мучилишта.

Као гета служиле су по живот опасне рушевине, трошне бараке или амбари, колибе, које су прокишњавале, смрдљиве штале, вашљиви свињци, влажни подруми, мрачне

катакомбе, несигурна и хладна складишта, подземне рупе, полуотворени тавани у којима је била стално промаја, загађени јеврејски храмови или напуштени бордели — укратко, сва она места, која су за становање људи неподесна, штетна и опасна.

Сва су таква места била изабрана за гета намерно, са бездушним планом да се чим више, чим свестраније и чим сигурније нашкоди њиховим бедним и немоћним становницима. Да их чим брже и чим ефикасније ослабе, како телесно тако и душевно, да их на тим местима формално претварају у животиње, да их понижавањем, злостављањима, одабраним телесним и душевним мукама начине индиферентним према природном финалу, према смрти.

Становници гета имали су у свом бедном животу још само једну једину дужност, да изумру. Гета су била институције за извршење Хитлеровог програма озакоњеног у злогласној књизи „Мајн Кампф“. Тај програм је био кратак и јасан и гласио је: истребити Јевреје што брже, што ефикасније и што јевтиније.

Начин убијања је био препуштен укусу, темпераменту и „научним назорима“ самих џелата. Горка и срамотна шала, али и чињеница, да је у Немачкој постајао чак и завод „Institut für rassenschule“, („Институт науке о раси“), који је дао детаљна научна упутства о начину серијских убијања Јевреја. Вешање, стрељање, спаљивање на ломачи и у гасним коморама, дављење, кување живих људи, тровање, пелцовање смртоносним клицама, смрзавање и тако даље, као методи били су научно постављени, а при примени појединих метода вршена су научна испитивања и објављивани су научни подаци у научним часописима фашизма.

Онаква чудовишна институција, као што је био „Институт за науку о раси“ може да се роди само под фашизмом.

Доспели смо, дакле, у гето где су биле све противјеврејске мере концентрисане, организоване, сведене на најпростије облике и извршаване са тачношћу правила војне службе. У хладном јесењском јутру пред мојим очима први пут су се оцртале јасне кантуре дебрециноког гета.

Простор око пола квадратних километара био је високо ограђен бодљикавом жицом. У средини овог простора стајао је велики, упола изгорели четвороспратни парни млин. Око ове главне зграде биле су поређане споредне: складиште, канцеларије, свињац, штала, неке бараке итд. Све је то било запуштено, отрцано, трошно и прљаво.

Чим је свануло, из зграде су измилеле чудне прилике. Оне су изгледале као покретне лешине увијене у прљаве крпе. Неки су се понашали као умоболни, скакали су, вртили се у кругу, или су певали неке дисонантне мелодије. На извесном одстојању чинило се, као да не ходају, већ се полако, тешко и заморено вуку, као да пужу. Њихова групна слика била је сива, бизарна, невероватна, несхватљива. Све више их је излазило из тих јазбина и до изласка сунца цело двориште је изгледало као неко прљаво језеро са сивим и слабим таласима.

Детаљно посматрање појединаца било је за мене невероватно узбудљиво. Сви су били страшно мршави, бледожути са модрим колутовима око очију. Некима су горели образи у грозници. Другима очи сломљене, усне испуцале, тело погнуто. Сви су били обучени у дроње неодређених боја, кроја и фантастично шарених облика. Један старац је, на пример, имао на себи дечије чакшире које су му досезале до колена, а горњи део тела му је био покривен неком женском блузом. Или, видео сам неку жену у кратким купаћим гаћицама, у подераном војничком шињелу, другу у једном поцепаном џаку. Неки су се свађали и употребљавали највулгарније изразе, неки су гледали укочено у једну тачку. Неки су се тукли и то жестоко са елементарним бесом

беде. Неки су повраћали, неки су грчевито кашљали, други опет пузали по земљи и тражили отпатке хране. На љуске од кромпира које су кувари бацали на ђубриште, извршен је прави, организовани јуриш. Гомила је била измешана. Жене и мушкарци, одрасли и деца, здрави и болесни, паметни и луди. Они су били мирни или егзалтирани<sup>71</sup>, али због „кућног реда“ нико се није бунио. Изгледа, били су већ васпитани. Кад би се појавило неко униформисано лице са пендреком или са батином у руци настала је гробна тишина. Цела гомила тих бедника, као да се укочила. Сваки је погнуо главу и чекао је, очигледно, да се њихов униформисани бог чим пре удаљи. Овај приказ је био управо такав, као да се укротитељ животиња појавио у кавезу зверова са корбачем у руци.

Тада је било у Гету у Дебрецину само око три стотине Јевреја. Гето је био припремљен на овом месту првобитно за концентрацију Јевреја у вароши Дебрецину као и са територије жупаније Хајду. Ти први становници дебрецинског гета, њих неколико хиљада, били су већ пре неколико недеља депортовани у Немачку. Они што су се сада налазили овде, били су накнадно похватани. После првих масовних општих транспорта, био је одавде накнадно упућен још и један мањи транспорт од три стотине људи, такође од накнадно покупљених несретника. Овај колектив, у који смо ми упали, тек се формирао. Чекало се да се опет скупи пет стотина људи и да се формира нов транспорт. То је била дакле наша перспектива.

Режим у Гету је био немилосрдан, животињски, ужасан. Свако општење са органима власти било је скопчано са понижавањем, злостављањем или батинањем. Без батина си прошао само у случају, ако су органи власти били нечим другим запослени, или када су били уморни. Батинање је

---

71 Занесен

било за органе власти иста посластица као и пушење или чашица ракије.

Становници Гета, изгледа, били су на то већ научили. За неколико удараца пендреком или корбачем, или за неколико шамара, нико овде више није правио питање. Само изнимно се јаукало. Нарочито су слабо подносили батине болесници и новајлије. Тако сам видео једну жену која је скоро непрекидно повраћала и разуме се, запрљала зид на који се ослањала. Њу су на лицу места страховито истукли. Она је јаукала, запомагала, врискала и плакала тако, да је било страшно чути и видети. Казна је била примерна, али је жена и даље грешила против дисциплине. Превијала се од болова, јаукала повраћала и запрљала све око себе. Сигурно би била опет кажњена, али је умрла други дан од укљештене киле. Пошто мртву нису могли и даље да је дисциплинују ни органи мађарске власти, добио је издашне батине њен командир групе због лабавог вршења дужности.

Становници Гета обично су проводили ноћ у споредним зградама – у свињцу, штали, у магацину или под ведром небом. Главна зграда служила је као слагалиште. У овој згради биле су складиштене ствари прикупљене из испражњених јеврејских домова. Намештај, храна, рубље, одело у огромној количини. Скупоцени намештај и сиротињске драгулије – измешано.

Млин је био спојен железничким колосеком са главном железничком станицом Дебрецин. Свако јутро је дошла једна локомотива са око десетак празних отворених и затворених теретних вагона, који су остали у Гету. Ти вагони су у току дана морали бити натоварени јеврејским стварима. Храна, рубље, одело и остале ситнице биле су товарене у затворене вагоне, а намештај у отворене. Идућег јутра локомотива, која је довукла нове, отворене вагоне, извукла је при повратку оне вагоне који су били дан раније натоварени.

Као нови чланови колектива и ми смо морали да се укључимо у бедан, безизгледан, животињски живот Гета. Добили смо бројеве 285 и 286. Нико нас више није звао по имену, само по броју. Тек сада смо видели какве смо крпе пограбили приликом пресвлачења. Жена ми је била одевена у кратку шарену сукњу, а на горњем делу тела имала је поцепан шугави кожух. Парче џака служило јој је као кецеља, а на глави, коју су јој у току дана ошишали до коже, имала је парче страховито прљаве крпетине. Једна ногавица мојих панталона била је одсечена до колена. Нисам имао блузу већ неки поцепани џемпер. Шешир ми је бар за пет бројева већи. Чарапе, ципеле, рубље, сапун, пешкир, покриваче – није нико имао у дебрецинском гету.

По спољашности нисмо више личили на људе, а да то престанемо да будемо и у нашој унутрашњости бринули су се органи власти по кратком поступку. Јавио се убрзо и најелементарнији животињски нагон у нама, били смо гладни. Но, брзо смо сазнали да се у дебрецинском гету једе само једанпут дневно. Тада смо добијали шољу супе и двеста грама хлеба. За оброке болесника водила се права борба. Храна је била мршава, танка, одвратна, очајна. Њену калоричну вредност могао је да види сваки лаик по страшној телесној кондицији становника гета.

Јести се смело само стојећи. Порције смо прали у хладној води. Кашике нисмо имали, стога смо супу пили. Порција је било само око осамдесет. Стога су сипали у једну порцију три obroка. Сваком је следовало 600 грама супе, а капацитет порције је био 1500 грама. Више од једног obroка пропало је, дакле, и од оне мизерне хране која је била за нас предвиђена и делило се само једанпут. Када су се тројица појавила код куvara са једном порцијом, онда је напуњена и та тројица нису могла више да се јаве. Што су добили морало је бити довољно. Тако је преостајало доста хране. Но, органи власти нису дозволили да се та преостала

храна накнадно подели људима који су били стално гладни, кувар је морао остатак просути у отворени канал. Стога сте могли видети, како после ручка људи лижу потрбушке остатак супе из канала на већу славу „хиљадугодишње мађарске културе“.

Но, ти живи лешеви морали су и да раде. Њихова је дужност била да у току дана утоваре теретне вагоне са конфискованим јеврејским стварима. Те ствари су, наиме, биле предвиђене као ратни плен за Немачку. Посао је био тежак, а вагони су морали бити натоварени. Људи максимално ослабљени, једва су могли да изврше дневни задатак.

Гледао сам те изгладнеле, ослабљене и од мука већ посве тупе кандидате смрти. У њима сам видео и своју скору судбину. Видео сам, да се овде ради о смишљеном уништењу свих Јевреја. Сваки ће морати под оваквим режимом да умре и то врло скоро, то ми је било јасно као сунце. Они, који ће доспети у Немачку биће полумртви, па ће тамо бити одведени равно у гасне коморе. Смрт нас чека овде у гету или у Немачкој и то мизерна, глупа смрт. Треба јасно гледати у бруталну реалност. Ово сазнање треба да буде уједно и полазна тачка из ове ситуације, из које, изгледа, нема излаза у живот живих људи.

Разуме се, и ја сам се морао укључити у свакодневни рад логора. Помагао сам код утовара железничких вагона. Сем тога био сам постављен и за лекара Гета. Болесника је било доста и то махом тешких и претешких, само није било ни лекова ни осталог санитетског материјала. Сваки је боловао тамо, где га је оборила болест: у бараци, у штали, у трему, на дворишту, јер амбуланта или болница није постојала. О дијеталној храни, о нези или о некој лекарској интервенцији није било ни говора. Једна петина становника Гета била је болесна. Крвави проливи, тешки случајеви плућне туберкулозе, декомпензиране срчане мане, запаљења бубрега, јајника, пегавац и трбушни тифус лежали су у скривеним

угловима ограђеног комплекса. Ја сам их сакупљао на једно место у сутерен испод млина, где је пре била млинска радионица. Ту сам их положио на неке крпе на бетону, јер ни кревета ни сламе нисмо имали. Чистио сам њих као и њихова лежишта и кувао им од дудовог лишћа чај.

Али најглавније моје лекарско занимање било је то, да збрињавам мртве. Да ископам раку, да пренесем лешине од места смрти до гроба и да их покопам. Мртвих је било скоро свакодневно. Некад су умирали и по два или три. На ређено је да лешине треба пре укопа скинути голе. Гробница је била иза ђубришта, поред штале, а гробове сам морао тако формирати да се они не испупчавају изнад земље. Забрањено је било на гроб стављати ма какав знак, те се није знало где су поједини гробови, а ни чији су. Гробница је изгледала као нека обрађена парцела баште.

Мој гробарски рад био је тежак, жалостан, опасан и непрекидан. Стално сам био изложен свакојакој инфекцији, јер у тој немаштини и беди, у којој смо живели, тешко се могла установити нека дијагноза, а још теже је било чувати се од зараза. Стално смо се морали чистити од вашију, па ипак смо стално били сви вашљиви. Хтео сам да импровизујем дезинфекциони апарат од бурета за бензин, али није било горива за такав луксуз. Једина жива бића која су с нама живела, биле су вашке, стенице, буве, муве и пацови. Чак и керови су се задржавали у ограђеној аријевској страни Гета, где су се налазили простори наших апсанџија, јер код нас није имало шта да се једе.

Но, тај мој жалосни посао донео ми је ипак неке користи. Једног дана стигао је возом нови транспорт. Вагон је био пребачен са главног колодвора право у Гето. Из вагона су истоварена 35 полумртвих и 4 мртва Јевреја. – Све некадашња господа – како су објаснили пратиоци. Они су путовали од Нађварада до Дебрецина пет дана. (Пут траје нормално 2-3 сата железницом). Њихов вагон је био плом-



биран, а они на путу нису добили ни хране ни воде. Нужду су такођер морали да врше у вагону. Лешеве с којима су путовали у истом вагону, били су већ надувени и одвратно заударали. Од овог комфора један од путника је формално полудео.

Мени је било наређено, да лешеве пренесем одмах на гробље, да их скинем и покопам. При свлачењу једног од бивше господе, задржао сам себи врло добре чакшире, рубље и зимски капут. Нисам ни знао од чега је умро тај бивши господин, али главно ми је било да скинем своје прљаवे и шарене крпе. У једном џепу сам нашао и фотографију неке fine жене и слатког детета са посветом: „Нашем предрагом тати – Мама и Елица“. Сliku сам савесно покопао са бившим господином. а ја сам се поновио. Моја лекарска савест ме је натерала да ствари ипак дезинфикујем пре употребе. Запалио сам ђубре и неке отпатке те сам изнад пламена мало опржио то ново одело. Од ове операције ствари су местимично изгореле. али ко је гледао у дебрецинском Гету на те ситнице.

Већ за неколико дана до ушију сам утонуо у прљавштину, муке и беде тог робијашког живота. Очајна немоћ и елементарна сила свакодневних бруталности, јасна перспектива скоре, мизерне и неминовне смрти учинили су од глади иначе максимално ослабљених становника Гета мирне, тихе, индиферентне, тупе и блесаве животиње. Ти „проклети синови Израела“ тетурали су по огромном дворишту као живи лешеве или су се повукли у неки забачени угао, као што се крије болесна животиња. Цела њихова идеологија је постала проста, монолитна, инстинктивна. Свако је мислио само на то, како да напуни свој празан стомак, сваки се бојао батина и сваки је мирно чекао смрт са једином жељом, да не буде сувише мучна, далека и дуготрајна. То је било све.

Међутим, још дотле је ваљало радити и то много и тешко. Композиције железничких вагона долазиле су сваког јутра и њих је требало напунити тачно, пажљиво, брзо и у одређеном року, јер је идућег јутра дошла нова композиција, а напуњене вагоне морала је да одвуче локомотива до главне железничке станице. Стога управа Гета није могла да трпи никакве пропусте у послу. Ако се срушило при послу неколико Јевреја од изнемоглости, о томе није било вредно ни говорити.

Те композиције сам почео поближе да посматрам и да анализирам њихово кретање од Гета па до железничке станице. Попео сам се неопажено на највиши спрат полуразрушеног млина одакле сам могао посматрати широки хоризонт. Јасно пред мојим очима су блистале железничке пруге. Била је зора. Локомотива је још маневрисала у нашем дворишту. Хтео сам да видим када она напушта Гето, како и куда се креће и каквом брзином.

Чекао сам тамо на високом и стрмом крову напетих живаца. Локомотива напушта наш ограђени пакао. Шишти, дими се, звижди и креће се. Да, она се креће напред – ван Гета. Нико је не зауставља. Стражар не тражи од ње ни легитимацију, ни пропусницу нити документ о аријевском пореклу. Локомотива је срећна, она се слободно креће. И теретни су вагони срећни, ни њих не дира нико када напуштају Гето.

Композиција се удаљавала од Гета умереном брзином као неки огромни пузавац. Око пет стотина метара кретао се тај пузавац у правој линији, онда се видело како савија у лук. Око савијутка су с обе стране ниски жбунови и кукуруз. Читаво море високог кукуруза. Композиција се опет исправљала у праву линију и креће брзо према станици.

Резултати овог извиђања јако су ме узбудили. По цео дан сам у себи анализирао све то што сам са крова видео.

Други дан сам се попео опет на кров и осматрао све још једанпут и још детаљније. Тада сам већ знао сваки жбун и сваки сигнални стуб на прузи. Нарочито сам добро упамтио место где лук почиње и где се он завршава. Знао сам тачно и време и детаље маневрисања локомотиве у Гету, па чак и број и лик железничког особља. У првом и последњем вагону налази се кочничар у дрвеној кућици, прилепљеној уз вагон. Знао сам све што ми је било потребно. Моја рачуница била је јасна, једноставна. Побећи из Гета и то што пре и по сваку цену. Побећи помоћу железничке композиције. За бекство постоји могућност. Потребна је само хладнокрвност, одлучност и смелост, па да се план претвори у дело.

Већ сам био и спреман за бекство. Треба само за план придобити и припремити жену. То није била лака ствар, јер је сиротица била већ јако плашљива, физички оронула, живчано лабилна. Дуго је трајало док сам савладао њен страх. Коначно је схватила нашу праву ситуацију и обећала ми да ће ме следити у бекству и извршавати сва моја упутства без објашњења.

Дакле, што пре! Сутра. Последњи пут сам се попео у зору на кров млинске зграде, да још једанпут тачно утврдим све теренске детаље, који су имали значај при извршењу мога плана. После сам се латио посла. Као обично, преузео сам команду при утовару једног вагона, овога пута отвореног вагона трећег у реду празне композиције. У тај вагон товарили смо велике комаде собног намештаја. Лично сам изабрао место за поједине комаде и пажљиво слагао комад по комад по напред одређеном плану, за који сам знао једино ја.

У средини вагона наместио сам један велики сто тако, да ће био ближе једној од бочних страница вагона. Испод стола сам прокријумчарио један стари јорган. Он нам је стајао на расположењу да га сместимо између појединих комада намештаја, да би се спречило трљање покућства за време

вожње. Између стола и бочног зида вагона ставио сам један доста лак сандук за дрва, који се лако могао померати на страну. За ту сврху оставио сам неопажено слободног места према дужој страни вагона. Коначно, испод стола сам ставио и једно уже за сушење веша. Затим сам даље товарио вагон и напунио га, но ипак тако, да се могло испод стола релативно лако извући одгурнувши у страну сандук и попећи се на бочни зид вагона, без нарочитог померања густо и чврсто сложеног осталог намештаја.

Мој план је био да се, чим падне мрак, ушуњамо у вагон и да се тамо сместимо испод великог стола. Ту би, затим, морали да сачекамо зору, када је требало да дође локомотива која ће нас, заједно са композицијом, извући из Гета.

Пуњење вагона извршио сам неопажено и плански, јер сам осталим друговима рекао, да ме боли нога и да не могу много ходати, стога ћу тога дана бити „вагонаш”, то јест стајаћу за време рада у вагону, где ћу примати и слагати додато покућство. Другови су на то пристали, јер бити вагонаш није била баш најлакша работа.

Тог дана је било много болесних који нису могли да једу, те смо појели неколико порција супе, чак нам је успело и да се дочепамо парчета резервног хлеба. Њега сам завио у хартију и сакрио у џеп. Предвече сам као обично посећивао болеснике. Они су лежали по разним скривеним ћошковицама на територији Гета. По овим визитама пратила ме је моја жена као болничарка. Од свих ствари које сам донео у Гето, вратили су ми једино моју лекарску торбу, у којој сам имао слушалицу, шприц и неколико ампула разних инјекција.

Када је пао мрак, ми смо се неопажено попели у наш вагон и ту се опрезно, тихо и релативно лако сместили испод стола. Наша одсутност у бараци никоме није пала у очи, јер су другови из наше бараке били већ навикли на то, да ја и моја жена обично после рада обилазимо болеснике.

Често пута легли бисмо касно, када су остали другови у бараци већ спавали. Уосталом, свако је имао овде своје властите бриге и слабо је марио за остале. Долазили су, скоро свакодневно, нови људи, а неки су пак нестајали. За нашу, дакле одсутност те ноћи нико није знао, нити је то икога интересовало.

Моја жена је било нервозна и јако се плашила. Стога сам јој дао тамо испод астала једну инјекцију за умирење живаца. Она је, сиротица, испочетка стално повраћала од те инјекције, али се коначно умирила и заспала. Ја нисам могао да спавам и седео сам у нашем скровишту без могућности да се испружим или да заузмем неки згоднији положај. Све своје мисли сам сконцентрисао на план. Своју одлуку морао сам тачно, благовремено и без икаквог обзира реализовати. Стога сам морао бити будан, сабран, издржљив и храбар. Радило се о бити или не бити.

Време је пролазило споро, тешко. У нашем скровишту био је потпуни мрак и потпуна тишина. Нисам имао ни појма о времену. Нисам могао одредити колико дуго већ седим испод стола. Но ипак сам хтео да се некако оријентисем па сам почео да бројим, рачунајући шездесет за један минут. То је одлично занимање кад човек нема могућности да ма шта друго ради.

Кукуракао је негде у близини петао. То значи, да је већ превалило пола ноћи. Доцније сам чуо тупе кораке стражарске смене. То значи да је сада три и по сата после пола ноћи. Опет чекање, читава вечност, чини се као да мрак већ није тако густ. Видим нејасне контуре своје жене, ужета и своје руке. Да, да, свиће зора.

Пробудим жену из тешког сна у који је утонула под дејством инјекције од опијумског препарата. Она се тешко будила, тешко схватала у свом мамурлуку ситуацију, али се, коначно, ипак отрезнила и била је мирна, сабрана. Рекла

ми је, да за њу не треба да се бринем и да ће она извршити све што јој будем казао.

Сада је следио бизаран посао. Испод стола смо, прострели стари јорган и поставили га амбалажом. Све то погнуто, чучећи или пузећи, јер усправљати се нисмо могли. Спаковао сам жену у јорган или, другим речима, начинио од ње помоћу јоргана и амбалаже ваљкасти пакет, остављајући јој слободне само уста и нос. Затим сам пакет везао ужетом.

После свршеног посла сео сам поред мог чудног омота, да се одморим, јер паковање, заиста, није било лак посао. Болела су ме крста. Не знам шта бих тада дао за једну цигарету, али, откад смо били становници гета, пушење нам је било забрањено. Седео сам, гризао своје прљаве нокте, тихо храбрио своју жену и размишљао о својој деликатној ситуацији, коју сам сам створио да спасем свој голи живот.

Међутим, дан је све више освајао. Полако сам одгурнуо сандук и кроз уски простор између појединих комада намештаја могао сам, донекле и да се оријентишем. Небо је на истоку било као кора од лимуна а месец ми се чинио као мртвачка глава. У баракама и у зградама још је све мирно. Велика јата врана су вршила своју јутарњу летачку гимнастику, а лишће јабланова је гласно треперило на јутарњем ветрићу.

Дуго, дуго, чекање. Тешко, нестрпљиво чекање. Чекање пуно самопоуздања, одлучности, храбрости, чекање у сазнању, да је живот, иако мукотрпан, ипак вредан, занимљив, леп. Осећао сам се као коцкар који је ставио на једну једину карту све. Био сам уверен да ћу успети, јер сам паметнији, снажнији, обазривији и лукавији од мојих противника. Нисам се бојао ничега и био сам спреман да ако је потребно, учиним и оно што је немогуће, што је по здравој логици лудо, да ставим свој живот на коцку, да газим по лешевима, само да спасем свој живот и живот моје жене. Они најте-

жи моменти тамо, испод стола, били су уједно најлепши и највреднији тренуци мога живота. Тренуци моје ваљаности, мојих умних и физичких снага.

Коначно чуло се оштро звиждање локомотиве, затим брујање, а одмах затим бочни ударци точкова железничких вагона по прузи. Ту је нова празна композиција, ту је локомотива. Голема машина је пројурила поред нашег вагона на паралелној прузи са грандиозним пиштањем и дувањем као неки сипљиви гвоздени гигант. Почело је маневрисање. Локомотива је стала на чело наших вагона. Осетио сам њен снажан ударац на одбојнике. Били смо прикачени. Још неколико минута звиждања и викања кочничара, затим оштро звиждање локомотиве па су наших десет вагона били у покрету. Још минут, још само неколико секунди ... Све је прошло, а ми смо већ били ван оквира бодљикавих жица.

Наша су срца лупала лудо. Био сам узбуђен као, можда, још никада. Но, владао сам собом. Знао сам, да ће се у следећим тренуцима одлучити оно — бити или не бити. Све моје умне и физичке снаге сам морао сада да сконцентришем за те тренутке.

Воз је кретао умереном брзином по прузи чије детаље сам знао до танчине. Још неколико секунди па ћемо бити на почетку завијутка. Да, тамо код оних жбунова, па она велика липа ... ту је ...

Тада наместих свој омот на сандук. Воз иде спорије. Сада смо на самом луку пруге. Брзина локомотиве се још више смањује. Брзо скочих на сандук ухватих омот са женом и бацих га са великим замахом из вагона, у следећем тренутку искочих и сам. При скоку сам пао на насип и лако огребао кожу на руци. Иначе се ништа није десило. Одмах сам легао и остао непомичан, док није прошла цела композиција. Локомотива се креће сада брже и видим да је композиција стигла већ до саме ранжирне станице.

Нико нас није приметио. Бекство је успело. Опрезно осматрам терен око себе. Нема ту у близини никога. То је добро. Пузим до свога предрагог омота, који је пао на жбуње, тачно онако како сам то израчунао тамо на млинском крову. – Све је добро, не бој се. Слободни смо – шапућем и брзо развезујем омот. Хајде сад брзо пузећи у кукуруз. – Понели смо и јорган, амбалажу и уже.

У високом кукурузу били смо савршено прикривени од сваког осматрања. Тек сада смо били истински узбуђени. Били смо слободни али сада је требало решити шта да почнемо с нашом слободом. Наиме, слободни јесмо били, то је тачно, али нисмо имали ни марјаша<sup>72</sup>, ни икаквог документа. Човек без новчаних средстава и без докумената не може да опстане у друштву.

Ваљало се одморити и размишљати. Бар мислити обазриво, логично, реално и паметно. План сам брзо градио унапред само до ове фазе бекства. Рекао сам „а“, сада је потребно, да кажем и „б“. Бити или не бити, још увек је питање.



## У ОКОЛИНИ ДЕБРЕЦИНА

Мислио сам брзо, инстинктивно. Одлука је била брзо готова. Отићи ћемо у Дебрецин. То је велика варош, тамо можемо да се лакше изгубимо и тамо ће нам се лакше јављати идеје. Пошли смо. Напред ја, а иза мене на сто корака жена. Она је имала сада само једну дужност, да не изгуби веру у мене. Нисам хтео да нас ма ко види заједно.

Били смо доста мирни, али и доста изнурени и гладни. Ваљало је наћи храну. Наћи ћу, мислио сам. Оно најтеже је већ свршено. План још нисам имао, ишао сам на срећу, у дубокому уверењу да ме она неће напустити ни сада.

Дубока, чврста, упорна вера човека велика је ствар. Нарочито је велика ствар, упорна и непоколебљива вера човека у своју сопствену вредност.

Варош Дебрецин по броју становника долази одмах после Будимпеште. Чисто мађарско место, центар реформаторске цркве у Мађарској. У то време била је та варош још и најважнији војно-стратегички центар на североистоку Мађарске. Стога је она и јако страдала од совјетских и савезничких авиона. Но, иако је варош и њена околина, можда, најплоднији и најбогатији крај Мађарске, крајем лета 1944. године владала је овде велика оскудица у животним намирницама. Све се добијало само на карте. Тешку ситуацију града потенцирао је и велики број избеглица, војника као и мештана који су услед бомбардовања, постали бескућници. Варош је била у то време пренасељена, а у погледу снабдевања и становања у доста хаотичном стању.

Велике масе које су поплавиле главне улице конвенирале<sup>73</sup> су ми. Било је лакше изгубити се у овој поплави људи. При евентуалној полицијској контроли, било је лакше позвати се на бомбардовање и правдати немање докумената.

---

73 Одговарале су ми

С друге стране, нисам видео могућност да ма шта набавим за храну, а били смо гладни, страховито гладни. Нисам се усуђивао да икоме приђем. Били смо веома неугледно обучени, запуштени, згужвани, прљави. Ја са четрнаестодневном брадом, а жена са до коже обријаном главом (хигијенска мера из Гета). Лако би могли да постанемо сумњиви.

То је значило да треба бити веома опрезан, пошто је варош била пуна олоша у зеленим кошуљама са стреластим крстовима, а команда Немачка.

Из свих тих разлога, скитали смо по цео дан улицама, трговима и парковима тог великог града, а нисмо се ни усудили да било с ким разговарамо. Још увек ништа нисмо урадили. Мене је тога дана гонила нелогична претпоставка, да нас власти већ траже. Свакога, ако нас је неко случајно погледао, сматрао сам за детектива. Мислио сам, да ће полиција извршити општу рацију да нас пронађе. Разуме се, ова моја претпоставка, ма колико да је била психолошки природна, била је скроз неоснована. То сам и сам установио већ поподне, када смо се одмарали у једном парку. Вероватно нису у Гету још ни приметили наш нестанак. Затим, управа Гета је била глупа, тешко покретљива и без фантазије. Та управа се одликовала само садизмом, али не и полицијском рутином. Ми ћемо постати предмет, акт у тој управи, као и у сложеној и гломазној апаратури противјеврејске полиције (и то је чудовиште постојало тада у Мађарској) и за дан-два ће нас сваки тамо савршено заборавити. Погрешио бих, ако бих ствар поставио тако, да смо ми бог зна како важне личности и да мађарска полиција сада нема пречег посла, него да алармира своје органе да нас пронађу.

Срећом увидео сам да нисам центар света, да нисам центар ничије пажње и да, према томе, немам разлога да правим неки нарочити култ опреза и да страх од хапшења не треба да ме спутава ни у чему. Не треба се оним магарцима у Гету баш гурати пред нос, али није потребно ни нарочито

узбуђено и ужурбано бежати од њих. Одлука: слободно се и лежерно кретати, чувати и сачувати живце и телесне снаге и покушавати даљи физички живот на сваки могући па и немогући начин. Слобода те ту, сасвим близу. Гле, авиони опет бомбардују варош, а негде у непосредној близини је јака артиљеријска паљба.

То је било све лепо смишљено и образложено, али ми смо били уморни и гладни. Страховито уморни и до зла бога гладни, а филозофија, била она и најгенијалнија, може да ти напуни само главу, а не и стомак. То је чињеница. Одлучио сам да се вратимо у кукуруз, на оно исто место, где смо искочили из воза. Тамо ћемо отићи против сваке логике и то из три разлога: прво, што тамо можемо преспавати на нашем јоргану, друго, ту ћемо моћи да се наједемо бар пресног кукуруза, а треће, другог излаза моментално нема. Скитати по ноћи дребрецинским улицама и преспавати у неком парку на клупи више је него опасно.

Још пре мрака били смо опет у кукурузу. Слатко смо вечерали: појели смо неколико клипова пресног кукуруза, чак смо појели и саме нежне шапурике<sup>74</sup>. У близини је био ђерам, ту смо се напили воде и умили се. Тада није било ту ни живе душе. Жену сам добро умотао у амбалажу и јорган и положио на лежиште импровизирано од траве, корова и лишћа од кукуруза. Она је брзо заспала. Ја нисам могао да спавам, иако сам био сав изломљен. Разбијао сам главу шта да радимо.

Тако сам се без сна или у немирном полусну превртао целу ноћ по земљи. Било је прилично хладно, нарочито пред зору. Целу нашу имовину су представљали дроњци на нашем телу и моја лекарска торба са шприцем, топломером и слушалицама. Тешко је то уновчити данас у Дребрецину. Али чекај, имамо још нешто. Испод микрофона моје слуша-

---

74 Окруњени клип кукуруза

лице сакрио сам још у Окњу малу танку златну бурму своје жене.

Ставих прстен на мали прст, пробудих жену па крену-мо у варош. Истим путем и истим распоредом као и јуче. Имали смо срећу, нико нас није видео на пољу, а кад смо дошли у саму варош, није ми ни било више важно да ли нас неко види или не. Жену сам оставио у једном парку, да ме тамо сачека, а ја сам се упутио да набавим хлеба.

Дођем до једне пекарнице, пред којом је био дугачак ред људи што чека на хлеб. Највише је било жена. Разговарале су, свађале се око места и проклињале и владу и рат и Немце.

Заузео сам и ја место у реду и чекао стрпљиво да дођем до радње. Пријатан мирис хлеба учинио ми је још тежим гладовање. План ми је био да, кад дођем у радњу, играм улогу покраденог грађанина, настрадалог од бомбардовања. Наиме, претходно сам извидио у близини једну велику, недавно од бомби порушену палату, из које су јуче били исељени становници због опасног стања зграде. Упамтио сам и име улице и број те куће. Рећи ћу пекару да сам био становник те куће и да ми се у току бомбардовања изгубила апровизациона карта<sup>75</sup> и новац. Затим ћу пекару понудити златан прстен као залог док набавим нову карту и новац. Ваљда ћу на тај начин успети да набавим кило-два хлеба.

Чекао сам дакле пред пекарницом са готовим планом. На једанпут чујем у реду неку женску свађу, већ можда девету, откада сам заузео место у том гладном реду. Међутим, ова свађа је била знатно оштрија и гласнија него ли пређашње. Почео сам пажљивије да посматрам противнике и да слушам њихов узбуђени дијалог. Радило се о томе, да се једна жена преко реда гурала напред. У гладним ре-

---

75 Карта за снабдевање животним намирницама

довима пред пекаром, месаром или млекарим, то је злочин раван велеиздаји.

У њиховој свађи нарочито су ме заинтересовали, па и узбудили неки одломци дијалога, који су допрели до мојих ушију. Тако, на пример, чуо сам када су неки у реду разговарали овако:

– Шта мисли она, да је тиме што се покрстила, већ постала и аријевка?

– Којешта. Па сами видите да је она и сада безобразна Јеврејка, и ако јој виси на врату крст.

– Па да, и заузима место другима, поштеним аријевцима.

– Ја бих за њих направо засебан ред.

– Тако би требало, да се не мешају са правим хришћанима ...

Затим сам осмотрио безобразну деликвентицу неаријевског, то јест семитског порекла. Била је црномањаста, лепушкаста, млада женица, пристожно обучена, чиста и некако пркосно поносите. Дебеле усне, савијен нос и кудраве косе заиста су удариле силан печат на њено порекло. Она је без речи заузела своје старо место и са својим лепим, црним очима храбро одмерила своје аријевске суседе, а нарочито оне који су највише отварали уста.

Ја сам је добро погледао, да је упамтим па сам напустио ред и шетао у близини пекарнице да покрштену Јеврејку не изгубим из вида. Коначно је и она доспела у радњу. Брзо је изашла носећи два цела хлеба. Неприметно сам је следио. Када смо били већ прилично удаљени од пекарнице, пришао сам јој и скинувши шешир, рекао:

– Молим Вас, госпођо, да ме извините. Ја сам прогнани Јеврејин у бекству. Два дана нисам имао залогај у устима

– ни ја ни моја жена. Лепо вас молим, дајте ми мало хлеба, јер нисам у могућности да га купим.

Млада жена је била изненађена и очито дирнута. За час су јој очи постале влажне. Погледала ме од главе до пете, затим наглим покретом руке пружила ми оба хлеба и рекла:

– Изволите. Радо вам дајем. А сада, удаљите се од мене и следите ме на извесном одстојању, да ме нико не види с вама. Ја ћу вам још нешто донети.

Следио сам младу жену, док је она ушла у једну кућу. После извесног времена она се појавила на капији и дала ми знак да приђем. Испод капије ми је предала мали пакет и сто пенга и рекла:

– Узмите и идите брзо, збогом.

– Али, госпођо, реците ми ваше име, да вас упамтим, да вам се једном одужим. Желео бих да знам ко сте?

– Није важно. Срећна сам што сам вам могла помоћи. А сада идите, идите брзо.

Она је затворила капију и изгубила се брзо у полутами трема. Никада је више нисам видео.

И тада, и после мислио сам и сада мислим на тај сусрет, као на неку кратку и невероватну визију, иако се он заиста одиграо. Но често, чак и наши властити доживљаји, чине нам се доцније, када о њима размишљамо у промењеним животним околностима, као бајке у које ни сами више не верујемо.

Напустивши ту жену, био сам силно расположен. Како и не! Имао сам хлеба. У пакету су биле неке кобасице и суво месо. Имао сам и сто пенга. Порасло ми је и самопоуздање. Звиждућући упутио сам се до једне деликатесне радње. Ту сам купио флашу финог вина. Затим сам набавио цигарете и шибице. Овако богато снабдевен вратио сам се у парк, где

ме је жена чекала са нервозним нестрпљењем. Звиждуком сам јој дао знак да ме следи.

Упутили смо се опет до наше старе базе у хатару<sup>76</sup> Дебрецина, у кукуруз. Ту нас је чекао поцепани јорган и лежиште од лишћа и копова. То место сам сматрао као сигурно гнездо, као нашу кућу која је добро заштићена, додуше, не од временских непогода, али у сваком случају, од нежељених посматрања непожељних лица. Верујте ми, осећао сам се ту тада тако угодно, као у неком луксузном хотелу. Како да не! Све сам овде имао што ми је било потребно за живот : храну, стан, лежишта, свеж ваздух, добру пијаћу воду и безбедност. Драги мој, шта би хтео више у другој половини 1944. године као Јеврејин у бекству у фашистичкој Мађарској!?

Верујте ми, заиста нисам тада тражио више. Слатко смо се најели до миле воље, па смо пили финог вина, затим сам запалио цигарету. Шта ми је недостајало? Ништа. Здрав сам, снажан. паметан, одважан, а срећа ми је наклоњена. То, вероватно, с разлога, што је моја ствар праведна. Имам и ја право да живим исто тако као и Хитлер, као цео „Херен-фолк“ или као те униформисане, плавокрвне звери на територији свете круне Светог Стефана. Не дам ником да ми то моје најсветије право пориче или да ме истог лиши. Не, и сто пута не!

С тим мислима сам заспао тамо, у дебрецинском хатару, тако мирно, безбрижно и слатко, како већ дуго нисам имао прилике. Свој дневни задатак сам испунио успешно и часно, а на идући дан нисам мислио. Тешко вино, које сам нагло попио, учинило је своје.

Била је хладна и магловита јесенска зора када сам се пробудио. Запалио сам цигарету. Затим сам дуго гледао сиво небо и чинило ми се, да нас је заштитило. Гледао сам

---

76 Сеоско подручје

жену како дубоко спава, па сам погледом помиловао кукуруз око нас, који нас је примио као добар пријатељ. Мој поглед је говорио о неизмерној захвалности према мајци земљи, на којој смо лежали као њезина ваљана деца. Све, све што су ови нељуди стварали, било је уперено против нас, али величанствена, вечна и праведна природа остала је нама верна, одана, добра мајка. Она нас није одбацила, није нас стављала ван својих великих, светих и вечних закона, она нас је примила, чувала и сачувала. Неограничена моћ неизмерне природе је велика ствар! Када немаш ни оца ни мајке, када си бескућник, изгнан из људске средине, из лажи овакве културе, када те прогањају као бесног пса – потражи мајку природу, њене скривене углове, ту ћеш наћи и мира и љубави и праведности и спаса.

Свиће. Долази нови дан са новим проблемима које ваља решити. Ма како да нам је лепо овде, место ипак није подесно за сталан боравак. Ваља се преселити, али куда? Где је то место на овој великој земаљској кугли, где нас чека мир, љубав, сигурност? Хајде, човече, мисли, размишљај, планирај! Међутим при свему томе не заборави да немаш личних докумената, да се цело твоје имање састоји од осамдесет и три пенга<sup>77</sup> и да је твоја спољашњост прилично запуштена, неугледна, сумњива.

Чудновато, али сам био брзо готов са планом. Онако инстинктивно је диктовало<sup>78</sup> нешто у мени нове задатке, као што нам наш организам диктује да једемо кад смо гладни или да спавамо када смо уморни. Запалио сам цигарету. Нагло устадох и рекох жени:

– Хајде, идемо у Дебрецин.

– Шта ћеш опет тамо?

---

77 Мађарски новац

78 Диктирало



– Не питај ништа, само слушај. Ми ћемо отпутовати у Окањ.

– Јеси ли паметан? Тамо ће нас прва контрола да ухвати.

– Не брини се. Ја ћу бити паметан, ако су они зверови глупи. Бес им је убио сваку фантазију. Ништа лакше но играти се њима као мачка мишем. Стога, жено, спреми се без поговора. Немој ме избацити из концепта.

Било је око седам часова кад смо стигли у Дебрецин. Нашао сам једну старетинарску<sup>79</sup> радњу. Ту сам купио мотику и грабуљу. Укупно седамнаест форинти. Није ни скупо. Грабуљу сам дао жени, а мотику сам ја носио на рамену.

Овако наоружани у знатној мери смо смањили сумњи-во наше спољашности. Сада, бар лично сиромашно, али као поштени радници. Лекарску торбу и храну смо умотали у парче амбалаже која је до тада служила мојој жени као кецеља.

Отишли смо на железничку станицу, где сам извидио када иде воз у Окањ. Сазнао сам да воз полази у осам часова а у Окањ стиже око четири ујутро. Жена је била уверена да сам заиста полудео. У Окњу ће нас већ први дан ухапсити. Но, ја сам већ имао свој готов план и био сам толико упоран, енергичан и сигуран, да се жена није усудила да ме убеђује. Оштро, скоро сурово сам јој рекао, када је она опет почела са својом ламентацијом<sup>80</sup>:

– Извршавај моја наређења без речи! То је једина могућност да останемо живи.

– Али, где је ту логика, молим те, трчати баш у опасност?

– У нашој ситуацији је најопасније учинити нешто по логици. По логици мисле они глупани. Ми треба да урадимо

---

79 Радња са старом и половном робом

80 Туговање, очај

опет оно што није логично. Јеси ли разумела? Наша парола треба да буде: избегавати све што је логично. Ту је наш спас.

– Разумем – рекла је она тихо, али сам видео по њој да савршено не разуме ништа, да се плаши и да је уверена да нисам више нормалан. Међутим, ја сам био толико бескомпромисан у својој одлуци, да је она само резигнирано ћутала.

## У ХАМБАРУ

Увече сам купио две карте, не, додуше, до Окња, већ само до Весте. То је последња станица испред Окња. Довде води из Дебрецина споредна пруга, локалног значаја. Покретне композиције на тој прузи су малене, а њихове споре локомотиве називају мештани машином за млевање кафе.

Од контроле нисам се нарочито бојао. На њу сам мислио као на неку евентуалну непријатност. Наиме, знао сам да контролу на овој линији врше жандарми из Окња два пута недељно, уторком и петком. Међутим, данас је среда. Ако ипак наиђу – са познатим жандармима биће некако могуће разговарати. Шта ћу им казати нисам знао, али ћу се већ некако извући. Тражићу, свакако, да ме одведу до наредника Шомођија. Уосталом, зашто да мислим стално на ову евентуалну могућност? То је само једна непожељна евентуалија поред које има толико добрих, срећних могућности. Коначно у питању је наш живот. Мора се покушати све – без размишљања, храбро, упорно и лудо. Да, да лудо. Ту једино помаже лудост храброг човека.

Ноћ је била дуга, тешка, напета и прошла је у сталном ишчекивању контроле. На свакој сам станици пажљиво мотрио, не улазе ли жандарми, био сам, наиме, спреман и на то, да, уколико би заиста улазили жандарми, на другој станици напустимо воз. Но, дошли смо до станице Веста без контроле.

То је веће место и на станици је владала велика живахност путника тако да смо излазили као и остали путници, да нисмо никоме нарочито пали у очи. Притом, била нам је неоспорно од велике помоћи наша мотика и грабуља.

Брзо смо се удаљили са станице и ухватили правац према Окњу не главним друмом, него споредном, сеоском цестом. Био је још мрак и на путу нисмо срели никога. Био је

мрак и када смо стигли у хатар села Окња. У близини једног салаша смо се зауставили у кукурузу.

Тај салаш био је власништво Мађара Шандора Дани. Тог сам човека успешно лечио од чира у стомаку и избавио га из веома тешког стања после обилног крварења. Дани Шандор не само што ми је поштено платио, већ ми је постао и добар и одан пријатељ. Више пута ми је нагласио да ће за мене увек учинити све, што год будем у својој невољи од њега тражио.

Тај Дани Шандор био је у Окњу – по величини његовог газдинства угледан кулак, али без кулачког менталитета. Он није био ни профитер ни црноберзијанац, ни експлоататор. Био је богомољац-баптиста. Веровао је једино у бога и није учинио ни корак без Светог писма, чији је знатан део знао напамет. Сваки његов разговор био је испреплетан цитатима из Старог или Новог Завета. Шандор Дани је био верник своје религије не само по црквеним документима, не само по формалном извршавању појединих верских обреда, већ и по читавом начину живота. Сваки свој потез почео је, сваку своју реченицу изговорио је у име бога. Он није само обрађивао своју земљу и вршио своје верске дужности, већ је у свом слободном времену посећивао своје познанике, па и непознате људе, са Библијом у руци и вршио мисионарску службу, понављајући свуда и свакоме „божје речи“, „божју вољу“, „праву истину“, „праву веру“, „скору пропаст овог грешног света“ и „вечиту славу божје небеске империје“.

Мештани су га знали као особењака. Неки су тврдили да је рачунџија, неки су му веровали са страхопоштовањем, по неким он је само био префриганац<sup>81</sup> који хоће да себи осигура добро место у рају. Но, поред свега тога, Дани Шандор имао је ипак угледа у селу, јер је био паметан, беспрекорног морала и испуњавао је своје грађанске дужности

---

81 Срачунат

тачно са лојалном изреком „дај Цару царево“. Коначно, он је био велики добротвор села. Ватрогасно друштво, дечје обданиште, убожиште<sup>82</sup>, здравствена станица и остала хумана и добротворна друштва добијала су најсигурније и најбогатије потпоре увек од Шандора Данија.

Тог сам се јутра, дакле, упутио Шандору Данију. Жену сам оставио у кукурузу. Кад сам се у свитање ушуњао до његовог салаша, где је он живео сам са својом женом, Шандор Дани није био ни изненађен, нити се плашио због мене. Он ме је примио са најозбиљнијим братским саучешћем. Испричао сам му о нашем хапшењу, животу у Гету, бекству, све. Он је слушао моја рапсодична, узбуђена и драматична излагања веома пажљиво, стрпљиво и добродушно, као да је то била његова властита невоља а не моја. На крају сам га молио да нас спаси, да нас сакрије, јер њему, као праведном и паметном човеку мора бити јасно да смо невини, да је крај рата већ близу, јако близу.

И заиста, док сам тамо, на самотном салашу, заклињао мога Шандора Данија, чула се из даљине потмула али снажна грмљавина топова, а на небу су зујали сребрнасти авиони у великим формацијама.

Не знам, шта је све деловало у овом часу у поштеној души тог особењака: моја драма или његов излечени чир стомака, зујање савезничких авиона, грмљавина тешких артиљеријских оруђа или мој бедан лик, његова одвратност према крвавим обрачунима људи или текстови Старог и Новог завета. Али, то је на концу свеједно, чињеница је да је Шандор Дани, кад већ нисам имао шта да кажем, заћутао.

Подбочио је главу длановима и њима закљонио очи. У таквом положају остао је ћутећи пуних пет минута. Очигледно, он се тада потпуно апстраховао<sup>83</sup> од овог света и тражио

---

82 Врста прихватилишта и болнице за сиромашне

83 Удаљио

је везу, непосредну везу са својим богом. Сигурно је, да је он тада и разговарао са богом. Питао га је за савет, за помоћ, за одобрење, јер за њега је било све остало маленкост. Он се није бојао ни жандарма, ни среског поглавара, ни Хортија, ни Хитлера, његов господар био је само бог. Не само онда када је певао псалме, већ увек и свуда.

Ето такав богомољац је седео тога јутра са мношвом код стола у окањском хатару у очигледном религиозном трансу, у најозбиљнијем настојању, да онако истински учини својему богу нешто по вољи и то на делу, на опасном делу, а не само читањем молитви.

Конечно је Шандор Дани отворио своје очи. Најпре је одстранио руке са својих очних капака. Онда је још седео једно време непомишно и немо са затвореним капцима. Конечно је отворио и своје капке, а његове су мутне очи сијале необично. Он није гледао мене, већ је свој поглед упро према небу. Изгледало је да сада прекида свој непосредни контакт са небеским силама. Усне су му се мицале, иако уста није отварао, шапутао је молитву. Онда се прекрстио три пута и конечно је три пута пољубио свето писмо, које је лежало пред њим на столу.

Окренуо се према мени и рекао ми мирно, без патоса<sup>84</sup>, да ће мене и жену сакрити докле само хоћу. Неће му то бити тешко, јер он извршава тиме само божју заповест. Бог му је издао лично ову заповест малопре. Он, према томе, нема шта да размишља и нема чега да се боји. Ми смо његови мили гости и немамо зашто да му будемо благодарни, јер наша је невоља и његова невоља, а ми му чинимо само услугу јер смо му створили прилику, да на опасном делу покаже своју оданост према великом, једином, праведном и добром богу.

---

84 Узбуђење

– Ви, дакле, драги моји пријатељи по Христу, не брините. Ваша је брига и моја, па ћемо је заједнички лакше збринути. Сада ћу вам дати нешто хране и флашу вина, па ћете натраг у кукуруз. Тамо се лепо одморите, а ја ћу, међутим, припремати за Вас место у амбару. Неће бити баш луксузно, али док правда не победи, моћи ћете тамо некако битисати. Чим падне мрак, ја ћу доћи по вас и одвешћу вас у ваш нови стан. Сада одлазите, моји пријатељи по Христу, јер ће ми скоро доћи надничари из села, па би било незгодно да вас овде виде. Збогом. Бог нека благослови наш рад.

Шандор Дани латио се опасног посла и одлучио се да прими у своју кућу Јевреје, да их крије, иако је то закон не само забранио, већ по најновијим излепљеним плакатама, тај злочин, с обзиром на критично стање рата, кажњавао се смрћу.

Снабдевен благословима и животним намирницама мога одличног пријатеља, вратио сам се у кукуруз и радосно саопштио својој жени најновије наше успехе. Наш је живот опет пролонгиран, обезбеђен за извесно време и то без нарочитих ризика. По свим знацима, моћи ћемо тамо у амбару да дочекамо и сам крај рата.

Смирени смо чекали у високој и густој шуми кукуруза. Ја сам нашу ситуацију сматрао консолидованом и дефинитивном. С времена на време чула се грмљавина топова. Та је топовска пуцњава деловала на мене као што делује инјекција камфора на малаксало срце. Топови су грували све јасније. То значи да се положаји приближавају Окњу. Чуло се и неколико експлозија сасвим близу. Овај концерт ме је силно расположио. Мој оптимизам је стално растао. Живци су ми били по све мирни и слатко сам заспао у нашем скровишту, као човек чије су ствари у најбољем реду.

Био је већ мрак кад је дошао по нас тај божји човек. Он нас је одвео у очишћен амбар у којем су била припремљена

лежишта, храна и вода. По договору, имали смо да останемо у амбару дању, јер су у то доба дана долазили на салаш надничари, комшије па некад чак и жандармеријске патроле. Ноћу смо могли да излазимо из нашег скровишта да се мало прошетамо по дворишту, да једемо топлу храну и да чујемо излагања нашег домаћина из Светог писма, јер, по његовом мишљењу, то је исто тако потребно људској души, као што је храна потребна телу.

Пристали смо, разуме се, на све. Тако је почело најновије поглавље нашег бурног живота у амбару, тамо у окањском хатару. Када бих хтео овај период наше одисеје да категорисах, морао бих подвући да он био страховито досадан. Замислите простор отприлике од три кубна метара намењен за сушење кукуруза од дрвене ограде на којој је изрезано безброј прозорчића ради сталне и обилне вентилације амбара у циљу правилности конзервирања хране. Наш домаћин је, додуше, пажљиво маскирао ове непожељне прозорчиће сувом кукурузовином, али промаја је била ипак стална и прилична. Затим, амбар је био скоро сасвим напуњен клиповима кукуруза, а наша су лежишта била спремљена на тим клиповима. До тих лежишта смо се пењали мердевинама, које је наш домаћин, после нашег смештаја пажљиво сакривао на другом крају салаша, па преко дана нисмо могли никуд ако би смо и хтели. Услед високо наслаганих клипова, није нам било могуће да усправно стојимо у амбару, већ смо могли једино да седимо, клекнемо или да ходамо погнуто.

Дакле наш стан није био баш луксузан, али је одговарао сврси. Испод стола у теретном возу, при бекству из Гета, био је сигурно теже. Била је тежа и свака ноћ у прљавом паклу Гета. Ако хоћемо да будемо објективни, наше стање је било, с обзиром на околности, сношљиво.

Заиста, ја не бих имао шта да приметим о овом периоду нашег живота сем задовољства, нада и благодарности. Је-



дина мана овог периода је била што је трајао исувише кратко. Свега пет дана. Живели смо у амбијенту историјских догађаја и нисмо могли да се апстрахујемо из овог амбијента ни тамо, у забаченом амбару забаченог салаша.

Ја сам имао оправданих разлога за чврсту веру да ће наш пут из амбара водити право у слободу. Румунски фронт је био већ ликвидан. Грмљавине, потреси експлозија, гигантски пламенови запаљених села или пластова бивали су све чешће појаве. Затим, све се то чуло и све се то видело све јасније. Нема шта, то је почетак краја.

Но, ако се историја одвија по извесним законима, судбина појединаца није увек логична, бар није увек у логичној вези са историјом, а поготово не са ратним догађајима. У гигантском и титанском вртлогу ратних догађаја постаје срећа, воља, памет и храброст појединаца само играчка. Те играчке ипак не треба одбацити. Некад, чак и у елементарно великим опасностима постају и те играчке веома корисна оружја. Али, да пређемо на ток догађаја.

Пето вече напустили смо клипове и прешли у кућу нашег љубазног домаћина на топлу вечеру. Те вечере су постале свечаности наших досадних дана. Не само због топле хране, већ и због могућности кретања, због могућности удицања свежег ваздуха као и због могућности слушања радио вести из Москве и Лондона. Шандор Дани имао је, наиме, на свом салашу радио, који смо слушали док му је жена прилазу чувала стражу.

Био је баш крај емисије из Москве. Мој домаћин, пошто је гласно изговорио вечерњу молитву, почео је са својим излагањем из светог писма. Читао је из „Јеремијаде“ прво поглавље, које почиње реченицом „Теши се, теши се, Израеле, и бог ће те тешити“, када неко закуца на врата. Ми смо се брзо сакрили испод кревета, а Шандор Дани је запито мирно:

– Ко је то?

– Жандармерија. У име закона позивам вас да отворите врата.

Ушла је патрола од три жандара. Био сам поражен. Опет сам осећао миг смрти. Мој глупи положај и моја немоћ узбудили су ме до крајности.

– Ви, божји човече, кријете овде Јевреје – рече вођа патроле.

Дани Шандор је ћутао.

– Кријете или не кријете?

– Ја моје госте не питам које су вере. Сви смо ми деца божја, а има само један велики, свемоћни и праведни бог.

– Немојте ви да ми држите проповед. Нисмо у цркви. Ви сте сељак, проповеди препустите поповима.

– Божју реч може да шири сваки добар човек. Цео свет је црква нашега бога.

– Лари, фари, шта се правите, ви птичице фарисејска! Богу хоћете да се додворите а Мађарску издајете.

– Не грешите, господине наредниче, јер када је човек човек, он не може бити издајник.

– А где су вам ваши гости?

– Сакрили су се.

– Ако су исправни грађани зашто се крију?

– Они су стављени ван закона.

– Дакле, ипак знате да су Јевреји?

– За мене су они људи, божја деца, као ја и ви. Сви смо ми пред богом једнаки.

– Па ви сте прави комуниста! Бољшевик! Срам вас било!

– Ја нећу да поричем оно што сам.

– Али сада, доста! Овамо те Јевреје.

Тада је вођа патроле са својим жандармеријским инстинктом погледао испод кревета и, разуме се, лако нас открио.

– Ту сте, дакле, птичице?!

– Да, ту смо.

– Ви сте били у Окњу?

– Да.

– Па сте побегли из дебрецинског логора?

– Да.

– А зашто, ако смем да питам?

– Нисам хтео још да умрем.

– Тако. Боље би било да кажете истину. Ви сте побегли, јер нисте хтели да радите. Ви Жидови мрзите рад, ви мрзите Мађарску и хришћане. Сви сте бољшевици.

– Ја сам у логору гладовао, а гладан човек не може да ради.

– Сада ћете натраг у логор, па ће вас тамо нахранити, не бојте се. Имате ли ствари?

– Немамо ништа.

– Новаца, вредности, оружје?

– Немамо ништа.

– Немојте ми затајити ништа, јер ако установимо да лажете, бићете одмах стрељани. Рат је. Овде је ратна зона и овде важе закони опсадног стања.

– Не лажем. Немамо ништа. Педесет и четири пенга имам. То је све.

– Одакле вам новац?

– Добио сам од непознате жене у Дебрецину.

– Зашто и колико?

– Био сам гладан и просио.

– Ко је та жена?

– Не познајем је.

– Тако, не познајете је? То ћемо видети. Она је сигурно руска шпијунка? Знамо ми то све. Дајте паре.

– Изволите.

– Овамо руке ... – затим, окренувши се према мојој жени – и ви чивутска курво, руке овамо.

Жандари су нам вешто ставили лисице на руке и затворили катанцима. У име закона, а с обзиром на ратно стање...

При поласку наш се домаћин опет позвао на јеванђеље:

– Опрости им, боже, јер не знају шта раде.

Но, наредник му није остао дужан, укорио га је:

– Немојте брбљати! Ваљда власти знају шта раде.

– Тим је горе за њих.

– Па шта? Ваљда сте ви свесни тога шта радите? Мађарска је у највећој опасности, а ви, језуита, пактирате са Јеврејима и бољшевицима, највећим непријатељима нашим! Срам вас било! Ви сте раскринкани као прави савезник издајника наше отаџбине.

– Ја сам једино савезник нашега господина бога.

– Баш ће бог да склапа савез с оваквим будалама као што сте ви. Којешта! Уосталом, с вама још нисмо готови. Знајте данас се не можете извући одговорности са фарисејским фразама. Видећемо сутра у жандармеријској станици. Да вам платимо рачун за ове ваше госте.

– Награду примам само од мог господина бога. Ви ме не можете ни кажњавати, ни награђивати. Ваша је власт само привремена и пролазна.

– Видећемо то сутра када и вас метнемо у апс. Будало стара!

## У ЖАНДАРМЕРИЈСКОМ ЗАТВОРУ

Одведени смо у жандармеријску станицу Окањ. Овде су нас ослободили окова и разместили у ћелије. Други дан сам тражио да ме одведу нареднику Шомођију. Он ме је примио са искреним сажаљењем.

– Шта ће бити са нама, господине наредниче?

– Мораћу вас, вероватно, опет отпремити у дебрецински логор. Сада се спремам да брзо јавим да смо вас пронашли. Није требало да бежите.

– У логору смо били осуђени на смрт гладовањем.

– Ван логора је ваша ситуација још гора. Сада сте по закону криви не само зато што сте Јевреји који су своју припадност затајили лажним исправама, већ и зато што сте бежали, а закони су, како знате, оштри.

– Знам, али, господине наредниче, зар морате да јавите наше хапшење баш тако хитно, брзојавно?

– По правилу службе морам о томе да известим своје претпостављене најкраћим путем. Жао ми је, али ту вам не могу више помоћи. Ја сам службеник и Мађар сам. Противјеврејске законе нисам ја правио.

У том моменту зазвони телефон. Наредник Шомођи узео је слушалицу, а ја чух следеће:

– Ало, ало. Ту је жандармериска станица Окањ. Ало, ало, пошта, не чујем. Да, овде командир станице, наредник Шомођи, како кажете? Дебрецин не прима телеграме ... а тако, линија је покварена. Ало, ало, господине шефе, дајте ми онда телефонску везу са Нађварадом, имам да поднесем хитан службени извештај. Дајте, прибележите ме ван реда. Добро, покушајте.

Завршивши разговор, наредник Шомођи се обрати мени:

– Имате срећу. Телефонска веза са Дебрецином је прекинута.

– Да, чуо сам.

– Сада морам да поднесем извештај телефонским путем преко Нађварада. То ће ићи нешто спорије, али за дан два сигурно ћете бити отпремљени опет у логор, у чудо не верујем.

Чуда заиста нема, али крвави валови рата су већ допрели до самог Окња. Поједини минобацачи, топови па и авиони тукли су већ непосредну околину села. Нека зрна су експлодирала већ у самом селу. Разна тешка оруђа су нарочито тукла шуму у хатару села према среском месту Нађсалонта. Чули смо вести да је среско место на свега двадесет километара далеко од нас, већ у рукама Црвене армије и Румуна. Мање јединице мађарске војске су у паничном хаосу одступале. Друге су, пак, јединице наступале да ослободе Нађсалонту, али без нарочитог борбеног елана и веома слабо опремљене.

Око једанаест часова летели су изнад села јаки одреди савезничких авиона. Са другог правца су се појавили, мало касније, јаки одреди авиона Црвене армије. Било их је укупно око две стотине. Све је зујало, брујало и бљештало на окањском небу. Авиони су се кретали без сметње. Нигде ни трага мађарске или немачке ваздушне одбране. Јата тих блиставих, сребрно-сивих гвоздених птица летела су у правцу Нађварада.

После десет минута почело је жестоко бомбардовање Нађварада. Читави облаци дима покрили су небо и чуле су се експлозије у дугачким серијама. Напад је трајао око пола часа. Изгледа да ни тамо није било озбиљног отпора. Авиони су се вратили у правилном борбеном поретку. Као да су били на неком маневру. Од Нађварада су се дизали у небо високи стубови сиво белог дима и прљаоцрвен пламен.

У селу је владала права паника. Борба се још није водила у Окњу, али поједине мине и гранате, које су овамо залутале, направиле су већ у Окњу материјалне штете а било је и доста рањених па и неколико мртвих.

Општинско поглаварство је издало наређење да се у свакој кући одмах ископа склониште. Затим, село је већ било поплављено војним бегунцима. Они су били гладни и пљачкали су становништво. Једна мађарска лака пољска батерија заузела је положај на излазу села према Нађсалонти. Испод дудова, на општинском тргу, сместили су се делови неке транспортне колоне. На торњу реформаторске цркве била је организована артиљеријска официрска осматрачница. У дворцу, на крају села, радио је штаб једне пешадијске бригаде. Кроз села су пролазиле према фронту муницијске колоне у ешалонима. На школи је била истакнута застава црвеног крста. Тамо је било превијалиште. У подне су истерали сваког мушкарца од шеснаест до шездесет година старости у општински хатар да копају ровове. Они су били дужни да носе са собом тродневну храну. Уопште, по целом селу владала је ужурбаност, трчање и заповедање цивилних и војних власти. У цркви је обављена ванредна служба божја за победу мађарског оружја.

У овој читавој паничној буци, мој наредник Шомођи седео је у својој канцеларији и чекао телефонску везу са Нађварадом, да јави у духу правила службе наше хапшење својим претпостављеним властима и да прими нове директиве у погледу даљег поступка с нама. У читавој тој паничној кризи, када се решавало о судбини Мађарске, о судбини целог човечанства, наредник Шомођи сматрао је за своју најпречу дужност правилну ликвидацију нашег питања, питања ликвидације двоје Јевреја.

Читава војна и цивилна управа тадашње Мађарске састојала се из стотина и хиљада таквих наредника Шомођија. Једна читава држава грчила се у ропцу, стотине и стотине

хиљада људи крвавили су из милиона рана, оквири хиља-  
дугодишње државне и друштвене заједнице су се распадал-  
ли, и цело друштво, и читава држава била је пољуљана из  
темеља, али мађарски министри, жупани, срески поглава-  
ри, генерали и жандари занимали су се једино „јеврејским  
питањем“. Свака одлука, свака наредба, свако постављање,  
кретало се само око овог питања: Жидов или није Жидов.

Коначно, наредник Шомођи је извршио најважнији  
задатак који му је диктовала његова жандарска савест им-  
прегнирана<sup>85</sup> светим одредбама правила службе. Након  
безброј ургенција, коначно му је јавила пошта у Окњу да ни  
телефонска централа у Нађвараду не ради више. Вероватно  
је оштећена од бомбардовања. Пошта у Окњу јавља и то да  
и она престаје до даљњег да ради, пошто нема везу ни у  
једном правцу.

Наредник Шомођи, као савестан службеник, упутио је  
засебног курира на пошту са засебним актом, да му шеф  
поште и писмено потврди немогућност телефонске и теле-  
графске службе. Тек тада је био миран, када је примио ту  
потврду. Тек тада је увидео да је рат-рат, вис мајор<sup>86</sup>, који пу-  
новажно оправдава неизвршење одредаба правила службе  
у таквој ствари, као што је интервенција око двоје побеглих  
Јевреја.

Када је тако прописно умирио своју званичну савест, на-  
редник Шомођи постао је према нама опет човек, захвалан  
пацијент, отац детета кога сам ја спасио и саопштио ми је  
да за сада останемо код њих. И то је било нешто. Остаћемо  
дакле заједно па – бог зна шта ће све још да буде? – Рече ми  
да се запослим ту у станици. Да почистим канцеларије, дво-  
риште, да цепам дрва, а госпођа нека помогне у кухињи. Не

---

85 Запечаћена, затворена

86 На латинском *vis major* – виша сила



морамо, али, он мисли, тако ће нам лакше пролазити време.

Тако остадосмо у Окњу као хапшеници у жандармеријској станици. Срећном околношћу услед рата била је наша депортација одложена. Већ нисам ни веровао да бих још могао истински настрадати. Садашња ситуација је већ играчка. Часови фашистичког господарства у Окњу су избројани. Мађарска ће војска морати да напусти село, то је било ван сваке дискусије. У току је, наиме, опште померање целог немачко-мађарског фронта од истока према западу. Другим речима, врши се одступање великог стила, или по стилизацији немачког ратног извештаја „у току је еластична одбрана наших трупа у виду комбинованих маневара, ради заваривања бољшевика који су убацили у борбу и своје последње резерве“.

Војни бегунци, рањеници, зеленокошуљаши, одступање, наступање па опет одступање, коначно велике поворке избеглица из Нађсалонте, чије су куће опљачкали и спалили Румуни – ето ти елементи су сачињавали карактеристичну слику села Окња у тим данима.

Неколико пута ме је отпратио жандарм у село, да пружим лекарску помоћ рањеницима, па сам се лично и на лицу места могао уверити да се већ налазимо у најужој ратној зони, да је и само село постало бојиште. Дуго, заиста, не може да траје. Ради се, у најгорем случају, само о данима. Уосталом, то није било само моје мишљење, већ свачије. Опште расположење села могло се одредити по овим реченицама: Нека буде што буде, само нека се фронт помакне даље од села. Нека дођу Руси, боже мој, и они су људи! Шта се нас тиче шта ће бити са грофовима, баронима, банкарима и другим богаташима. Нама Руси неће ништа. Па и ми смо радници и сељаци. Нека само иде одавде фронт до ђавола, нека влада ко хоће.

Власти су још биле на својим местима, али по свима знацима се видело да су збуњени чак и они који су све досад истински веровали у победу фашизма и поред многобројних и великих војничких пораза Хитлера. Гебелсова је пропаганда још урликала, али су извештаји, говори и наређења личили на обичну хистерију.

Тако су у последње време постали и органи жандармеријске станице мекани, приступачни, скоро би се могло рећи фамилијарни према нама. Наредник Шомођи и његови сарадници, досадашњи моји неограничени господари, нису ми више наређивали, већ су се „саветовали“ са мном. Био сам додуше лишен слободе, али то је била проста формалност. У ствари могао сам већ да радим шта хоћу. Могао сам лако чак и да побегнем, али то нисам хтео тада због ратних бегунаца и зеленокошуљаша, који су још увек жарили и палили у селу и околини без икакве одговорности. Сматрао сам да ће бити најподесније, ако сачекам скори крај ту у жандармеријској станици, када се чак и ту, тако нагло и тако конкретно, изменила атмосфера у року од неколико дана.

Наредник Шомођи и остали жандарми почели су показивати велику бригу за нашу удобност и просто су се правдали што нас држе у затвору. Са упућивањем курира у Нађварад се одуговлачило. Просто нису нашли курира, јер су сви жандарми били на фронту. Моја ствар је изгледа најзад постала мање важна. Само што ми нису рекли да побегнем. Називали су ме господином и нудили ми цигарете и ракију, па су са мном разговарали и то на потпуно равноправној бази. Нарочито наредник Шомођи је постао са мном просто интиман, па ми је, онако у разговору, испричао и неке занимљиве службене тајне у вези са нашим хапшењем. Тако, на пример, све до тада, нисам имао ни појма, како и зашто смо ми доспели у Гето и како су наишли на наш траг код Шандора Дани.

– Знате, господине докторе – рече ми наредник Шо-мођи – тај Балог, тај грбави општински писар је крив у свему томе. Он је, као руководилац стамбене секције у општини, водио на своју руку тајну истрагу против вас од првог часа вашег доласка у Окањ. Он је стално хушкао против вас. Он је почео да чепрка око оног вашег документа, па се повезао са полицијом у Новом Саду, одакле су му јавили да им није ништа познато о томе да вас не треба сматрати Јеврејином. На Балогове даљње махинације полиција из Новог Сада затражила је да се савесно ревидира тај ваш докуменат, који је вероватно фалсификован. Па затим тај исти Балог, знате, он је члан зеленокошуљаша и убеђени антисемита, интервенисао је лично код власти у Дебрецину да вас ухапсе. Председник општине није хтео да потпише што му је подметао тај мангуп, па је сам потписао.

– Зашто ме је толико мрзео тај Балог? Ја му, колико знам, нисам ништа зла учинио.

– Он је вас мрзео, јер је знао да сте Јеврејин. Он је у друштву стреластих крстова завршио политички курс и положио друштвену заклетву. По тој заклетви он је дужан да се максимално ангажује око истребљења свих Јевреја. Како видите, он је вас прогонио по партијској дужности.

– Али ја сам овде био званични функционер, општински лекар, користан, потребан и законом заштићен члан друштва.

– Зеленокошуљашима не импонује таква фраза, како они кажу. Они сматрају, да су неки Јевреји купили овакво постављење, као што сте, на пример, ви имали, па су они на сваки начин настојали да докажу неисправност, штетност и опасност оваквих постављења, без обзира на то, ко је то постављење потписао и ма како да су иста била корисна.

– А врховне власти, министарства?

– Молим вас, којешта! Министарства су само формални носиоци власти. Данас диктује партија стреластих крстова. За њих постоји само једно питање: јеси ли Јеврејин или ниси. Ако јеси, осуђен си на смрт. То је њихова политика, молим вас. Програм партије важи данас као врховни закон. Тако је то, мој господине докторе.

– А бележник?

– Бележник је такођер члан партије њилаша. Будите уверени, сад већ могу да вам кажем, да вас ни он не воли. Он је само велики дипломата.

– Добро, али ви ћете ми признати, да је у интересу општине да има свога лекара.

– Рекао сам му то и ја више пута, па ми је одговорио, да сам према вама исувише субјективан, што сте ми лечили дете. Упозорио ме да ће бити добро да угушим своје личне осећаје као отац и да треба да будем пре свега Мађар и хришћанин, а као такав морам да мрзим и прогањам Јевреје. Рекао ми је и да је истина да је општини потребан лекар али ме је упозорио, да један једини Јеврејин може мађарству учинити више штете него што могу користити педесет лекара.

– Реците ми, молим вас, како сте наишли на наш траг код Шандора Данија? Наиме ја сам био дубоко уверен, да нико не зна за нас.

– То је био пуки случај и као такав проста ствар. Имали сте малер, кад сте ушли у воз у Нађвараду, видео вас је баш тај Балог који се враћао истим возом из Нађварада. Он је видео и то, како сте се искрцали из воза у Весте. Није та цукела, био лењ, и он се скинуо са воза па вас је следдио не приметно све дотле, док се нисте изгубили у кукурузу поред једног сеоског пута који води у Окањ.

– Није могуће.

– Али је ипак тако, он је поднео о томе опширан писмени извештај. Навео је у свом извештају чак и где се ви, вероватно, кријете у Окњу. На листи су били кројач Тистеш и општинска бабица, који су познати социјалисти и налазе се стално под нашим надзором. Затим је навео тога секташа Данија, који је окорели противник рата. Шта више, он је категорички тражио, да се код поменутих лица изврши темељито претрес стана, јер, само код њих можемо наићи на ваш траг. Шта смо могли? Морао сам наредити претрес. Знате, и међу мојим људима има доста зеленокошуљаша. Ако не бих вршио своју дужност, та би џукела рекла да вас ја кријем.

– Наравно. Ви сте само вршили своју дужност.

– У то будите уверени, тешку дужност. У униформи жандармерије није лако остати поштен и бити човек, како би то човек хтео да буде.

Међутим, тај наш интересантан разговор прекинуо је један неочекиван догађај. Пред станичном зградом су се зауставила двоје сељачких кола крцата путницима: мушкарци, жене, деца, млади и стари. Путници су били доста небрижљиво одевени, прљави, необријани, неочешљани, згужвани, неиспавани, жалосни, уморни, резигнирани. Поред њих је у колима био њихов бедни пртљаг у дењковима, кутијама, коферима. Видело се да су морали да крену на пут брзо, нагло, без потребних припрема и против своје воље.

То су биле избеглице из среског места Нађсалонта, које су Румуни јуче заузели, опљачкали и спалили.

Нађсалонта је припадало од свршетка Првог до почетка Другог светског рата Румунима. Пре тога се ово претежно мађарско место налазило на, територији некадашње велике Мађарске. У току Другог светског рата Хитлер је поклатио поред Бачке и извесне румунске територије свом сателиту Хортију у циљу бољег учвршћења крвавог и прљавог савеза

Рајха и Хортијеве Мађарске. Мађари, који су двадесет четири године живели као национална мањина у оквиру румунске државе, сада, када су они постали опет господари у Нађсалонти, враћали су Румунима за њихово национално угњетавање – још већим националним угњетавањем. Као и у Бачкој, тако и у западним деловима Ердеља био је уведен крајње нетрпељив режим мађарског шовинизма, режим невероватне националне, расне верске мржње, режим патентиране „хиљадугодишње мађарске културе“. Када су током 1944. године Румуни искочили из „Осовине“ и прешли на страну савезника, њихове су трупе учествовале у војним операцијама савезника у тим крајевима и том приликом су, пре свега, заузели места, која су по Версајском уговору припадала њима, а која је после Хитлер поклатио Хортију.

Тако су Румуни у завршним војним операцијама Другог светског рата заузели Нађсалонту. Разуме се, први им је посао био да наплате Мађарима рачуне за сва мађарско-фашистичка дела у току њиховог кратког интерегнума<sup>87</sup>. Наплатили су немилосрдно. „Ослободилачке“ румунске трупе су два пуна дана жариле и палиле, пљачкале, вешале и стрељале све што је било мађарско, чега су се у брзини и уз помоћ Совјетске армије могле да дочепају. Поменута двоје кола са путницима представљала су малу, али убедљиву илустрацију те одмазде.

Када сам из једног скривеног угла дворишта жандармеријске станице боље осмотрио те избеглице, препознао сам међу њима две истакнуте личности, личности које су играле итекако важну улогу у мом дотадашњем животу. Били су то срески поглавар, Холоши (онај, који је хтео да ме стреља као саботера) и срески лекар др Серепи.

Ту смо, дакле, мислио сам. Времена се, заиста, мењају и брзо и коренито. Мењају се времена, па и људи. Како је

---

87 Међувлашће, период у коме није успостављена нова власт

сада бедан тај поглавар, који је до јуче био страх и трепет целог среза и како је детињасто јадан, уплашен и немоћан мој досадашњи стручни претпостављени Др Серепи. Добро је то, бар сада знају и они што то значи бити опљачкан и истеран из своје куће. Да, да. Времена се мењају, а за ту промену било је вредно толико чекати, рескирати и патити.

Срески поглавар се упутио у станичну зграду. Наредник Шомођи изишао му је ужурбано у сусрет и рапортирао војнички као да је тај Холоши дошао и сада у инспекцију. Среског поглавара, међутим, интересовало је у овом часу стање у жандармеријској станици Окањ, заиста, врло мало. Он се сад бринуо само за своју властиту кожу. Стога је он уморно, тмурно, али још увек тоном претпостављеног старешине, рекао:

– Хвала. Ми се привремено евакуишемо према Будимпешти. Због војних операција. Даљње извештаје ћете ми послати у Беређоујфалу. Отуда ћете добити даљња упутства. До примања наређења поступати у сваком погледу самостално. Сада ћете нам набавити одморне коње, како би могли чим пре да наставимо пут. На колима су жене, деца и болесници. Према томе се равнајте, то јест треба да журите.

– Велеучени господине срески поглавару, покорно јављам да сам наређење разумео.

Брзо су се затим два жандарма трчећим кораком упутила у село ради смене коња. Путници су сишли с кола и ушли у двориште жандармеријске станице. Неки су се умили код чесме, други су хранили децу, а неки су се распитивали за ситуацију у селу и псовали Немце, Румуне, Жидове, бољшевице, и бога, и Исуса. Остали су сели на клупу или на басамаке па су озбиљно ћутали, резигнирани, очајни. Деца су врискала. Један спасени и гладни пас је лајао, а једна шарена папига у огромном бакреном кавезу једнако је понављала познату паролу мађарске иреденте: „Нем, нем, шоха“. (Не,

не, никада). Родољубива птица је припадала ташти среског надбележника. Ташта је била смежурана, али чак и сада напрашена пудером и накинђурена као кандирана сува шљива спакована у масну хартију. Она је потицала из прастаре немачке грофовске породице. Слабо је говорила мађарски, али је носила зелену кошуљу накићену мађарском тробојком, стреластим крстом, медаљонском сликом вође фашиста Салашиа, затим сликом Хитлера. Сем тога, о врату јој је висео огроман златан крст са сребрним Исусом. Она је плачући разговарала са папигом и понављала је као и птица подједнако: Да, да, мила моја Пепице, не, не, никада. Добра си, Пепице, не, не, никада.

Са великим интересовањем (и великим задовољством) посматрао сам ову типичну ратну слику са извесне дистанце јер сам хтео да останем неопажен од стране путника. Међутим, срески лекар ме је ипак приметио. Он је пришао мени и веома срдечно ме поздравио, пруживши истовремено оба две руке. Ја сам се правио дирнутим и необавештеним и рекао:

– Шта је то, господине докторе, забога?

– Шта? Е, драги мој господине колега, сада смо и ми бескућници. Румуни су нас јуче страховито опљачкали и спалили ми кућу. Једва смо се живи извукли. Сада смо остали без ичега. Бескућници, просјаци.

– Ситуација ће се ускоро изменити, господине срески лекаре. Чуо сам да долази појачање, контраофанзива, читаве дивизије...

– Све је то пушта лаж, драги мој господине колега, швапска превара, ништа више. Све је пропало и све је свршено.

– Ја не верујем. Бољшевици нису војска, то је пљачкашка хорда...

– Видећете кад буду наишли. И ја сам до јуче тако мислио.



– Рат и ратне страхоте ће престати, али Мађарска ће живети и даље, хиљадугодишња мађарска култура...

– Маните. Сада видимо каква је та наша чувена хиљадугодишња култура! То је заправо латинска и швапска псеудо култура, која је била код нас помешана са хунским варварством и стављена на расположење такозваном западу и католичкој цркви са одвратном сервилношћу, увек кад год су то захтевали интереси папе или неког моћног цара или краља. А шта смо добили за све то? Западнаци или ватиканци су нас потапшали по рамену и дозвољавали великодушно, да се називамо заштитницима западне културе и хришћанства на источним и јужним бедемима Европе и да гинемо као такви. Међутим, носећи ту ласкаву титулу, остали смо по нашим обичајима, по нашој души, по политици прости, крволочни и мегаломански варвари, правили смо у свакодневной пракси патриотски култ из окрутности Атиле, угњетавајући кроз векове Србе, Хрвате, Словене, Румуне и бог ти зна кога све. Са овим нашим слабијим суседима знали смо бити ђаволска деца, али према западу и према светој столици остали смо бедне, кукавне, одвратне слуге.

– Да, да, имате потпуно право, господине срески лекаре. Била је то превара, ужасна, крвава и прљава превара.

– Да. Сада се прави биланс. Кржави, драматични биланс. Узалудно смо ми хтели да сиромашне сељачке заваравамо тробојкама, стилизованим крстовима, фашистичким фразама и поповским благословима у име отаџбине, хришћанства и савезничке верности.

– Ко зна само ко ће од нас доживети тај биланс?

– Доживеће се, не брините, драги колега.

– Да, ако спасете наша два живота.

– Која два живота? Не разумем вас драги колега.

– Ствар је проста, господине срески лекаре, врло проста. Ако строго узмемо, то би било заправо ваша званична

дужност. Село Окањ има близу четири хиљаде становника, а нема лекара. Односно постоји лекар, ја сам ту, али се налазим у затвору. То је још добро, јер сам по потреби ипак ту. Међутим, шта ће бити са несрећним болесницима села Окња ако мене врате у Гето? Општи је интерес да ја, једини лекар у селу и у околини, останем овде и да ми се омогући рад.

– То је тачно, драги господине колега.

– До овде би била ствар општа. Ствар општине. Интерес болесника. Према томе, ако ви као срески лекар тражите да се ваш једини лекар не одстрани из села, не само што тиме не бисте учинили велеиздају, већ бисте, господине срески лекаре, правилно вршили своју лекарску дужност. Ако то будете учинили у интересу болесника вашег среза, истовремено ћете спречити и нашу интернацију и депортацију која је, као што знате, једнака смрти. Вас то не кошта ништа. Само да поразговарате са господином среским поглаваром, да га убедите да тако мора бити не у нашем интересу, већ у интересу народног здравља.

– Да говорим са среским поглаваром? Хоћу. Зашто не? Врло радо, драги мој господине колега.

– Јесте. Треба да му сугеришете, да он изда у том погледу јасно наређење командиру жандармеријске станице. Он то може а ја мислим да чак и мора да учини, јер је он у овом часу једина претпостављена власт сеоске жандармерије. Овакво наређење било би, сигурно, у складу и са војничким интересима, јер је опште народно здравље у непосредној позадини фронта веома важна ствар и за борбене трупе и за позадинске формације.

– Хоћу, хоћу драги мој господине колега. Одмах ћу то учинити. Ено, баш је ту господин срески поглавар.

Др Серепи приђе среском поглавару, а ја сам се повукао у један забачени угао дворишта, али сам добро видео како

се они објашњавају руком и ногом. Нестрпљиво сам чекао крај њиховог разговора.

У то време су стигли нови коњи, а избеглице су се ужурбанано спремале за даљи пут. Био сам у неизвесности, али нисам имао прилике да разговарам са среским лекаром, јер сам видео да је он исувише окупиран својим властитим бригама. По свој прилици они су опет примили рђаве вести.

Непосредно пре одласка, када су сем среског поглавара и лекара биле већ све избеглице у колима, позва срески поглавар наредника Шомођија и рече му:

– Дакле тако, нареднице, како сам рекао. Мирно, сабрано, хладнокрвно и са пуно оптимизма чекати. Немамо разлога за панику. Мађарска још није пропала, нити ће пропасти... А што се тиче тог Жидова лекара, с њим не треба да журите. Нека остане ту и нека лечи болеснике. Разуме се под строгим надзором жандармерије. То је јавни интерес. Па ако се укаже потреба да се и ви повучете одавде, поведите га са собом. Но, до тога, мислим, неће доћи. Појачања су већ на путу, а ситуација ће се изменити брзо, врло брзо и коренито. Ако би вас неко, можда, позвао на одговорност због тога Жидова, реците му слободно да га држите по мом личном и изричитом наређењу. Готови смо и остајте ми збогом, нареднице Шомођи!

Када су избеглице отишле, запита ме наредник Шомођи:

– Јесте ли чули наређење среског поглавара?

– Нисам.

– Е сада чујте. Ви ћете остати ту и радићете свој посао.

– Шта ће бити, господине нареднице, са затвором?

– И то ћемо решити. Ви остајете кобајаги и даље наш притвореник. Ви ћете, рецимо од десет до четрнаест часова, бити у општинској амбуланти и тамо обављати своје

лекарске послове, односно посећиваће те тешке болеснике код њихових кућа. По свршеном послу вратићете се овамо. Пре изласка из станице и по повратку дужни сте да се прописно јавите у канцеларију ради евиденције.

– А моја жена?

– Милостива госпођа, разуме се остаће и даље наш гост. Како се каже, таоц, гаранција, да нам ви не побегнете. Иначе би вам морали дати жандарма за пратњу, а то би већ било компликованије. Надам се да сте задовољни?

– Савршено сам задовољан, господине наредниче.

И тако је почео нови период у нашем животу. Слободно кретање, рад, могућност посматрања и добијања вести. Моја база, разуме се, остала је и даље жандармеријски затвор, али ми то нимало није сметало да се осећам потпуно слободним и сигурним. Жена је прала посуђе и чистила канцеларију у станици, а ја сам при раду набављао храну и добре ратне вести па смо вече проводили у сасвим добром расположењу иако у ћелији. После одласка избеглица, дозволио нам је, наредник Шомођи да станујемо у заједничкој ћелији. То се, додуше, како је он рекао, коси са не знам којим параграфом правила службе, али изузетно, с обзиром на мој специјални случај, дозвољава се, јер не постоји опасност у погледу рушења морала.

Међутим, по свима знацима, постала је ратна ситуација у непосредној околини села све озбиљнија. Повлачење неких делова мађарске војске кроз село догађало се скоро свакодневно, а некада и више пута дневно. Појачања из позадине стизала су све ређе и у све мањим и мањим формацијама. Уморне, гладне и очајне поворке избеглица стизале су непрекидно у село, запоселе су сваку кућу и потрошиле све залихе хране. У оближњој шуми према Нађсалонти, вођена је већ неколико дана огорчена борба. Ту је наводно био, стратегијски кључ неких важних мађарско-немачких

положаја. Ту шуму морала је мађарска војска да држи по сваку цену. Нико није смео одступати ни под каквим изговором. Но, и кад би хтео, није могао. Положаје у шуми држале су мађарске трупе, али у непосредној позадини фронта појавили су се јаки одреди немачке пољске жандармерије и сваког бегунца су по кратком поступку стрељали. Храну и муницију су дотурале до положаја мађарске позадинске формације под немачком контролом. Уопште, главна команда је била немачка. Мађарске командатуре су додуше постојале, али чак и пуковске команде су морале да раде по наређењима и плановима немачког генералштаба. Укратко, мађарска војска била је већ јавно и у потпуности потчињена немачкој команди. Поред тога, мађарска војска, која је била бројно слаба и материјално веома оскудно опремљена, а у погледу борбености прилично деморалисана, већ је важила у очима Немаца као непоуздана.

Том схватању је одговарао и поступак немачких официра, па и војника, нарочито СС-оваца, према Мађарима. Тај је поступак био понижавајући, пун багателисања. Укратко, однос „верних савезника“ није био нимало савезнички.

Свакоме је било већ јасно, да је рат изгубљен. Свуда је владала резигнација, велико разочарење и немоћно огорчење, али нико није смео ни писнути, још су у последњем часу постали апсолутни господари ситуације зеленокошуљаши, то јест најгори олош. Та браћа са стреластим крстовима увела су сада у последњим часовима катастрофалног рата такву антисемитску линију, каквој још није било примера у историји. Разуме се, према њима, били су свему криви Јевреји. Они су били узрок рата, због њих не иду ствари на бојишту како треба, они: су продали мађарску и хришћанску веру, они хоће бољшевице да доведу у Мађарску, они хоће светско господарство, они хоће да збришу Мађарску са географске карте и тако даље, до најневероватнијих, али за огорчену масу вешто састављених, лажних парола.

На темељу свега овога ови стварно владајући а неодговорни елементи истакли су као једини и најхитнији проблем „коначну и тоталну ликвидацију јеврејског питања“. Појам „ликвидације“ сведен је на најједноставнију формулу: убити ове Јевреје. Убити сваког где год га нађеш. Убити га без објашњења, без пардона и без скрупеле. Ко не буде тако поступао тај је против тоталитарног, непатвореног<sup>88</sup> мађарства, против свете вере, тај је противу Исуса и самога господа бога.

И, заиста, тих дана били су Јевреји тамањени, као што се тамане стенице. Разуме се, они који су имали нешто били су претходно темељито опљачкани и тек после убијени. Тако, у унутрашњости Мађарске били су већ скоро сто одсто истребљени. Почео је лов на пештанске Јевреје. Они су били већ опљачкани и отерани у гета, били су исцрпљени гладовањем и осталим безбројним телесним и душевним мукама, али су још били живи.

Бачена је перфидна парола да је за повољан преокрет у критичном стању рата, потребно све пештанске Јевреје ликвидирати, убити. Велика национална несрећа Мађара дошла је отуда што у срцу земље, у Будимпешти, живи још увек 150.000 јеврејских велеиздајника. „Ти паразити сисају мађарску крв и смањују отпорност наше херојске војске, јер је сваки Јеврејин бољшевички шпијун, материјално заинтересован савезник свих наших непријатеља. Патриоти, хришћани, истребите Јевреје из Будимпеште, као што су то већ учинила ваша браћа у унутрашњости.“ Ово је само цитат из једне јавне заповести партије стреластих крстова, која је била афиширана<sup>89</sup> у месецу септембру 1944. у стотинама хиљада примерака по улицама, трговима и по свим јавним локалима Будимпеште.

---

88 Истинског

89 Саопштена, објављена

По овом позиву почео је формалан лов на Јевреје. Испочетка само на појединце, обично богате и угледне, затим на групе. Поједине куће, које су биле обележене као јеврејске, нападала је у по бела дана група наоружаних зеленокошуљаша и у тој кући нико није смео да остане жив. У јеврејској болници у Будиму било је тада на лечењу око осамдесет тешко болесних Јевреја. Стреластим крстовима накићени бандити напали су болницу и поубијали све болеснике, све лекаре, и целокупно помоћно особље.

У таквом амбијенту, у таквој Мађарској, чекао сам и дочекао ослобођење од фашизма Окња и своје властито, боље речено своју поновну метаморфозу из прогоњене животиње у човека.

## ОСЛОБОЂЕЊЕ

Био је 6. октобар 1944. године. Тог дана чула се, већ од раног јутра, нарочито жива артиљеријска паљба у непосредној близини села. Експлозије и грување топова и минобацача разног калибра правиле су скоро непрекидну и паклену музику. Све чешће су се чули и серијски пуцњи машинке и другог пешадијског оружја. У току дана долетело је опет неколико зрна минобацача у само село. Било је опет мртвих и рањених, а порушено је или оштећено неколико кућа. Људи су се сакрили у склоништа, нико није радио, а село је изгледало као изумрло.

И тога дана морао сам ићи на своју дужност као и раније. У општинској амбуланти није било скоро никога. Ту сам једно време седео сам. Пошто су се, од експлозије бомбе која је пала у близини, сви прозори амбуланта поразбијали, напустио сам зграду и почео посећивати болеснике код њихових кућа. При томе сам се морао више пута сакрити у неко склониште, јер су се појављивале јаке формације авиона и жестоко бомбардовале шумицу поред друма према Нађсалонти. Бомбе намењене тој шумици падале су и експлодирале и у самом селу, те је кретање по улицама било повремено немогуће.

Вратио сам се око два часа после подне у жандармеријску станицу. При доласку сам хтео да „покорно јавим“ свој долазак дежурном жандару, као што сам то чинио увек. Међутим, већ са улице сам видео, да на станици влада необична, велика живост. Опазио сам да у канцеларији и осталим собама станице има много мени непознатих жандарма.

„Шта је то?“, мислио сам у себи. „Ко и зашто ремети наш кућни ред кад смо се већ тако лепо навикли на наше домаће жандарме? Хајде да видимо, какво је то чудо унутра“.



Закуцах на врата канцеларије. Чекам, али се нико не јавља иако чујем изнутра жучне и гласне разговоре. Закуцах поново, али енергичније. На то неко упола отвори врата и протури главу напоље. Био је то неки непознати жандарм. Он ме погледа нервозно и неповерљиво и запита:

– Шта хоћете?

– Господине наредниче, покорно јављам, ја сам интерниран, а вршим поред тога и дужност општинског лекара па ми је наређено да, када одлазим и долазим, имам да се јављам.

– Причекајте.

Жандарм залупи врата, а ја остадох да чекам на ходнику. После неколико минута он опет протури главу кроз полуотворена врата, опсова ме гадно и рече:

– Јавите се код прве руске команде. Тамо ви припадате, а одавде се чистите што пре.

Залупио је енергично врата испред мога носа, па му нисам могао ни „покорно“ заблагодарити за те његове јасне и љубазне речи.

Не бих могао да верно и достојно илуструјем утисак овог саопштења. Можда је то био највећи доживљај у мом напаћеном и бурном животу. Напустила ме је свака конвенционална логика. Потресла ме је велика, велика радост и тражио сам пут и начин да манифестујем свој осећај слободе, да реализујем постојање слободе, да се она види, да се опипа. Да је документујем на ма какав начин, али да је документујем убедљиво, фрапантно, ауторитативно. Да постане веродостојна, призната и жива истина.

Под утицајем овог неодољивог нагона, летео сам као стрела кроз ходник у двориште. Ту, на прагу жандармеријске кухиње, седела је моја жена и нестрпљиво ме чекала на ручку. Када ме видела онако зајапуреног, како трчим ван себе, она се уплашила. Мислила да је на неко зло.

– Шта је забога милога?

– Ништа, хајде са мном, хајде кад ти кажем!

– Како хајде? Ја те чекам у сто мука на ручак, а тебе нема. Ручајмо, јер ће се храна охладити.

Али ја сам, као лудак, ухватио жену за руку и вукао за собом даље у дубину дворишта, а одавде у башту.

– Хајде жено, слободни смо! Слободни смо, ту је Црвена армија! Разумеш ли?

– Куда ћеш? Зар не чујеш да пуцају? Што јуриш у опасност?

Али ја је нисам слушао. Неодољива сила слободе ме гонила, као птицу, којој су отворили кавез. Вукао сам жену више изненађену и уплашену, него радосну. Јурио сам кроз баште, преко купуса, шаргарепе и парадајза без даха, без хладног разума без компромиса. Већ сам се приближавао тараби жандармеријске баште направљеној од трошних легава. Ни ту нисам могао да се зауставим. Налетео сам пуном снагом на тарабу, као нека побеснела животиња побегла са кланице. Ослободио сам се кланице, где се осећао мирис крви заклане браће и сестара. Налетео сам на тарабу и срушио је у залету. Притом сам се снажно ударио и пао, али то нисам ни приметио, већ сам се усправио и јурнуо даље на поље, на ливаду, у неизмерну, неограничену и стварну слободу.

Ко зна, колико бих још јурио и вукао за собом своју уплашену жену, да ме није зауставила једна читава серија снажних детонација. У својој екстази посве сам заборавио да још увек рат траје и да, мада сам ослобођен, савезници још нису стигли у Берлин. Једна бомба је експлодирала на педесет метара од нас на ораници. Велики притисак ваздуха нас је одбацио на неколико метара у високу траву, а уста и очи су нам били пуни земље. Имао сам осећај, као да су ми бубне опне пробушене. Био сам посве ошамућен.

Минобацачи, авиони и топови су и даље непрекидно радили, те сам се у том ратном концерту тешко оријентисао. Рат још траје, то је неоспорно. Рат бесни већ у самом Окњу и то је неоспорно. Коначно, бити у самом жаришту модерног бојишта, није шала, то је ван сваке дискусије. То су биле моје прве логичне мисли. Затим, морао сам лојално признати, да је додуше освануо дан моје тако жарко жељене слободе, али да та слобода уопште још није неограничена. Та неограничена и дефинитивна слобода сад се тек рађа и то у крви и у пакленој ларми тих непријатних експлозија разноразних, огромних зрна минобацача, топова и бомби.

Ваљало се прилагодити тим непобитним чињеницама. Пре свега жестока борба у чију сам, изгледа, најжешћу ватру упао, охладила је мој слободарски занос. У лудој какофонији детонација постао сам мањи од маковог зрна. Лежао сам са женом у дубокој трави непомично. Међутим, паклени двобој оружја изнад наших глава не само што је трајао и даље већ се и појачавао. У сваком тренутку нам се чинило, да ће баш на нас пасти неко глупо зрно и да ће нас разнети у парампарчад. Чим сам чуо фијукање неког шрапнела или гранате у ваздуху, некако инстинктивно сам покушавао, да бар главу завучем у земљу и да смањим свој волумен. Било ми је јасно да овде нисмо нимало заклоњени и да представљамо циљ, нарочито авионима. Претрчасмо ипак сретно до најближег јендека.

О, тај јендек вредео је тада за нас више него краљевска палата. На дну јендека жуборила је истина, нека прљава вода, али обале јендека представљале су за нас драгоцену утврђење. Чак сам тај наш положај и маскирао, покривши себе и жену травом. Тако сам се осећао сигурнијим, иако је битка изнад наших глава стално јачала.

Ако то дуго траје тако, мислио сам, неће у Окњу остати камен на камену и нико неће одавде извући живу главу. Ваздух је потресала серијска грмљавина „каћуша“. Машин-

ке су скоро непрекидно такетале, а њихова су се зрна чула све јасније и јасније. Чинило нам се да оне нису удаљене од нас ни двеста метара. На небу су то цело слепоподне кружили сребрнасто блистави авиони у борбеном поретку слова клина. Неки су летели сасвим ниско па смо видели главу пилота, ознаке, заставицу, као и кретање пропелера. Испод бомбардера, који су летели високо, појавили су се дебели, сиви, шиљасти стубови, који су се приближавали у вертикалном правцу према земљи. То су биле бомбе намењене нашем бојишту.

Из села се дизао високо увис стуб пламена. Изгледа да је тамо пала нека запаљива бомба. Осећао се мирис чађи и сумпора. Један авион, летећи сасвим ниско, митраљирао је цесту по којој је јурила једна батерија пољских топова са фронта. Пуцњава, непрекидна, јака, паклена. Преко ливаде је јурио оседлан коњ без јахача. Издалека види се кретање неке црне прилике неодређеног облика. Ено, још једна. Крећу кроз жбуње. Тенкови. Сада запуца машинка из црквеног торња. Фијукање и ударци минобацача. Према кланици гори један велики пласт. Тамо трчи неколико људи. Понекад легну, па опет трче неколико корака, вероватно војници. Крећу се од фронта. Опет страховите детонације у брзом темпу. Са главног трга села диже се бело-сиви дим као огромни облак. Зујање, брујање, шкрипање, грмљавина, тактање. Све се тресе. После неких експлозија осећамо јак притисак ваздуха. Изнад воћњака круже уплашене и узнемирене птице. Чује се нечије запомагање. Вероватно рањеник. На један храст пење се неки осматрач. Неки стари сељак тера говеда, настојећи да се што пре удаљи из села. Један авион се спушта сасвим ниско и гађа из машинке. Стока бежи у свим правцима.

Сунце залази. Неко је истакао белу заставу на торњу цркве, али борба се наставља свом жестином и даље. Није ми могуће ни да дигнем главу, јер стално фијучу меци из-

над нашег јендека. Сада већ претежно пушчани меци. Чује се експлозија ручних бомби. Чују се већ и неки људски гласови, али нејасни. Викање, јурњава, запомагање. Мађарско командовање, мађарско псовање. При опаљивању топова блештаво је осветљен цео хоризонт.

Кад ће већ једном бити крај тој лудој какофонији? Заиста ми је неиздржљиво лежати у хладној води. Ваљда ће им већ једном нестати муниције? Све мора да има своје границе. Толика бука за тај бедни и ништавни Окањ. Вероватно већ и не постоји. Колико су га тукли. Човек може овде да добије запаљење плућа. Све цигарете су ми мокре. Овако без дувана није могуће даље ту лежати. Што је много, много је.

И заиста, као да се битка мало стишала. Мирније је. Поврати ми се храброст. Помакнем се из јендека потрбушке и опрезно дигнем главу. Погледам око себе хоризонт. Баш у добром часу. На једној споредној пешачкој стази видим омању колону бициклиста. Боље погледам колону. То су неке прилике у црним пелеринама са полуцилиндрима на глави. Блиста им се зеленкасто плава перјаница. Аха то су наши жандарми! Гледај жено жандарми одступају. Гледај само. То је колосално. Ура! Живела слобода!

Опет ме је опсела нека лудост, или ако хоћете пакост. Ђаво ми није дао мира. Нека ратује ко хоће, нека пуцају, али ја морам да једем.

– Хајде, жено!

– Куда ћеш? Молим те не прави лудост, видиш да још пуцају!

– Хајде, идемо у жандармеријску станицу. Тамо се можемо боље и лакше склонити. Тамо има, вероватно и хране. Мађарски су жандарми напустили станицу. У станици нема никога и, коначно, она је наша званична означена база. Хајде жено!

Поред свих протеста моје жене, отпузили смо до станице и тријумфално је заузеле у име савезника. Затим сам се, усред тих судбоносних догађаја, добро најео у жандармеријској кухињи.

Баш сам хтео, да се мало очистим, и да се одморим у соби досадашњег командира, када се поново појачаше жестоке борбе око нас. Пуцало се и бомбардовало бесно. Као да су сви резервни громови небеса стављени у погон.

Нападач је имао изгледа добар нос. Стога је било тактички целисходно да се склонимо у подрум. Тамо је додуше, било, загушљиво, али ту је човек могао да попије и чашу-две вина из жандарских неприкосновених резерви, могао је са задовољством установити да су зидови дебели и да су својим солидно израђени од армираног бетона. Осећање сигурности у овом полутамном и подземном локалу нагло и знатно је порасло.

Но, догађаји су допустили да на овом релативно удобном и скоро апсолутно сигурном месту боравимо свега око пола часа. Наиме, у току овога времена завладала је око нас полако велика тишина, необична. Тај мир био је испочетка прекидан појединим пуцњима и експлозијама, али после извесног времена, он је постао дефинитивно и апсолутан. Као да је све помрло око нас. Изгледа као да се одмарају, или су противници можда завршили за данас. У сваком случају ред је, да дознам зашто је попустила динамика борбе.

Стога сам се попео из подрума до приземља и ослушнуо. Не чује се ништа, а и не види ништа значајно и занимљиво. У наоколо свуда тишина, а осим неколико кокошки нигде живе душе. Ваља дакле у већој удаљености рекогносцирати<sup>90</sup> терен. Упутих се потрбушке према улици. Опрезно гурнух своју главу кроз отворену капију, па пузећи преко тротоара дођох све до руба колског пута, да осмотрим уздуж

---

90 Испитати, осмотрити

целу железничку улицу, која се око петсто метара од станице укршта са главном улицом Окња. Ни у железничкој улици нисам видео ништа занимљиво, али тамо на раскршћу, у главној улици, као да се таласа нека сива, понекад блистава људска река. Пузио сам још неколико десетина метара према главној улици, да видим тачније ту необичну реку. Но, у сумраку једино сам могао установити да то иду неке војне колоне.

Међутим наишло је прво живо биће, стари чувар окањских говеда. Иде он мирно, замишљено, погнуто, притиснувши палцем жар у својој лули. Када ме је приметио, онако у пролазу је добацио:

– Можете већ мирно устати, свршено је.

– Па шта је? Ваљда се тамо повлачи мађарска војска?

– Врага је то мађарска војска! Они су одступили одмах после ручка.

– А који су они тамо, у главној улици?

– Који? Црвени.

– Није могуће.

– Идите тамо па ћете видети да је могуће. Збогом! Морам да журим у задружну економију да нахраним општинског бика који је цео дан био без хране.

Стари чувар општинских говеда учтиво додирну кажи-прстом десне руке руб свог масног шешира, дубоко повуче дим из своје луле, плуну оштро и продужи свој пут замишљено, мирно.

Он је сигурно мислио на општинског бика који данас није могао бити редовно храњен. То му је било важно, најважније.

Ја се пак усправих, отрчах у подрум жандармеријске станице, зграбих жену и, поред свих њених протеста, извукох је из подрума, обашњавајући, вичући јој:

– Хајде, не бој се, ту је Црвена армија!

Време преживљених драматичних догађаја одмицало је у сталном интензивном раду брзо, скоро непримећено. Послови на превијалишту нису ми допуштали да много размишљам. Нисам ни био много расположен за неко филозофирање или за састављање планова. Моји живци, који су били у последњим недељама нашег живота под фашистичким јармом толико пута максимално напети, тражили су поштеду, мир, инерцију. Живот је био спасен. Нечовечном животу дошао је крај, фашизам, иако умире, ипак је још жив, рат још траје. Према томе ваља радити и борити се против фашизма свеједно где. Главно је, да смо ту, у табору антифашистичких сила.

Али, што се више одмицао фронт од Окња, било је све мање посла у мом превијалишту. Дошло је време да се више позабавим својим личним питањима, својом будућношћу. Појавила се у мени жарка жеља да се вратим у отаџбину.

Жеља за повратком у отаџбину бивала је код мене све јача, неодољива, скоро фиксна идеја. Скоро сваки дан сам ово питање вентилирао<sup>91</sup> док, коначно, нисам добио дозволу, да одем до корпуса у варош Бекеш-Чабе, јер је једино та команда била надлежна за давање објава.

Упутио сам се, дакле, једног дана у Бекеш-Чабу. Тамо сам након дугих перипетија добио потребну дозволу за путовање у Југославију, али то није било важно. Ја ово своје путовање од Окња до Бекеш-Чабе не бележим овде због важности тога одобрења, нити због перипетија преко којих сам га набавио. Бележим то путовање због једног мог необичног, бизарног и драматичног доживљаја у самој Бекеш-Чаби.

У вароши је владало за време мог боравка типично послератно стање. Поручене куће, поремећене саобраћај-

---

91 Понављао; „вртео у круг“



не прилике, оскудица у становима, животним намирницама и уопште у свима потребама за живот. Варошица, бивше поприште тешких борби, била је парализована због тих борби. Нису још радили хотели и гостионице, није се могло ништа купити, а оријентација је била тешка.

Посве непознат у тој варошици, морао сам да решим питање конака и хране. Ја сам, наиме, рачунао да ћу посао завршити још истог дана и да ћу моћи одмах да се вратим у Окањ. Но, ствар није ишла тако једноставно и брзо како сам ја то замишљао. Оно што је било за мене јасно и природно, није било ни тако јасно ни тако природно за команду корпуса Црвене армије. Ваљало је преспавати у Бекеш-Чаби и напунити празан стомак, који је немилосрдно тражио своје.

Почео сам распитивати, где би то било могуће. Наишао сам на једног Јеврејина, који је некако успео да побегне са присилног рада. Он ми је саопштио да у вароши има већ неколико Јевреја побеглих из немачких или мађарских логора или из чета принудних радника. Пошто су им свима домови разорени и опљачкани, а ниједан од њих није нашао своју породицу, јер су их Немци депортовали у Рајх, те су се сви преселили у једну напуштену јеврејску кућу, где живе заједно као у некој касарни, док не буду могли опет да среде своје прилике. Ту ћу моћи и ја да преноћим. Ту ћу наћи и храну. Човек ми је дао адресу и ја сам се, након свршеног посла, упутио у то привремено уточиште.

У тој кући ме је примила једна жена тридесетих година. Кад сам јој рекао ко сам и шта сам и ко ме је послао, била је веома љубазна. Она је ту вршила дужност домаћице. Имала је шесторо „деце“. Њена су „деца“ била некадашњи угледни трговци, чиновници или интелектуалци, које су фашисти отерали на присилан физички рад који су чудом остали живи. Успели су да побегну из смртоносне мреже немачких и мађарских униформисаних џелата. Међутим, када су се ти мушкарци вратили у свој завичај, нису нашли никога

од своје породице. Они су ту чули само непотпуне вести о страшној трагедији својих милих, како су брутално истерани из кућа, опљачкани и у затвореним теретним вагонима одведени у непознатом правцу. Нажалост нико од ових несрећника није дознао ништа о судбини своје жене и деце. И они сами претрпели су безброј мука ради безбедности Мађарске, чији су властодршци тако гласно трубили по читавој Европи да су хришћани. Ови Јевреји знали су само да су њихови мили морали много и страшно да пате пре смрти.

Може се замислити какво је расположење владало у том привременом уточишту Јевреја у Бекеш-Чаби. Када сам стигао у ту кућу, још није био ниједан од становника код куће. Наиме, било је тада око једанаест часова пре подне. Искористио сам то време да се умијем и мало удесим, јер сам од тешког путовања сељачким колима и камионима био доста прљав. На камиону сам поцепао једине чакшире, па сам замолио љубазну домаћицу за иглу и мало конца да их закрпим.

– Добро — одговорила је жена — али то није посао за вас. Ја ћу вам заштити панталоне. Идите само у моју собу, скините панталоне, и дајте их мени. Ја ћу то зачас да свршим.

Прешао сам их кухиње у суседну собу. То је био мали простор, као што су обично собе за млађе. Кад сам ту ушао, био сам просто запањен необичним, бизарним и језивим призором. У соби је био један мали сто, ноћни орман, столица и један отворен мртвачки сандук. Доњи део сандука био је положен уза зид. У том делу је био прописно намештен лежај са сламарицом, јастуцима и ћебетом. Горњи део пак био је усправно наслоњен на зид. Поред ковчега била је једна шамлица покривена црним баршуном. На њој је лежала прснута бела и нежна кост фронталног дела дечје лобање. То је био интеријер стана моје љубазне домаћице,

куварице јеврејског уточишта у Бекеш-Чеби крајем октобра 1944. године. Нехотице сам узвикнуо:

– А шта вам је ово, госпођо?

– То је мој кревет господине.

– Заиста необичан кревет.

– Да, признајем, то је необично, можда и болећивост, али шта ћете! Скоро четири месеца сам била сакривена у овом мртвачком сандуку, навикла сам да у њему спавам, па ми сада већ и не изгледа тако необично.

– То је невероватно! Али, молим вас како је дошло до тога да се ви кријете у мртвачком сандуку?

– Како? Врло једноставно. Јеврејка сам, а мој муж је такође Јеврејин. Њега, као и све остале, отерали су на присилни рад. Ја сам остала код куће са двогодишњим дететом. Имали смо погребно предузеће са складиштем мртвачких сандука. Наравно, кад су ми отерали мужа брзо су ми одузели радњу, јер је Јеврејин недостојан да се бави покопавањем умрлих хришћана. Радњу је добио наш тадашњи пословођа, дугогодишњи намештеник код мог мужа. Знала сам да долазим сада ја на ред. Припремљена је депортација заосталих Јевреја из Бекеш-Чабе. Ја сам знала шта значи бити депортирана. Одлучила сам да се не дам. Нови власник радње, бивши наш пословођа, био је наш присни пријатељ. Договорили смо се, да по дану станујем у мртвачком ковчегу и то на највишој полици у радњи. На горњем делу ковчега смо изрезали прозорчић за дисање, наместили у ковчегу мекано лежиште, као што га и сада видите, па сам се тако спасавала. Када је пао мрак и радња се затворила ја сам напуштала ковчег и слушала потајно вести из Москве, Лондона и Њујорка.

– Па то је страшно, страшно! А нису вас тражили?

– И те како су ме тражили. Но, на то смо ми већ унапред рачунали и зато смо благовремено и плански добро замет-

нули траг мог бекства. Ја сам морала, по наређењу власти, да још извесно време помажем новом власнику, да би он после могао самостално радити и водити предузеће и да му канцеларију, књиговодство, касу и укратко све ажурно предам. Ми смо се споразумели за време нашег заједничког рада. Када сам „нестала“ из Бекеш-Чабе, нови власник је био баш тај, који је из мога фингираног бекства направио широку и јавну сензацију. При томе је он морао да игра улогу борбеног, убеђеног антисемите. Он је лично пријавио моје бекство полицији, наводећи да сам однела и знатан део пословног капитала. Он је тражио најенергичнију истрагу. Он је дао интервју у фашистичким новинама и све је учинио да се сензација надува до опште против јеврејске манифестације, до мрачног, криминалног догађаја, до велиздаје. Ја сам, међутим, иако нелегално, ипак мирно лежала у овом мртвачком ковчегу и разуме се, патила неизмерно, али у мени је радила и дала ми је снагу снажна и безгранична упорност да осветим губитак свога мужа, детета, своје целе животне среће. Зато сам морала да останем жива по сваку цену.

– Рекли сте дете. Шта је било са дететом?

– О, слатка моја невина душа! Да. Све је било због детета. Оно је пало као жртва, не рата, већ животињског антисемитизма. Баш у оно време, када ми је узета радња, био је напад савезничких бомбардера на Бекеш-Чабу. Дат је сигнал ваздушне опасности. Но, баш дан-два пре тога изашло је наређење власти да је Јеврејима забрањено да станују заједно са хришћанима и да у својим кућама морају имати засебна склоништа, како се не би мешали са аријевцима ни за време трајања ваздушне опасности.

Дакле, приликом једног напада било је моје јадно дете са мношћом у радњи. На сигнал опасности дотрчали смо у склониште куће у којој је била наша радња. Међутим, по помениutom наређењу, ми смо морали да се склонимо у нашој

кући, која је била означена као јеврејска и њено склониште јеврејско. Домар куће у којој се налазила наша радња брзо је приметио наше „перфидно гажење закона“. Он је био зеленокошуљаш, један од вођа овдашње организације Партије стреластих крстова. Иначе је био криминалан тип и више пута седео у затвору због разних прљавих дела. Али је он тада био све и свја, командант куће, повереник партије, повереник власти. Та битанга, та звер, грубо нас је истерала из склоништа, позивајући се на закон. На небу су већ зујали авиони и пре но што сам имала времена да размислим шта ћу да радим пале су бомбе на варош. Прва бомба која је пала убила је моје мезимче. Једно челично парче размрсколо му је главицу. За трен ока остала сам без детета. Од њега су остала само крвава парчад меса, разасута у свима правцима и залепљена на зидове суседних кућа. Мене је одбацио притисак ваздуха, али сам остала читава.

– Па то је ужасно, ужасно! А човек би могао мислити да и зверства морају имати свој крај!

– Зверства мађарских антисемита нису познавала границе. Када је напад престао, ја сам хтела, луда од болова, да убијем бездушног домара. Али су ме зеленокошуљашаи, који су се после напада појавили на улицама ради одржавања реда, спречили у томе батинама. Затим, сва у лудилу вратила сам се до места, где је моје дете погинуло, да купим његове унакажене остатке из прашине и са зидова. Али и ту су били на послу органи власти и, уз помоћ зеленокошуљаша, нису ми дозволили ни то. Разуме се, урликала сам од бола. Отерали су ме. Једва сам успела да уграбим парче лобање мог јединог милог детета. Тамо је, видите, поред мога кревета...

Ево, видите, господине, то је историја овога ковчега. Сада можете бар донекле разумети моју упорну и тужну приврженост према овим језивим реликвијама.

– А муж ваш, госпођо?

– Не знам шта је с њим. Ја га чекам. Можда ће се и вратити. Зато још и живим. Ако је жив, он ће се вратити па ћемо платити свима којима смо дужни. Дотле, негујем ову моју браћу, која су се већ вратила. Један ми је причао да је мој муж жив. Видите, морам да живим ... Ево ваше су панталоне већ готове.

Гледао сам ту необичну, једноставну и херојску мученицу Другог светског рата. Гледао сам је са најдубљим, најпотреснијим, незаборавним импресијама. Гледао сам њу, њен мртвачки ковчег и прснуту чеону кост њеног детета како се бели на црном баршуну. Тада сам хтео да будем генијални сликар да насликам тај јединствени приказор разумљиво, убедљиво и са елементарном снагом генија. Јер, овако, са бледим реченицама није могуће верно приказати ту сцену која је сама речитија, реалнија и више документована, него што ће бити читави дебели свесци систематски написаних и одличних прича о фашизму.

А, овај приказор је само једна једина слика фашизма. Међутим, права суштина фашизма састоји се од безброј таквих и сличних слика. На такве и сличне приказоре наилазио сам, најалост у току окупације скоро на сваком кораку. У самој Бекеш-Чаби, у току мог дводневног боравка, потресао ме је још један приказор.

За ручком ме је неко замолио, да прегледам једног тешко болесног Јеврејина, који је лежао у суседној соби. Тамо сам наишао на младога човека у поодмаклом стању тешке туберкулозе. Болесник је био мршав као костур и горео у температури. Није давао логичне одговоре на моја питања, па сам се после распитивао о њему. Сазнао сам, да је по занимању био студент, а страховито се бојао Немаца и Мађара. У том страху је полудео. Постао је манијак. Његова манија је била да га прогоне фашисти. У тој манији, он је

стално бежао, стално се крио. Тако је био сакривен и када су у вароши покупили Јевреје ради депортације. Тражили су га, али га нису могли нигде пронаћи. Он се увукао у један велики димњак и тамо се крио неколико месеци. Само је ноћу излазио из димњака. Сигурно га је истерала глад. Но, нико не зна где и како се хранио. Он сам не уме да објасни.

Преписао сам болеснику лек и дао његовој околини потребне савете. Пре одласка хтео сам још једанпут да га видим, али га нигде није било. Коначно су га укућани пронашли у димњаку. Кад су га пронашли, он је дрхтао од страха и преклињао своје познанике да га спасу, јер га Немци и Мађари хоће убити.

Напустио сам болесника у убеђењу да неће још дуго страховати.

## ПОВРАТАК У ДОМОВИНУ

Вративши се у Окањ, брзо сам уредио своје ствари и једног дана смо кренули на пут у отаџбину. Мађари су ме хтели задржати по сваку цену, јер сам им био потребан. Обећали су ми велики, господски намештени стан, велику плату, превоз, све, само да останем. Али, сам ипак напустио ово тако значајно место мојих лутања у паклу тих историјских катаклизми. Напустио сам га узбуђен, поносан и јако уморан.

Да. Драматичне сцене у Окњу исувише су ме истрошиле и замориле.

Хајдемо кући, у земљу нових људи, нових времена! Хајдемо брзо, без сентименталности! Рат још траје. У Југославији се воде борбе са фашистима.

Редован саобраћај у тим крајевима још није био успостављен. Путовали смо од села до села, од вароши до вароши. Некада пешке, некада сељачким колима, а ретко совјетским камионима или возом. Целу нашу сиротињу носили смо на леђима.

На путу смо видели читаву сеобу народа. Војници бивше мађарске армије, избеглице из околних села и вароши, колоне Црвене армије, колоне немачких и мађарских заробљеника и читаве легије сумњивих појединаца мрког погледа, преплавиле су путеве, друмове, села, гостионе и кафане. Новаца смо имали, али пенг није имао никакву куповну вредност. Још је било добро што смо са собом понели нешто хране, јер иначе не знам како би смо прошли у оном бездушном режиму израбљивања, који је владао на свима главним правцима саобраћаја. За парче хлеба давао се капут или кошуља, а за литру млека или парче сланине златан прстен. Једне ноћи смо спавали у соби неког богатог сељака у близини вароши Орошхаза. С нама је у истој соби спавала нека богата породица из Весте. Добили смо и вече-



ру: кромпир чорбу и хлеба. Од наших сустанара наплатио је домаћин трошак сребрном табакером, а од мене је узео скоро ново ћебе.

Није ми било жао. Добро смо вечерали, добро спавали, а за даље путовање остало нам је мање пртљага.

Било је то код сегединског моста на Тиси. Овамо смо стигли предвече. Били смо већ прилично уморни, па смо мислили да преноћимо у једној од малобројних кућа раштрканих на обали Тисе. Мост је био разрушен и његова гвоздена конструкција чинила се као неки огромни и одбачени, згрчени колос. Предео је био мочваран, прилично неуређен и нимало пријатан. Разбацани делови војничке опреме: шлемови, чутурице, пушке и празне чауре говорили су да је овде недавно вођена борба. По небу су кружиле вроне спремајући се на починак.

У првој кући нисмо нашли никога, она је била прљавица, запуштена поскиданих прозорских крила и врата. На земљаном поду су лежале замазане дроње, коске и једна поцепана ципела. Ту сам оставио жену, која је била већ јако уморна и упутио се да видим каква је суседна кућа, удаљена на око пола километара. Тамо је димио оџак. То је значило да ћу тамо вероватно наићи на људе.

Пут до ове куће водио је преко високе шаше. Терен је био подводан са мрачним и прљавим баруштинама, које су непријатно заударале и у којима су кркетале жабе.

Тмуран, непријатан и нездрав крај. Замишљен наставио сам пут, да бих решио питање конака још за дана. На једном месту нешто страшно заудара. Да. Интензиван, продоран и одвратан смрад људске лешине у распадању. Убрзам корак, да бих се што пре удаљио с овог непријатног места. Али, као да све јаче заудара, као да се баш приближавам центру тог одвратног трулежа. „Лекар си – мислим – и нећеш ваљда да паднеш у несвест од смрада лешине“.

И заиста брзо сам наишао на лешеве два-три корака од пута. Пола у баруштини, пола на земљи лежи жуто-зелена, надута и местимице већ разрована људска лешина прекривена великим зеленим мувама и одвратним црвима.

– Ессе homo – (Ево човека) мислим и сада већ инстинктивно, хоћу да бежим из овог језивог смрада, јер лекар овамо, лекар онамо, призор је непријатан. Узмем чак замаха да трчим, када приметим, да из задњег џепа подераних панталона вири похабани кожни новчаник и бележница.

Није то била радозналост, већ елементаран нагон људског саучешћа, који ме је приморао да станем, да савладам своје гађење и да извучем новчаник и бележницу из џепа. Затим нешто подаље, где је ваздух већ био чистији, прегледао сам те предмете детаљно. У новчанику сам нашао три и по пенга и фотографију једне младе, црне жене са дететом црне куштраве косе. И жена и дете су били изразито јеврејског типа. Текст на полеђини фотографије: „Нашем љубљеном татици на његов 30. рођендан, Јудита и Палика, 7. марта 1941. године, Будимпешта.“

Јадна лешино, била си некада љубљени татица. Да видим ко си био? Ето исказница. Текст: „Секел Андор, Јеврејин, број 13022. Радни батаљон Краљевског мађарског хонведа 27/2.“ Сада ми је већ све јасно. Ти си, дакле, један од милиона, који је морао да направи место „Херенфолку“. О, мој јадни Секел Андоре!

Да видимо сад, шта је у бележници. Дневник? Јесте. Тужан, потресан, рапсодичан дневник, пун бележака о патњи, зверствима али и о нади. Овде ћу навести само последње белешке од 24. септембра 1944. године.

„До данас ме још никада није посве напустила нада, али изгледа, сада је све свршено с нама. Очигледно смо осуђени на смрт. Цела чета. Док су главне трупе немачке и мађарске војске пребациване преко Тисе, ми смо минирали

мост. Изгледа Црвена армија надире неодољиво, а фашисти беже на ону страну Тисе. С ове стране налазе се још само слаби заштитни делови и наша радничка чета Жидова. Сваки хоће да бежи, али су Мађари предузели драконске мере предострожности. Двојица су у току ноћи побегла. Један је ухваћен (Šomlo Jene) и стрељан данас ујутро пред нама. Примера ради. После подне је команда батаљона, која је бесна због учесталих бекстава, издала заповест да Јевреји преноће на самом мосту који ће бити затворен с обе стране. Тако ће бити „keretu“ (кадар чувара) лакше да нас чувају. С друге стране знамо из много знакова, да ће мост бити још у току ноћи бачен у ваздух. Дакле – заједно с нама! То треба да буде мој крај. Бежати није могуће. Чим неко мрдне, стражар је дужан да одмах пуца. Ој боже, зашто си ме напустио!“

Сироти Секел Андоре, како си ти све тачно предвидео! Мост са четом Јевреја био је заиста бачен у ваздух. Рушење моста су неоспорно налагали војни обзирци, али је непотребне људске жртве диктирала „хиљадугодишња мађарска култура“ с којом је команда батаљона 27/2 била задојена и то као патриотски, као хришћански и као фашистичком савезнику веран штаб.

У једној сиромашној рибарској колибици нашли смо конак. Ту сам се добро умио сапуном и топлим водом и после скромне вечере, разговарао са домаћином, старим рибаром.

– Имате право – рекао ми је рибар – да око нас још труну не покопане људске и животињске лешине, али ко да стигне да их покопа! Било их је ту око две стотине разбацаних у свим правцима. Били су већ ту неки радни одреди и скупљали лешеве, али није искључено да их још има.

– Је ли истина да су мост бацили у ваздух заједно са јеврејским радницима?

– Ја тада нисам био ту. Био сам у Сегедину, али изгледа, тачно је. Тако ми је бар причао један, који је чудом остао жив.

– Има ли таквих?

– Да, има. Када сам се два дана после свршених борби вратио овамо, пролазећи поред моста чуо сам запомагање. Попео сам се на насип до главе моста и видео да је мост с ове стране прекинут тек отприлике двадесет метара од главе. Ту, с краја тог заосталог дела чуло се запомагање. Кренуо сам на мост, пошао опрезно неколико корака и опазио сасвим на крају заостале мостовне конструкције неку заваљену људску прилику међу искривљеним и висећим гвозденим шипкама. Није било лако доћи до оног места, али сам ипак допузао до човека. Тешком муком сам га довукао до сигурнијих делова моста, а затим довео овамо. Био је рањен у главу, у ногу и јако ослабљен. Инжењер је из Пеште. Зове се Сабо Пал. Нахранио сам га, затим известио руску команду да отпреми несрећника у сегединску болницу. Тај Сабо ми је причао да су 24. септембра Јевреји заиста морали да ноће на самом мосту. После поноћи се мађарска стража с обе стране моста неопажено повукла с моста. Неки су Јевреји то спазили па су покушали да беже. Међутим, стража је отворила с обе стране жестоку ватру на мост. Неки су и поред тога побегли. Нарочито који су били ближе обали. Није било силе која би их могла задржати. После неколико минута мост је летео у ваздух. Тај мој Сабо је остао на оном парчету моста, који, како се то и одавде добро види, није био обухваћен експлозијом. Два дана и две ноћи био је тамо тај јадник без хране, без пића и у ранама. Да. Много може човек да поднесе! Кад би човек само знао зашто су потребна та недела?! ... Но, лаку ноћ! Време је већ да спавамо.

Лежиште од шаше било је спремљено под ведрим небом, поред ватре. Стари рибар нас је покрио својим великим кожом, док је за себе задржао војничко ћебе.

Била је тамна, тиха, звездана октобарска ноћ. Херојски, мученички и братски ликови Секељ Андора и Сабо Пала окупирани су ме, давили и храбрили у мом немирном сну.

Херојски, мученички и братски ликови Сабоа и Секеља и њихових милиона и милиона безимених другова, чије су кости расејане по далеким крајевима читаве земаљске кугле!

Други дан сам отишао у сегединску болницу, да видим Сабо Пала и да с њим говорим. Није ми ова жеља могла бити испуњена. Сабо Пал је умро од сепсе задобијене од загађених рана, које нису биле благовремено хируршки обрађене.

Једина почаст, коју сам могао да одам Сабо Палу, била је да посетим његов гроб. На гроб сам положио једну хризантему а у кесу сам ставио неколико груменова земље са гроба тог непознатог јунака и мученика. Ти неколико мрвица земље носим од тада увек са собом као аманет.

Непознати Сабо Пал је покопан сасвим на крају сегединског јеврејског гробља, у једном забаченом углу. Можда неће нико и никада да посети тај гроб. После годину-две, тешко ће се и познати.

Ови херојски, мученички и братски ликови ме храбре и покрећу данас.

Ова је књига њихов диктат, а не плод песничке фантазије. Кости хероја и мученика, расејаних по читавој земаљској кугли нипошто нису само мртве материје, већ оне представљају јачу, будну и немилосрдну стражу против сваког препорођаја мрака, ма његови носиоци били наоружани милионима атомских бомби.

Ликови тих хероја и мученика лебде овде, у нашој средини. Они су са нама и у нама. Они су наша преосетљива, храбра и бескомпромисна свест.

Они су наше заштите, снаге и наде.

Гаранција лепше, човеку достојне будућности!

Враћајући се са редова запуштених парцела бедних гробова, пут ме је водио између монументалних надгробних споменика некадашњих богатих Јевреја града Сегедина, између мраморних и гранитних обелиска, стубова и плоча са позлаћеним натписима, венцима, кандилима и другим знацима сујете живих. Над неким гробницама били су подигнути формални маузолеји у виду мраморних капелица. Нарочито ми је привукао пажњу један леп, заиста уметнички маузолеј саграђен из белог мрамора. Нехотице сам стао, да мало боље осмотрим ту лепу грађевину. Маузолеј је имао тешка гвоздена врата, која су била полу отворена.

На велико моје изненађење чинило ми се, као да се нешто миче иза тих врата. Шта може то да буде? Приђем корак два ближе да ствар боље погледам. Нема збора, нешто се миче у тој кући. Одлучно приђем вратима и нагло их отворим.

Нисам се варао. У капелици сам нашао једну стару, веома стару, смежурану жену. Она је седела на мраморном басамаку и јела кувана зрна кукуруза. Гробница, изнад које је био подигнут маузолеј, била је отворена. Тешка мраморна плоча која је гробницу покривала некада, била је сад наслоњена уза зид капелице. У пространој гробници била су два метална ковчега. Поред њих је било још празног места за петоро. На дну гробнице, на плочи било је лежиште од суве траве и један стари зимски капут. Из капелице до дна гробнице водиле су гробарске мердевине од летви.

Нехотице сам помислио на мртвачки ковчег у јеврејском уточишту у Бекеш-Чаби, на окрутност наших времена и на окрутност људи свих времена. Ословио сам старицу.

- Добро јутро, мајко!
- Добро јутро, синко!
- Шта ви радите овде?

- Ништа. Ја живим овде.
- Откада?
- Од марта. Тада су дошли Немци.
- Како сте дошли овамо, ко сте?

– Сиромашна сам жена. Била сам куварица господара који овде почивају. Ни када сам остарила нису ме отпустили. Остала сам у кући за лакше послове и код младих господара. Јер стари су одавно умрли. Када су дошли Немци, млади су господари побегли. Побегла је и служинчад. Једино сам остала ја да чувам и сачувам кућу. Дошли су Немци. Целу кућу су претражили због новаца и накита. Подрум, таван, скривене углове и канализацију. Упорно су тражили благо, јер моји су господари били богати. Нису нашли ништа. Тада су мислили да је благо сакривено овде у гробници. Довели су ме овамо аутом, да им покажем нашу гробницу. Они су отворили гроб како видите, али ни ту нису нашли ништа. Љутито су отишли, а мени су запретили да ће ме убити ако се будем вратила у кућу мојих господара. Но, ја не бих могла ни да се вратим, јер су се тамо уселили Немци. Тако је, сине мој. Тако сам ја лепо остала овде.

– А од чега живите?

– Просјачим. Увек нађем добре људе, па толико колико је мени још потребно, увек имам.

– Јесте ли тражили од власти да вам дају стан?

– Јесам. Била сам код полиције, али нико још ништа није урадио. Тако сам остала ту. Овде ме нико не дира. Мртви су добри. Само живи не ваљају ...

Од Сегедина до Суботице превозила нас је једна руска железничка композиција. Воз је прешао са мађарске територије у Југославију преко Хоргоша. Но, баш у Хоргошу смо запели. Локомотива је добила неки дефект а нама је речено да ће трајати три до четири часа, док се то поправи. Жена је

спавала а ја сам изашао из воза, да се мало надишем свежег ваздуха. Композиција је стајала у хатару Хоргоша на отвореној прузи.

На широке, равне пољане легла је жута, мрка, тамно зелена јесен. Сунце се тешко пробијало кроз прљаво сиву хладну маглу. Тмурну, једноличну природу чинила су још туробнијом велика јата црних гавранова. Једино око локомотиве радило је неколико људи, чији су образи, руке и одело били замазани чађу и зејтином, иначе по равним пољима ни живе душе.

Утонувши у своје мисли, ја сам се већ доста удаљио од пруге уживајући инстинктивно и сентиментално у шаренилу јесењих боја, у жалосној тишини, у јесенском расположењу пространог пејзажа. Одједном у овом свом самотном сањарењу, опазих човека мршаваг, проседог, доста сиромашно обученог. Прилазили смо један другом. Кад сам већ био сасвим близу, видим да тај човек није сељак. Интелигентно лице, fine црте, грациозне руке, оковратник, црна машна, актен-ташна. Велике, сјајне, паметне очи, које необично, сметено и очајнички болно гледају у даљину, а из којих роне сузе. Човек иде несигурним корацима као да се тетурa од неке велике слабости, од неког великог бола, од неке велике несреће. Његова ми се појава чинила као нека необична, бизарна, болна и тајанствена визија.

Призор је био толико изненадан, импресиван и фрапантан, да ме просто терала нека неоодољива сила, да се заинтересујем за тог тајанственог човека, који је очигледно јако патио. Он је прошао поред мене гледајући у даљину, као да ме није ни приметио. Умоболан, пијан, болестан, унесрећена ратна жртва? Свеједно, ванредно је занимљива појава. Ословићу га. Хајде покушајмо! Окренем се и следим га брзим корацима, а кад сам већ био у његовој непосредној близини, поздравим га учтиво и срдечно. Но, он иде даље,



као месечар, није ме уопште ни приметио. Ухватим га испод руке и кажем му:

– Шта је с вама пријатељу? Можда могу да вам помогнем? Говорите, човече!

Тек сада је изгледа дошао к себи. Као да се будио из неког тешког она. Стресао се и тек сада је прилагодио своје очи за близину. Тек сада ме је погледао, тек сада ме, изгледа приметио. Но, ни сада није говорио, само ме је гледао неизмерно болно, неизмерно очајно и немоћно, а сузе су му једнако текле.

– Говорите, човече, говорите, видећете да ће вам бити лакше!

Човек ме гледа, гледа. Усне му подрхтавају и цело му тело дрхти. Чинило ми се, да ће се одмах срушити од боли.

– Но, говорите лепо! Немо дете ни мајка неће разумети.

Тајанствени паћеник гледао ме још неко време упорно, онда је положио своју главу на моје раме. Пао је у грчевити плач. Плакао је тако болно, тако очајнички из дубине душе да би и стену могао дирнути. Тешко сам се уздржао да не заплачем и ја. Тај напад је трајао неколико дугих минута. Коначно, почео је да се стишава. Његова напетост очигледно је попустила.

– Уморни сте, хајд, одморите се мало!

Сели смо на сноп кукурузовине. Понудих му цигарету. Он је прими. Запалисмо. Човек обриса сузе. Сунце је победоносно пробиле кроз маглу, а његови зраци топло милују непознатог паћеника. Сада му је већ очигледно лакше. Он се сабра. Још је увек неизмерно жалостан, но већ је срећен.

– Ко сте ви добри господине, и шта радите у овом тужном крају?

– Ја сам тај и тај. Долазим из мађарског затвора, у којем сам био због своје расе, вере. Путајем тамо оним возом, но сада поправљају локомотиву а ја морам да чекам.

– Да, разумем вас.

– Видите, и ја сам много препатио, али нисам се дао. Мора се живети и може се живети, само ако човек хоће.

– Да, да, разумем вас. Но, ви сте јаки, а ја сам слабић. Сломиле су ме патње, несреће, ужаси.

– У трошном телу може такође битисати јака душа, а слабост је пролазна.

– То код мене не може бити.

– Којешта!

– Не, не! Мене су раскомадале, растопиле, уништиле ужасне несреће.

– Знате шта, ја сам, како сам вам рекао, лекар и зато кажем вам односно молим вас, испричајте, ако вам није тешко, шта се заправо десило с вама. То вас молим с разлога што ме ви, не само јако занимате, већ и за то што сам уверен да ће вам после бити много лакше. То је у психологији милионима пута доказана чињеница. Психоанализа као лек. Сигурно сте и ви чули о томе.

– Тешко је то, господине, врло тешко.

– Можда, али није немогуће. Можда ћу вам ја моћи да покажем неки пут, неки излаз из ваше тешке ситуације. Пут, који ви не видите или у који још не верујете.

Конечно, након дугог наговарања, човек је почео да прича.

– Ја такође долазим из логора, са Бањице. Од почетка рата па све до сада био сам код Гестапоа. Одавде из Хоргоша су ме отерали. Да, одавде. То ми је родно место. Мој се отац населио овамо после Првог светског рата. Он је био јунак на Солунском фронту са Карађорђевоом звездом. Као

такав добио је овде неколико јутара земље. Ту је он живео као земљорадник још са седамнаест породица, које су такође биле добровољачке. Сви ти колонисти су борци из Првог светског рата. Дошао је Други светски рат, а ми Срби нађосмо се између овог мађарског света. Са народом смо лепо живели, али бележник, сеоска интелигенција, па неколико хитлероваца су распиривали жестоку мржњу против нас. Онда је дошла мађарска војска и жандари...

Ту се мој нови познаник поново силно узбудио и почео је грчевито плакати.

Када се донекле смирио, он је дубоко и тешко уздисао, па је наставио:

– Мађарска војска и жандармерија покупила је све добровољце. Грех им је био што су били Срби и што су се населили овамо после Првог светског рата. Одузели су нам сву имовину. Мога оца и још једанаест Срба стрпали су у затвор. Они су проглашени најопаснијим елементима, велеиздајницима.

У затвору је онда почело њихово страховито мучење понижавањем, глађу, батинама. Међутим брзо је решена њихова судбина. Сви су били осуђени на смрт због велеиздаје. Да, господине, због велеиздаје, а велеиздаја се састојала у томе што су били Срби. Истерани су у поље. Тамо, видите, где се види она крстача. Ту су они морали сами себи да ископају раку. Ту су несрећници после чекали са својим стражарима одред војника и официра, који је имао да изврши смртну казну.

Стражари су се напили па су постали бесни и у том свом бесном пијанству постали су нарочито одушевљени патриоти прамађарског типа. Тај се патриотизам испољавао у невероватном мучењу осуђених, а нарочито мога оца који је био свестан, поносит и непокоран. Одсекли су му ушну шкољку. Од крви су те животиње постале још бешње. Не-

ком су одсекли прст, неком нос. Но сваком је био ампутуран неки део тела. Било их је који су очајнички викали од бола. Целати су очигледно уживали у њиховим мукама. Ниједан од њих није био човек. Овако су били васпитани. Онда је дошао одред са официром. Прочитала се смртна казна. Наши очајници стајали су на рубу раке. Одред је испалио плотун три пута и они су се срушили у раку. Стражари су их покопали па су довели дрљачу и изравнали земљу да се не би знало где је њихов гроб.

Мој нови пријатељ причао је то као у неком трансу. То је у њему изазвало поновно преживљавање ужаса. Заћутао је. Или није више имао снаге да и даље говори, или није више имао шта да каже. Плакао је. Ја га запитих:

– Откуда ви то знате? Јесте ли били присутни?

– Јесам, камо среће да нисам био! На дан уласка Мађара, ја сам био случајно у Суботици тако, да при општем хапшењу добровољаца нисам био код куће. Кад сам се вратио и чуо шта се десило, нисам се усудио да идем у кућу, већ сам се крио овде у хатару. Хтео сам да сазнам, шта ће бити с њима. Тако сам видео и то како су их жандари терали на ово поље. Тамо сам лежао, видите иза оног жбуња. Када су се целати удаљили, ја сам допузао до оног страшног, не, нисам добро рекао, до оног светог места...

Паћеник опет није могао даље да говори. Ја сам га узбуђено вукао.

– Па?

– Тек подрљана земља мицала се. Тамо су били покопани људи још живи. Почео сам рукама да копам земљу, али сам се онесвестио. Када сам опет дошао к себи, земља је била мирна.

Мој се пријатељ онесвестио. Видео сам да нема смисла наставити распитивање. Трљао сам га мокром травом, док

се није освестио. Дуго смо ћутали. Спустих благо своју руку на његову и рекох:

– Видите, ја бих вама рекао ово: ако ико има свој животни циљ, ви га имате. Ваша је једина и света дужност, да будете борац у борби светлости против мрака. То од вас траже гробови наших милих, то траже од вас њихове неизмерне муке, то траже од вас и од нас, који смо остали живи, оне бескрајне колоне ратних жртава, чије су кости расејане по читавој земаљској кугли, или које се још крећу међу нама као живи лешеви. Главу горе, пријатељу! Имамо ми зашто да живимо итекако имамо!

Несрећни човек стеже ми руку и рече само толико:

– Хоћу.

Полако смо ишли према прузи под златним блистањем јесенског сунца. Радници су баш били довршили поправку локомотиве. Воз се спремао на полазак. Руковали смо се и изљубили.

Затим сам се попео на воз. Локомотива писну и ми кренусмо. Мој непознати пријатељ је остао тамо поред пруге и још дуго ми махао марамicom.

## БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Андреја Деак (Сигет, 1889 — Београд, 1980) био је лекар, књижевник, учесник Народноослободилачке борбе и генерал-мајор ЈНА.

Студирао је медицину у Будимпешти и Бечу, где је дипломирао 1915. Учествовао је у мађарској револуцији 1919, потом емигрирао у Беч а одатле у Краљевину Југославију. Радио је као војни лекар. Почетком Другог светског рата, у чину пуковника, био је командант Војне болнице у Новом Саду. Прогањан је и упућен на принудни рад у Мађарску. Прикључио се НОВЈ током 1944. Обављао је дужности шефа заразног одељења Војне болнице Главног штаба Војводине, управника Санитетске официрске школе и помоћника управника Војномедицинске академије. Поред лекарског посла, писао је чланке, романе и позоришне комаде на српском, мађарском и немачком језику, који су објављивани у земљи и иностранству. Унапређен је у чин генерал-мајора ЈНА. Године 1979. одликован је Орденом за учешће у мађарској револуцији 1919. Био је председник Јеврејске општине у Београду.

Аутор је више књига: *Гладне жене* (Загреб, 1956), *Непогрешиви* (Београд, 1955), *Под жутом траком* (Београд, 1953), *Експонат 4399, Razzia in Novi Sad* (Цирих, 1967).

## САДРЖАЈ

Напомена издавача .....	5
Предговор .....	7
Од аутора.....	12
Мобилизација .....	14
Покрет.....	17
Сребреница .....	23
У шуми .....	30
Ваљево.....	35
Београд.....	40
На хрватско-мађарској граници .....	44
У Новом Саду .....	51
На присилном физичком раду.....	57
Краљевска мађарска војна полиција .....	70
Вешање Олге Павловић .....	80
У „Армији“ .....	84
Рација у Новом Саду.....	91
После Рације .....	107
Бекство из Новог Сада .....	115
Будимпешта у 1944. години.....	122
Аудијенција код државног секретара.....	132
Окањ .....	139
На прагу гета .....	153
Гето .....	171
У околини Дебрецина .....	192
У хамбару .....	202
У жамдармеријском затвору .....	212
Ослобођење.....	231
Повратак у домовину .....	247
Белешка о аутору.....	261

**Едиција**  
**„СТРАДАЊА И ОТПОРИ“**  
**Књига 1**

**Уређивачки одбор**  
Душан Опачић, уредник  
Бојана Ступар, Бранислав Илић и Маријан Кубик

Некомерцијално издање.

Публикација је штампана у оквиру пројекта „**Заставе наших очева**“ које је финансијски подржало **Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања – Сектор за борачко-инвалидску заштиту**



---

CIP - Каталогизација у публикацији  
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

94(497.1)“1939/1945“

**ДЕАК, Андреја, 1889-1980**

Под жутом траком / Андреја Деак. - Нови Сад : СУБНОР града  
Новог Сада, 2022 (Младеновац : Пресинг). - 263 стр. : ауторова  
слика ; 20 см. - (Страдања и отпори ; књ. 1)

Тираж 300. - Белешка о аутору: стр. 261.

ISBN 978-86-901860-4-4

а) Народноослободилачка борба 1941-1945 -- Јевреји -- У  
сећањима

COBISS.SR-ID 77185033

---

## О АУТОРУ

Андреја Деак (Сигет, 1889 — Београд, 1980) био је лекар, књижевник, учесник Народноослободилачке борбе и генерал-мајор ЈНА.

Студирао је медицину у Будимпешти и Бечу, где је дипломирао 1915. Учествовао је у мађарској револуцији 1919, потом емигрирао у Беч а одатле у Краљевину Југославију. Радио је као војни лекар. Почетком Другог светског рата, у чину пуковника, био је командант Војне болнице у Новом Саду. Прогањан је и упућен на принудни рад у Мађарску. Прикључио се НОВЈ током 1944. Обављао је дужности шефа заразног одељења Војне болнице Главног штаба Војводине, управника Санитетске официрске школе и помоћника управника Војномедицинске академије. Поред лекарског посла, писао је чланке, романе и позоришне комаде на српском, мађарском и немачком језику, који су објављивани у земљи и иностранству. Унапређен је у чин генерал-мајора ЈНА. Године 1979. одликован је Орденом за учешће у мађарској револуцији 1919. Био је председник Јеврејске општине у Београду.

Аутор је више књига: Гладне жене (Загреб, 1956), Непогрешиви (Београд, 1955), Под жутом траком (Београд, 1953), Експонат 4399, Razzia in Novi Sad (Цирих, 1967).